

**T.C.
ANKARA SOSYAL BİLİMLER ÜNİVERSİTESİ
İSLAMİ ARAŞTIRMALAR ENSTİTÜSÜ**

ARUZ İLMİ ÖĞRETİMİNDE MANZUM ESER GELENEĞİ

Yüksek Lisans Tezi

Halis DİŞCİ

Arap Dili ve Belagatı Anabilim Dalı

Haziran 2025

**T.C.
ANKARA SOSYAL BİLİMLER ÜNİVERSİTESİ
İSLAMİ ARAŞTIRMALAR ENSTİTÜSÜ**

ARUZ İLMİ ÖĞRETİMİNDE MANZUM ESER GELENEĞİ

Yüksek Lisans Tezi

Halis DİŞCİ

Arap Dili ve Belagatı Anabilim Dalı

Tez Danışmanı

Prof. Dr. Atik AYDIN

Haziran 2025

ÖNSÖZ

İslâm medeniyetine ait önemli ilimlerden biri de aruz ilmidir. Her ilmin olduğu gibi aruz ilminin de kendine has bir terminolojisi ve literatürü bulunmaktadır. Bu literatür içinde öğretim amacıyla nazmedilmiş önemli manzumeler de yer almaktadır. Aruz öğretiminde manzum eser kaleme almanın zamanla bir gelenek hâline geldiğini savunan bu çalışmanın ilk kıvılcımları, esasen mütevazı bir aruz risalesini tahkik etme çabalarıyla ortaya çıkmıştır. Arapça yazma eserleri tahkik etmenin usullerini öğrenmek ve uygulamak için seçtiğim bir aruz risalesinde müellifin, bahirlerin aruz ve darb sayılarını uzunca yazmak yerine onlara kırmızı mürekkeple yazılmış ebced harfleriyle işaret ettiğini fark ettim. Diğer aruz eserlerinde de böyle bir yöntemin kullanılıp kullanılmadığını tespit etmek için yazma eser kataloglarında aruza dair yazılmış çok sayıda eseri inceledim. Aruz üzerine kaleme alınmış çeşitli hacimlerdeki birçok eseri tanımama imkân veren bu inceleme sonucunda, aruz eserlerinde ebced harflerinden yararlanma uygulamasının, didaktik manzumelerle başladığını gördüm. Araştırmam derinleştikçe, aruzu öğretmeye yönelik manzumelerin yalnızca bu türden örneklerle sınırlı olmadığını, farklı ve özgün yöntemlerle yazılmış çok sayıda eserin bulunduğunu gördüm. Nihayetinde, aruz ilminin öğretiminde manzum eser yazmanın en yaygın yöntem olarak kullanıldığı teziyle yola çıkarak, tespit edebildiğim aruz manzumelerini listelemeyi ve bunlar arasında öne çıkan eserlerin yöntemlerini ayrıntılı biçimde ortaya koymayı amaç edindim.

Çalışmamın her aşamasında yönlendirme ve tavsiyeleriyle desteklerini esirgemeyen kıymetli danışmanım Prof. Dr. Atik Aydın'a müteşekkirim. Ayrıca tezin olgunlaşıp tamamlanması hususunda önemli düzeltme ve önerileriyle katkı sağlayan değerli hocalarım Doç. Dr. İbrahim Fidan'a, Doç. Dr. İsa Güceyüz'e ve Dr. Öğr. Gör. Fatih Yavaş'a teşekkürü bir borç bilirim. Son olarak, bütün fedakarlığıyla beni yetiştiren annem başta olmak üzere, maddi manevi desteklerini hiç eksik etmeyen aileme ve tez yazma sürecimde beni daima motive eden kıymetli nişanlıma şükranlarımı sunarım.

Halis DİŞCİ

Ankara - 2025

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....	i
İÇİNDEKİLER.....	ii
ÖZET	iv
ABSTRACT	v
TRANSKRİPSİYON.....	vi
KISALTMALAR.....	vii
GİRİŞ.....	1
1. Araştırmanın Konusu ve Önemi.....	1
2. Araştırmanın Amacı	2
3. Araştırmanın Kapsamı.....	2
4. Araştırmanın Yöntemi.....	2
5. Araştırmanın Kaynakları	4
BİRİNCİ BÖLÜM: ARUZ İLMİ.....	5
1. Aruzun Tanımı	5
2. Aruz İlminin Tarihi	7
3. Aruz İlminin Konuları.....	10
3.1. Aruz İmlâsı.....	10
3.2. Aruz Tef'ileleri	12
3.3. Zihafılar ve İletler	16
3.4. Aruz Daireleri	20
3.5. Aruz Bahirleri	25
İKİNCİ BÖLÜM: ARUZ ÖĞRETİMİNDE MANZUM ESER GELENEĞİ	40
1. İslâm Medeniyetinde Didaktik Manzum Eser Yazma Geleneği	40
2. Didaktik Aruz Manzumeleri.....	43
2.1. Tam Aruz Manzumeleri.....	46
2.1.1. Urcûzetü'l-Arûz	47
2.1.2. el-Kasîdetü'l-Hazreciyye	54
2.1.3. el-Maksîdü'l-Celîl fî 'İlmi'l-Halîl.....	63
2.1.4. el-Kasîdetü'l-Hasnâ'	71
2.1.5. el-Kâfiyetü's-Şâfiye fî 'İlmeyi'l-Arûz ve'l-Kâfiye.....	80
2.1.6. Diğer Tam Manzum Eserler.....	86
2.2. Tek Konulu Aruz Manzumeleri.....	94
2.2.1. Bahirleri Ele Alan Manzum Eserler.....	95
2.2.1.1. Arûzu'l-Endelüsî	96
2.2.1.2. Usûlu'l-Buhûri's-Sittete 'Aşar	100
2.2.1.3. Buhûru'l-Arûz	104

2.2.1.4. Kalâidü'n-Nühûr min Cevâhiri'l-Buhûr.....	105
2.2.1.5. Nazmu Evzânî'l-Buhûr fî Medhi'r-Rasûl.....	109
2.2.1.6. Bahirleri Ele Alan Diğer Manzum Eserler	110
2.2.2. Zihafı ve İletleri Ele Alan Manzum Eserler	112
SONUÇ	115
KAYNAKÇA	118

ÖZET

Bu araştırma, dil ilimlerinden biri olan aruz ilminin öğretimini kolaylaştırmak amacıyla kaleme alınmış manzum eserleri ve aruz konularını ele alış yöntemlerini incelemektedir. İslâm ilim geleneği içerisinde “eş-şi‘ru’t-ta‘lîmî” olarak bilinen didaktik şiir tarzının önemli bir örneğini teşkil eden bu eserler, aruzun karmaşık konularını daha anlaşılır ve akılda kalıcı hâle getirme çabasının bir ürünüdür. Eğitim amacı taşıyan bu manzumeler, hedef kitlenin bilgi düzeyine göre şekillendirilmiş olup farklı öğrenim aşamalarına hitap eden içerik ve yöntemler barındırmaktadır. Aruz ilmiyle ilgili olarak kaleme alınan manzum eserler, ele aldıkları konular bakımından iki ana kategoriye ayrılmaktadır. İlk kategori, temel düzeyden başlayarak aruzun tüm kavramlarını ve kurallarını kapsayan, sistematik ve bütüncül bir yapıya sahip tam manzumelerdir. İkinci kategori ise yalnızca tek bir konuya odaklanan, hacimce daha kısa ve içerik bakımından daha sınırlı olan tek konulu manzumelerdir. Bu eserler, çoğunlukla aruzun yalnızca bir yönünü öğretmeyi hedeflemekte ve pratik kullanım kolaylığı sunmaktadır. Gerek tam manzumelerde gerekse tek konulu manzumelerde birbirinden özgün yöntemlere başvurulmuştur. Tüm manzumelerde bulunmasa da aruz manzumelerinin genel karakteristiğini yansıtacak başlıca iki yöntem dikkat çekmektedir. Bunlardan birincisi, bazı sayısal değerleri ifade etmek için ebced sisteminden yararlanılması; ikincisi ise meşhur şâhitlere gönderme yapmak için ilgili beytin bir kısmının alınıp manzumeye tazmin edilmesidir. Uygulanan bu yöntemler sonucunda karmaşık bir hal alan manzumelerin kapalılıklarını gidermek üzere çok sayıda şerh kaleme alınmıştır. Aruz manzumelerinin ve üzerine yazılan şerhlerin çok sayıdaki yazma nüshasının farklı coğrafyalardaki kütüphanelerde bulunması, bu öğretim tarzının yaygın bir geleneğe dönüştüğünü göstermektedir. Ayrıca tahkik edilmemiş birçok manzume ve şerh, bu alandaki araştırmalar için önemli bir potansiyel sunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Arap Dili ve Belagatı, Aruz İlmi, Didaktik Şiir, Aruz Öğretimi, Manzume.

ABSTRACT

This study focuses on didactic poetic works (manẓūmāt) composed to facilitate the teaching of ‘arūḍ discipline, one of the linguistic sciences. These works, which represent a significant example of didactic poetry known as al-shi‘r al-ta‘līmī within the Islamic scholarly tradition, are the product of an effort to render the complex subjects of ‘arūḍ more comprehensible and memorable. Aimed at educational purposes, these poems are shaped according to the knowledge level of their target audience and employ content and methods tailored to various stages of learning. The didactic poems written on ‘arūḍ can be divided into two main categories based on their subject matter. The first category consists of comprehensive poems that begin from the basics and systematically cover all the concepts and rules of ‘arūḍ. The second category includes single-topic poems that focus on only one aspect of the science, being shorter in length and more limited in content. These works primarily aim to teach a specific part of ‘arūḍ and offer ease of practical use. Both categories employ distinct and original methods. Although not found in every poem, two main techniques reflecting the general characteristics of ‘arūḍ-related poetry are particularly noteworthy. The first involves the use of the abjad system to express certain numerical values. The second is the technique of taḍmīn, in which a portion of a well-known poetic verse (shāhid) is incorporated into the didactic poem to reference it. As a result of these techniques, the poems often became complex and obscure, prompting the composition of numerous commentaries (shurūḥ) to elucidate their meanings. The fact that a large number of manuscripts of both these poems and their commentaries are found in libraries across different regions indicates that this instructional style has evolved into a widespread tradition. Furthermore, the existence of many unpublished and unedited didactic poems and commentaries highlights the rich potential for further scholarly research in this field.

Keywords: Arabic Language and Rhetoric, ‘Arūḍ Discipline, Didactic Poetry, Teaching of ‘Arūḍ, Manẓūmah.

TRANSKRİPSİYON

اَ	: a, e	اَ	: â
اُ	: u, ü	اُ	: û
اِ	: ı, i	اِ	: î
ء	: ’	ب	: b
ت	: t	ث	: s
ج	: c	خ	: h
ح	: h	د	: d
ذ	: z	ر	: r
ز	: z	س	: s
ش	: a	ص	: s
ض	: d, z	ط	: t
ظ	: z	ع	: ’
غ	: ğ, g	ف	: f
ق	: k	ك	: k
ل	: l	م	: m
ن	: n	و	: v
ه	: h	ي	: y

Bu çalışmada Arapça şahıs ve eser isimleri ile bazı terimlerin yazımında, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi’nde kullanılan yarı transkripsiyon sisteminden yararlanılmıştır. Türkçede yaygın kullanılan Abdullah, Ali, Mahmud, Ömer vb. Arapça kökenli isimlerin yazımında transkripsiyon uygulanmamıştır. İbn Abdirabbih, Ziyâuddîn vb. tamlamadan oluşan isimlerde i’râb durumu esas alınmıştır. Harf-i ta’rîfler her yerde küçük harfle yazılmıştır. es-Sabbân gibi şemsî harflerle başlayan isimlerin başındaki harf-i ta’rîflerde ise kelimenin ilk harfi dikkate alınmıştır.

KISALTMALAR

a	: Yazma Eserde Varağın Ön/Vech Sayfası
akt.	: Aktaran
b	: Yazma Eserde Varağın Arka/Zahr Sayfası
b.	: bin, ibn (oğlu)
BAE	: Birleşik Arap Emirlikleri
bk.	: Bakınız
cev.	: Çeviren
DİB	: Diyanet İşleri Başkanlığı
ed.	: Editör
Hz.	: Hazreti
İSAM	: İslâm Araştırmaları Merkezi
IRCICA	: İslâm Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi
ö.	: Ölüm Tarihi
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
thk.	: Tahkik Eden
ts.	: Tarihsiz
vb.	: ve benzerleri
YEK	: Yazma Eserler Kurumu
yy.	: Yüzyıl
WAAMD	: West African Arabic Manuscript Database

GİRİŞ

1. Araştırmanın Konusu ve Önemi

İslâm medeniyetinin oluşumunda gerek edebî gerek ilmî açıdan şiir büyük bir rol oynamıştır. Edebiyatçılar şiir yoluyla duygularını dile getirip edebî hayata canlılık kattıkları gibi âlimler de ilmî çalışmalarında şâhit¹ olarak şiirlere sıkça başvurmuşlardır. Şiirin haiz olduğu bu önemden ötürü, vezinlerin incelendiği aruz ilmi erken dönemlerde teşekkül etmiştir. Bu bağlamda aruz, teorik açıdan teşekkül ve kemâl süreci ile en erken tamamlanan ilimlerden biri olmuştur. Nitekim Halîl b. Ahmed (ö. 175/791) ile başlayan bu süreç, Ahfeş el-Evsat (ö. 215/830 [?]) ve İsmail b. Hammâd el-Cevherî (ö. 400/1009'dan önce) gibi büyük âlimlerle devam etmiş ve çok geçmeden teorik meseleler son bulmuştur. Daha sonraki süreçte ise elde biriken bu malzemenin daha pratik ve öğretici bir şekilde aktarılmasına odaklanılmıştır. Bu amaçla da diğer ilimlerde olduğu gibi birçok manzum eser telif edilmiştir.

Bu araştırma, aruz ilmini öğretmek için telif edilen manzum eserleri ele almaktadır. Söz konusu eserler üzerine yapılan mevcut çalışmalar incelendiğinde, genellikle bir manzum eserin tahkik edilerek neşredildiği görülmektedir. Bunun haricinde, bu eserlere bütüncül bir bakış açısıyla yaklaşp her birinin içerdiği farklı yöntemleri ortaya çıkaran bir çalışma tespit edilememiştir. Ayrıca aruz ilmini öğretmenin en sık başvuru olan yöntemlerinden birinin manzum eser yazma olduğu ve bu eserlerden doğan bir şerh geleneğinin bulunduğu gerçeği de çalışmalarda yeterince dillendirilmemiştir.

Araştırma, gerek matbu gerekse yazma halde bulunan çok sayıdaki aruz manzumesini tespit ederek aruz ilmini öğretmek için manzum eser yazmanın zamanla bir gelenek hâlini aldığını, bu manzumeler üzerine kaleme alınan şerhlerin aruz literatürünün önemli kaynakları arasına girdiğini ve bu manzumelerin birbirinin tekrarı olmaktan ziyade farklı yöntemlere sahip olduğunu ortaya koyması bakımından önem arz etmektedir.

¹ Bir kelimenin ya da ifadenin doğru şekilde kullanıldığını kanıtlamak için getirilen ve doğruluğunda şüphe bulunmayan manzum ya da mensur misale şâhit denir. Detaylı bilgi için bk. İsmail Durmuş, “İstişhâd”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 23/396-397.

2. Araştırmanın Amacı

Aruz ilminin öğretimini kolaylaştırmak için yazılan manzum eserleri incelemeyi, onlardaki yaygınlık ve çeşitliliği ortaya çıkarmayı amaçlayan bu araştırmada; aruz ilminin öğretimine dair manzum eser yazma geleneğinin ne zaman, kimle ve neden başladığı, bu eserlerde hangi konuların öğretimine odaklanıldığı ve öğrencilere ezberletilmek ve ders kitabı olarak okutulmak amacıyla telif edilen manzumelerin ihtiyacı karşılayacak nitelikte olup olmadığı sorularının cevaplanması hedeflenmiştir. Araştırmanın bir diğer amacı ise aruz manzumelerinin genel yapısını tanıtmak ve gün yüzüne çıkarılmayı bekleyen eserlerin bir listesini sunmaktır.

3. Araştırmanın Kapsamı

Bu çalışmada, manzum eser kavramıyla yalnızca müstakil halde bulunan şiirler kastedilmemiş, mensur bir kitap ya da risalenin içinde yer alan bir veya birkaç beyitlik şiir parçaları da manzum eser kapsamında değerlendirilmiştir. Bu minvalde, literatür taraması sürecinde ulaşılan bütün manzum eserler zikredilmiştir. Dönemsel olarak hiçbir eser, çalışmanın kapsamı dışında tutulmamıştır. Bununla birlikte, söz konusu manzumelerin tümü hakkında ayrıntılı bilgi sunmak mümkün olmadığından özgün ve meşhur olanlar detaylıca incelenmiş, diğerlerinin ise yalnızca künye bilgilerine yer verilmiştir.

Aruz ilmi, kaynaklarda çoğu zaman kafiye ilmiyle birlikte ele alınmış olsa da şiirin iki farklı unsuruyla ilgilendikleri için birbirinden bağımsızdırlar. Bu çalışma da yalnızca aruz ilmiyle sınırlı tutulmuştur. Dolayısıyla da müstakil kafiye manzumeleri ve aruz manzumelerinde yer alan kafiyeyle ilgili beyitler bu çalışmanın kapsamına dahil edilmemiştir.

4. Araştırmanın Yöntemi

Çalışma bir giriş ve iki bölüm olarak tasarlanmıştır. Giriş kısmında konuyla ilgili mevcut literatür hakkında bilgi verildikten sonra İslâm medeniyetine ait ilimlerin öğretimi amacıyla telif edilen manzum eser geleneğinden söz edilmiştir. Birinci bölüm aruz

ilminin tarihini ve konularını tanıtmaya tahsis edilmiştir. Bu bağlamda, aruz manzumelerinde öğretmeye esas kabul edilen konular hakkında genel bilgiler verilmiştir. Bu konuları özlü bir şekilde aktarabilmek için detaydan kaçınılmış, tablolardan çokça yararlanılmıştır.

Çalışmanın ikinci bölümünde ise aruz öğretimine dair yazılan manzum eserler incelenmiştir. Bu eserler, ele aldıkları konular bakımından bir tasnife tabi tutulmuştur. İncelenecek manzumelerin seçiminde, eserlerin farklı ve özgün yöntemler içerip aruz âlimleri arasında şöhret kazanmaları dikkate alınmıştır. Diğerleri kadar özgün ve meşhur olmayan manzum eserlerin ise matbuysa yayın bilgilerinin, el yazması hâlindeyse de kütüphane bilgilerinin verilmesiyle yetinilmiştir. Eserler, müelliflerinin vefat tarihlerine göre tertip edilmiş, vefat tarihi bilinmeyenler en sonda zikredilmiştir.

Ele alınan manzum eserler eğer rumuz ve tazmin içeriyorsa, bunlar renkli şekilde gösterilmiş ve bazı meselelerin daha iyi anlaşılması için tablolar oluşturulmuştur. Ayrıca eserler üzerine kaleme alınan şerhlerden en önemlileri zikredilmiştir. Küçük hacimli olmalarından dolayı tahkikli neşri gerçekleştirilmeyen bazı manzumelerin yazma nüshalarına atıf yapılmıştır. Yine gerekli görüldüğü bazı durumlarda, matbu eserlerin de yazma nüshalarına müracaat edilmiştir.

Araştırmaya konu olan çeşitli uzunluklardaki manzum eserlerin içerdiği beyitlerin tamamına yer vermek mümkün olmadığından, her bir eserin yöntemini göstermeye yetecek kadar beytin zikredilmesiyle yetinilmiştir. Verilen beyitler, manzume içindeki sıralarına göre numaralandırılmıştır. Manzumelerin tanıtılması için örnek olarak zikredilen beyitlerin tamamı tercüme edilmeye çalışılmıştır. Fakat çok fazla rumuz içermesinden dolayı belli bir anlam içermeyen lafızların bulunduğu birkaç beyit tercüme edilmeden verilmiştir. Aynı şekilde yalnızca terim isimlerinin zikredilmesiyle meydana gelen az sayıdaki beyit de tercüme edilmeden bırakılmıştır. Ayrıca bütün Arapça ifadeler ve şiirler harekelenmiştir.

Vefat tarihlerinin tespitinde başta *TDV İslâm Ansiklopedisi* olmak üzere tabakât kitaplarından yararlanılmıştır. Kaynakça ve dipnotlarda ise İSNAD Atıf Sistemi'nin 2. edisyonu benimsenmiştir.

5. Araştırmanın Kaynakları

Araştırmada kullanılan kaynakları, çalışmanın bölümlerine göre iki kısımda ele almak mümkündür. Araştırmanın birinci bölümünde aruz ilminin tanımı, tarihi ve konuları hakkında bilgi verilmiştir. Bu safhada başvuru alan temel kaynaklar, klasik ve modern aruz kitapları olmuştur. Bu bağlamda, Zemahşerî'nin (ö. 538/1144) *el-Kıstâs*, Emînüddîn el-Mahallî'nin (ö. 673/1275) *Şifâu'l-ğalîl*, 'Ubeydullâh b. Abdilkâfi el-'Ubeydî'nin (ö. 8/14. yy.) *el-Vâfi fî 'ilmeyi'l-arûz ve'l-kavâfi*, İbnü'd-Demâmînî'nin (ö. 827/1424) *el-'Uyûnü'l-ğâmize*, İbrahim Enîs'in (ö. 1977) *Mûsîka's-şi'r*, Celâl el-Hanefî'nin (ö. 2006) *el-Arûz: tehzîbuhu ve i'âdetü tedvînih* ve Emîl Bedî' Ya'kûb'un *el-Mu'cemu'l-mufasssal* adlı eserlerinden çokça istifade edilmiştir. Ayrıca Gotthold Weil (ö. 1960) ve Nihad M. Çetin'in (ö. 1991) aruza dair yazdıkları ansiklopedi maddeleri de bu bölümün teorik zeminin oluşturulması için müracaat edilen temel kaynaklardan olmuştur.

Araştırmanın ikinci bölümünde aruz ilmini öğretmek için kaleme alınmış meşhur manzum eserler detaylıca ele alınmıştır. Bu bağlamda, İbn Abdirabbih'in (ö. 328/940) *Urcûzetü'l-arûz*, Ziyâuddîn el-Hazrecî'nin (ö. 626/1229) *el-Kasîdetü'l-Hazreciyye*, İbnü'l-Hâcib'in (ö. 646/1249) *el-Maksîdü'l-celîl*, Sadruddîn es-Sâvî'nin (ö. [?]) *el-Kasîdetü'l-hasnâ*, Muhammed b. Ali es-Sabbân'ın (ö. 1206/1792) *el-Kâfiyetü's-şâfiye*, Ebü'l-Ceyş el-Endelüsî'nin (ö. 549/1154) *Arûzu'l-Endelüsî*, Sadrüşşerîa'nın (ö. 747/1346) *Usûlu'l-buhûri's-sittete 'aşar*, Safiyyüddîn el-Hillî'nin (ö. 749/1348) *Buhûru'l-arûz*, Şihâbüddîn el-Hicâzî'nin (ö. 875/1470) *Kalâidü'n-nühûr min cevâhiri'l-buhûr* ve Yusuf b. İsmail en-Nebhânî'nin (ö. 1350/1932) *Nazmu evzânî'l-buhûr fî medhi'r-rasûl* adlı eserleri ikinci bölümün temel kaynaklarını teşkil etmiştir. Ayrıca bu eserler üzerine kaleme alınan şerhler ve araştırmalardan da istifade edilmiştir. Son olarak, matbu ve yazma manzumeleri tespit edebilmek için *Hediyetü'l-'ârifîn*, *Mu'cemu'l-müellifîn* ve *Mu'cemu târihi't-türâsi'l-İslâmî fî mektebâti'l-'âlem - el-mahtûtât ve'l-matbû'ât* gibi bibliyografik eserlerden istifade edildiği gibi YEK, DİB ve WAAMD gibi kurumların yazma eser kataloglarına da başvurulmuştur.

BİRİNCİ BÖLÜM

ARUZ İLMİ

1. Aruzun Tanımı

Arapçada ع – ر – ض kökünden türeyen *aruz* (عَرُوض) kelimesi sözlükte “Mekke, Umman, nahiye (taraf ve kenar), dağ yolu, bulut, yemek, bol, hacet, fehva, serkeş deve, diken yiyen koyun, çadırın ana direği, ölçüt” gibi çeşitli anlamlara gelmektedir.² Semâi müennes olarak kullanılan ve çoğulu عَارِضٌ şeklinde gelen aruz kelimesi terim olarak ise “nazm/şiir bilgisi” ve “beytin ilk şatırının (mısra) son tef‘ilesi” anlamlarını taşımaktadır.³ Fakat aruz lafzının “şiir vezinlerini inceleyen ilim” manasındaki yerleşik terim anlamının, kelimenin sözlük anlamlarından hangisiyle ilişkili olduğu meselesinde farklı görüşler vardır. Öne çıkan görüşlerden bazıları şunlardır:

- a. **Mekke:** Aruz ilminin bu ismi alması, Mekke-i Mukerreme’nin eski isimlerinden birinin aruz olmasıyla ilişkilendirilmiştir. Rivayete göre aruz ilminin kurucusu olarak kabul edilen Halîl b. Ahmed, Araplardan duyulmayan bazı vezin ve ritimlerde şiirler söylendiğini fark edince Kabe’yi tavaf ettiği esnada, şiir konusunda daha önce kimseye bahsedilmemiş bir ilimle müşerref kılınması için Allah’a yakarmıştır. Bu duasının kabul olması nedeniyle de teberrüken bu ilme Mekke’nin isimlerinden biri olan aruz ismini vermiştir.⁴
- b. **Umman:** Aruz ilminin, kurucusu Halîl b. Ahmed’in memleketi olan Umman’ın isimlerinden birinin aruz olmasından hareketle bu ismi aldığı ileri sürülmüştür.⁵
- c. **Nahiye:** Bütün ilimler bir tarla olarak düşünüldüğünde aruz ilmi de bu tarlanın bir tarafı ve nahiyelerini temsil etmektedir. Nitekim aruz ilminin, kelimenin bu sözlük anlamıyla ilişkilendirilmesinden ötürü bu ismi aldığı ileri sürülmüştür.⁶

² Mecdüddîn Ebû Tâhir Muhammed b. Ya ‘kûb el-Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsu’l-muhît* (Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 2005), “‘ard” 645; Nihad M. Çetin, “Arûz”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 3/424; Abdurrahman Özdemir, “Aruz İlmi”, *İslâm Medeniyetinde Dil İlimleri: Tarih ve Problemler*, ed. İsmail Güler (İstanbul: İSAM Yayınları, 2015), 360-361.

³ Ebû Abdurrahmân el-Ferâhîdî el-Halîl b. Ahmed, *Kitâbu’l-‘ayn*, thk. Mehdi el-Mahzûmî - İbrahim es-Sâmerrâî (Beyrut: Dâru ve Mektebetu’l-Hilâl, 1988), “‘ard” 1/275.

⁴ Fevzî Sa’d İsa, *el-Arûzu’l-‘Arabî ve muhâvelâtu’t-tatavvur ve’t-tecdîd fih* (İskenderiyye: Dâru’l-Ma’rifeti’l-Câmi’iyye, 1998), 15.

⁵ Abdülazîz Atîk, *‘İlmü’l-arûz ve’l-kâfiye* (Beyrut: Dâru’n-Nehdati’l-‘Arabiyye, 1987), 11.

⁶ Sabâh Yahya İbrahim Bâ‘âmîr, *el-Vâfi fi ‘ilmeyi’l-arûz ve’l-kavâfi li ‘Ubeydillâh b. Abdilkâfi b.*

- d. **Dağ Yolu:** Aruz ilmine, aruz bahirlerinin nazma giden muhtelif yollar olmasından hareketle dağa giden yollara bir benzetme yapılarak bu ismin verildiği söylenmiştir.⁷
- e. **Bulut:** Ahkâf suresinin yirmi dördüncü âyetinde geçen “İşte bize yağmur getirecek bir bulut!” mealindeki عَارِضٌ مُّطَرٌنَا ifadesindeki عَارِضٌ lafzından hareketle, aruz ilminin buluta benzetilerek bu ismi aldığını ileri sürenler olmuştur. Aruz ilmi ve yağmur bulutu arasında ise çeşitli benzerlikler bulunmuştur. Bunlar, her ikisine erişmenin zorluğu, ikisinin de son derece faydalı olması ve her ikisinin de birçok parçadan oluşması gibi benzerliklerdir.⁸
- f. **Serkeş Deve:** Arapçada huysuz deveyi nitelemek için نَاقَةٌ عَرُوضٌ ifadesi kullanıldığından aruz ilminin bu ismi aldığı ileri sürülmüştür. Nitekim aruz zor bir ilim olduğundan ve bazı zeki kimseler bile onu idrak edemediğinden dolayı istenilen yoldan gitmeyip huzursuzluk yaratan serkeş deveye benzetilmiştir.⁹ Benzer şekilde, Alman Şarkiyatçı George Jacob (ö. 1937), *Dîvânü'l-Hüzeliyyîn*'de kasidenin dişi deveye benzetilmesinden hareketle aruz ilmine bu ismin verildiği kanaatine varmıştır.¹⁰ Yine Celâl el-Hanefî de zapt edilmesi güç olan aruz ilminin, serkeş deveye benzetilmesi suretiyle bu isimle anıldığı kanaatini taşıdığını belirtmiştir. Hatta bu görüşünü, bir diğer aruz terimi olan recezin, devenin üç ayağı üzerinde durması anlamıyla da desteklemeye çalışmıştır.¹¹
- g. **Çadırın Ana Direği:** Aruz terimi, şiir ve vezin bilgisi anlamına geldiği gibi beytin ilk şatırının son tef'ilesini de ifade etmektedir. Konum olarak beytin ortasında bulunan bu tef'ile, tıpkı çadırın ortasında bulunan ana direk gibi yapıyı ayakta tutmaktadır. Aruz ilminin, söz konusu benzerlikten hareketle bu ismi aldığı ileri sürülmüştür.¹² Diğer taraftan çadır anlamındaki *beyt*, ip anlamındaki *sebeb* ve iplerin bağlandığı ahşap anlamındaki *veted* kelimelerinin de aruz terminolojisinde

Abdilmecîd el-'Ubeydî (min ulemâ'î'l-karnî's-sâmin) (Mekke: Câmi'atu Ümmî'l-Kurâ, Yüksek Lisans Tezi, 1419), 153-154.

⁷ Emîl Bedî' Ya'kûb, *el-Mu'cemu'l-mufasssal fî 'ilmi'l-arûz ve 'l-kâfiye ve fûnûni's-şi'r* (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1991), 337.

⁸ Bâ'âmîr, *el-Vâfî fî 'ilmeyi'l-arûz ve 'l-kavâfi li 'Ubeydillâh b. Abdilkâfi b. Abdilmecîd el-'Ubeydî*, 154.

⁹ Bâ'âmîr, *el-Vâfî fî 'ilmeyi'l-arûz ve 'l-kavâfi li 'Ubeydillâh b. Abdilkâfi b. Abdilmecîd el-'Ubeydî*, 154.

¹⁰ Gotthold Weil, “el-Arûz”, *Mûcezu Dâ'ireti'l-ma'ârifî'l-İslâmiyye* (Merkezü's-Şârika li'l-İbdâ'î'l-Fikrî, 1998), 7299.

¹¹ Şeyh Celâl el-Hanefî, *el-Arûz: tehzibuhu ve i'âdetü tedvînih* (Bağdat: Matba'atü'l-Ânî, 1978), 27.

¹² Weil, “el-Arûz”, 7299.

yer bulmasını,¹³ bu ilişkilendirmeyi destekleyici nitelikte değerlendirmek mümkündür.

- h. Ölçüt:** Aruz kelimesinin, مَعْرُوض anlamında bir ism-i mef'ûl olduğu dile getirilmiştir. Bu görüşe göre şiirin doğrusunu yanlışından ayırmak için kendisine arz edilen ölçüte aruz denmiştir.¹⁴ Nitekim Halîl b. Ahmed'in *Kitâbu'l- 'ayn* adlı sözlüğünde aruzu açıklarken kullandığı "zira şiir ona arz edilir" şeklindeki ifadesi de bunu doğrular niteliktedir.¹⁵

Öte yandan aruz ilminin bu ismi alışını, kelimenin sözlük anlamlarından biriyle doğrudan ilişkilendirmeyenler de olmuştur. Sözelimi, Muhammed b. Ahmed el-Hârizmî (ö. 387/997) *Mefâtihu'l- 'ulûm* adlı eserinde, beytin ilk şatırının son tef'ilesi olan aruz tef'ilesi bilindiğinde beytin geri kalan kısmını anlamak kolay olacağı için aruz ilmine bu ismin verildiğini ifade etmiştir.¹⁶ Fakat o, söz konusu isimlendirmeyi kelimenin sözlük anlamlarından herhangi biriyle temellendirmemiştir.

Aruz ilminin kurucusu kabul edilen Halîl b. Ahmed'in de ifade ettiği üzere aruz ilminin, kelimenin "kıyasa imkân veren ölçüt" şeklindeki anlamından hareketle bu ismi aldığı yönündeki görüşün, en fazla kabul gören ve tercih edilen görüş olduğu söylenebilir. Nitekim Muhammed b. Ahmed el-Ezherî¹⁷ (ö. 370/980), İbn Manzûr¹⁸ (ö. 711/1311), İbnü'd-Demâmîni¹⁹ (ö. 827/1424), İbn Hacer el- 'Askalânî²⁰ (ö. 852/1449) ve Emîl Bedî' Ya'kûb²¹ da aruzu tanımlarken kelimenin bu anlamını öne çıkarmışlardır.

2. Aruz İlminin Tarihi

Lafız, mana, vezin ve kafiye unsurlarından oluşan şiiri²² vezin açısından inceleyen aruz ilminin vezinleri, Câhiliye Arapları tarafından bilinmekteydi. Fakat onlar vezin

¹³ Muhammed Ali Söylemez, *el-Hatîb et-Tebrîzî ve el-Vâfî fi'l-Aruz ve'l-Kavâfi Adlı Eseri* (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2021), 38.

¹⁴ Bâ'âmîr, *el-Vâfî fi' ilmeyi'l-arûz ve'l-kavâfi li 'Ubeydillâh b. Abdilkâfi b. Abdilmecîd el- 'Ubeydî*, 155.

¹⁵ Halîl b. Ahmed, *Kitâbu'l- 'ayn*, 1/275.

¹⁶ Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Yusuf el-Kâtib el-Hârizmî, *Mefâtihu'l- 'ulûm*, thk. Abdülemîr el- 'Asım (Beyrut: Dâru'l-Menâhil, 2008), 87.

¹⁷ Muhammed b. Ahmed el-Ezherî, *Tehzîbü'l-luga* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l- 'Arabî, 2001), 1/295.

¹⁸ Ebû'l-Fazl Muhammed İbn Manzûr, *Lisânu'l- 'Arab* (Beyrut: Dâru Sâdır, 1414/1993), 7/184.

¹⁹ Ebû Abdillâh Bedrüddîn Muhammed b. Ebî Bekr b. Ömer el-Mahzûmî el-İskenderî İbnü'd-Demâmîni, *el- 'Uyûnü'l-ğâmîze 'alâ habâya'r-Râmîze*, thk. el-Hassânî Hasan Abdullâh (Kahire: Mektebetü'l-Hâneci, 1973), 15.

²⁰ Akt. Hanefî, *el-Arûz: tehzîbuhu ve i 'âdetü tedvînih*, 27.

²¹ Ya'kûb, *el-Mu 'cemu'l-mufasssal*, 337.

²² Ebû'l-Ferec Kudâme b. Ca'fer, *Nakdû 'ş-şi'r* (İstanbul: Matba'atü'l-Cevâ'ib, 1302), 3.

isimleri ve diğer bazı terimler için bugün kullanılandan farklı isimler kullanıyorlardı.²³ Ayrıca klasik aruz vezinlerine vâkıf olsalar da gelişmiş bir sistematığe sahip değillerdi. Arapların aruz vezinlerini bildiklerine işaret eden en kuvvetli delillerden biri, Kur'an-ı Kerim'i işiten müşriklerin onu bir şiir olarak nitelendirmeleri üzerine Velîd b. el-Muğîre'nin (ö. 1/622) âyetleri şiir vezinleriyle karşılaştırıp herhangi bir vezne benzetemediğini ifade etmesidir.²⁴

Aruz ilminin kaidelerinin sistematik bir şekilde vaz edilmesi ve terminolojisinin oluşturulması, hicrî 2. asırda Halîl b. Ahmed eliyle gerçekleşmiştir.²⁵ Onun aruza yönelik çalışmalarının nasıl başladığına dair çeşitli anekdotlar anlatılmıştır. Rivayetlerden birisi Halîl'in, öğrencisi Sîbeveyhi'nin (ö. 180/796) nahiv ilmindeki başarısını hazmedemeyip kendisine de benzer bir şöhret bahşedilmesi için ettiği duanın kabul olması sonucunda bu ilmi vaz edebildiğini söylerken, bir diğer rivayet ise Halîl'in bir bakırcılar çarşısından geçtiği esnada çekiçle dövülen bakır tasların seslerinden ilham alarak aruz vezinlerine yönelik çalışmalara başladığını ifade etmektedir. Bir diğer rivayete göre, Halîl Medine sokaklarında dolaşırken küçük bir çocuğa, *ne 'am* ve *lâ* kelimelerinin belli ritimlerle tekrar ettiği bir vezin usulünü öğreten bir ihtiyarla karşılaşmıştır. İhtiyardan bunun şifahen tevarüs edilen ve *ten 'im* olarak adlandırılan bir ilim olduğunu öğrenen Halîl, bu usulü daha sistemli bir hâle getirerek aruz ilmini tesis etmiştir.²⁶

Nahiv ve lügat ilimlerinin kurucularından olan Halîl b. Ahmed'in aruz ilmini kurmasıyla ilgili olarak aktarılan rivayetler, onun ilim uğrunda harcadığı büyük çabalarla uyuşmamaktadır. Zira o, aruz ilmini vaz etmeden önce çok sayıda Câhiliye şiirini ezbere biliyordu ve bu sayede şiirlerin vezinlerini detaylıca inceleme ve aralarında karşılaştırma yapma fırsatı elde etmişti.²⁷ Ayrıca aruzla yakından ilişkili olan musiki alanında da iyi derecede bilgisi vardı.²⁸ Onu klasik Arap şiirinin vezinlerini tertip ve tespit etmeye sevk eden asıl etken ise dönemindeki bazı muhdes şairlerin Araplardan duyulmamış vezinlerle şiir nazmetmeye başlamaları ve insanların şiir vezinlerini karıştırır hâle gelmeleri

²³ 'Amr b. Bahr b. Mahbûb Ebû Osman el-Câhîz, *el-Beyân ve 't-tebyîn* (Beyrut: Dâru ve Mektebeti'l-Hilâl, 1423), 1/131.

²⁴ Ebû'l-Hüseyn Ahmed İbn Fâris, *es-Sâhibî fî fıkhi'l-lugati'l-'Arabiyye ve mesâ'ilihâ ve süneni'l-'Arabî fî kelâmihi* (Muhammed Ali Beyzûn, 1997), 17.

²⁵ Ahmed b. Mustafa Taşköprizâde, *Miftâhu's-sa'ade ve misbâhu's-siyâde* (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1985), 1/200.

²⁶ Hanefî, *el-Arûz: tehzîbuhu ve i'âdetü tedvînih*, 22-24.

²⁷ Hanefî, *el-Arûz: tehzîbuhu ve i'âdetü tedvînih*, 25.

²⁸ Ebu'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâu ebnâi'z-zamân* (Beyrut: Dâru Sâdır, 1900), 2/244.

olmuştur.²⁹

Tarihi seyir içinde aruz ilminin gelişimine kafiye ilmi eşlik etmiştir. Öyle ki tıpkı aruz gibi önceden bilinen kafiye ilmi de Halîl b. Ahmed'in eliyle sistemleşmiştir.³⁰ Daha sonra Kutrub (ö. 210/825 civarı), Ahfeş el-Evsat (ö. 215/830 [?]) ve Zeccâc (ö. 311/923) gibi âlimler tarafından kafiye ilmi üzerine müstakil çalışmalar yapılsa da³¹ kafiye konuları genelde aruz konularıyla birlikte ele alınmıştır.

Tabakât ve fihrist kaynaklarından anlaşıldığında göre hicrî 2. yüzyılda aruz ilmi üzerine eser telif edilmeye başlanmıştır. Fakat aruza dair ilk telif çalışmalarında bulundukları bilinen Halîl b. Ahmed ve Mufaddal ed-Dabbî'nin (ö. 178/794 [?]) bu döneme ait eserleri³² günümüze ulaşmamıştır. Aruz ilmine dair bilgiler içeren mevcut en eski kaynak ise Halîl'in eserinden yararlandığını ifade eden İbn Abdirabbih'in (ö. 328/940) *el-İkdü'l-ferîd* adlı edebiyat eseridir. Günümüze ulaşan müstakil aruz eserleri ise hicrî 4. yüzyıl ve sonrasına dayanmaktadır.³³ İbn Cinnî'nin (ö. 392/1002) *Kitâbu'l-arûz*, İsmail b. Hammâd el-Cevherî'nin (ö. 400/1009'dan önce) *Kitâbu arûzi'l-varaka*, Hatîb et-Tebrîzî'nin (ö. 502/1109) *el-Kâfî fi'l-arûz ve'l-kavâfî*, İbnü'l-Kattâ' es-Sıkkîlî'nin (ö. 515/1121) *el-Bâri 'fî 'ilmi 'l-arûz* ve Zemahşerî'nin (ö. 538/1144) *el-Kıstâs fî 'ilmi 'l-arûz* adlı eserleri günümüze ulaşan en önemli aruz kaynaklarındandır.

Halîl b. Ahmed eliyle başlayıp teşekkülünü tamamlayan aruz ilmi üzerine teorik tartışmalarda bulunan âlim sayısı oldukça azdır. Nitekim Halîl'den sonra aruz teorisine katkı sağlama noktasında yalnızca Ahfeş el-Evsat ve İsmail b. Hammâd el-Cevherî'nin isimleri zikredilmiştir.³⁴ Bunların dışındaki âlimler daha çok Halîl'in sistemine sadık kalarak aruz konularını pratik şekilde ele almıştır. Sonraki süreçte öğretim amaçlı aruz manzumeleri ve risaleler telif edilmeye başlanmıştır.³⁵ Daha sonra da manzumeler ve küçük hacimli risaleler üzerine yazılan şerhler ve haşiyeler ortaya çıkmıştır.

Aruz ilmi başta Fars ve Türk edebiyatı olmak üzere pek çok milletin edebiyatında

²⁹ İbrahim Enîs, *Mûsîka 'ş-şî'r* (Kahire: Mektebetü'l-Ancelevo el-Mısriyye, 1952), 47; Muhammed Abdülmun'im Hafâcî, *el-Binâu'l-fennî li'l-kasîdeti'l-'Arabiyye* (Kahire: Dâru't-Tibâ'ati'l-Muhammediyye, ts.), 357.

³⁰ Nihad M. Çetin, *Eski Arap Şiiri* (İstanbul: Kapı Yayınları, 2021), 52.

³¹ Ebü'l-Hasen Cemâlüddîn Ali b. Yusuf b. İbrahim b. Abdilvâhid eş-Şeybânî İbnü'l-Kıftî, *İnbâhu'r-ruvât 'alâ enbâhi'n-nuhât*, thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrahim (Kahire: Dâru'l-Fikri'l-'Arabî, 1982), 1/200, 2/42, 3/220.

³² İbnü'l-Kıftî, *İnbâhu'r-ruvât*, 1/381, 3/302.

³³ Weil, "el-Arûz", 7299.

³⁴ Taşköprizâde, *Miftâhu's-sa'ade*, 1/200.

³⁵ Çetin, "Arûz", 3/429.

yerini almıştır. Fars edebiyatına doğrudan Arapçadan geçen aruz ilmi, Türk edebiyatına Fars aruzunun etkisiyle girmiştir. Arap aruzuyla kıyaslandığında birçok değişikliğe uğradığı görülen Fars ve Türk edebiyatlarına, Arap aruzunun en önemli vezinlerinin geçmediği görülmektedir.³⁶ Bunun yanı sıra Farslar tarafından *cedîd*, *karîb* ve *müşâkil* adında yeni bahirler de üretilmiştir.³⁷

3. Aruz İlminin Konuları

Aruz ilmi diğer dil ilimlerine nazaran konuları az olan bir ilimdir. Fakat aruz konularında çok sayıda kavram bulunmaktadır.³⁸ Aruz ilmi üzerine kaleme alınan ve kavramlarla dolu olan manzum eserlerin anlaşılabilmesi için aruz öğretiminde esas alınan konular hakkında bilgi vermek faydalı olacaktır. Bu bağlamda, aruz imlâsı hakkında genel bir bilgi verdikten sonra aruz ilminin temel konuları olan tef'ileler, zihafklar, illetler, daireler ve bahirler ele alınacaktır.

3.1. Aruz İmlâsı

Sesli ve sessiz harflerin ahenkli dizilimiyle meydana gelen şiir vezinlerini inceleyen aruz ilminin imlâ kuralları, normal Arapça imlâsından farklılık arz etmektedir. Bu farklılık temelde, telaffuz edilen harflerin yazılması ve telaffuz edilmeyen harflerin yazılmaması prensibine dayanmaktadır. Bu prensip, bazı harf eklemelerini ve eksiltmelerini de beraberinde getirmektedir.³⁹ Aruz imlâsıyla ilgili belli başlı kuralları şu iki başlık altında incelemek mümkündür:

3.1.1. Harf Eklemeleri

Aruz imlâsında harf eklemelerinin gerçekleştiği durumlar şunlardır:⁴⁰

³⁶ Çetin, “Arûz”, 3/432.

³⁷ Tâhirülmevlevî, *Edebiyat Lügatı* (İstanbul: Enderun Kitabevi, 1994), 20.

³⁸ Enîs, *Mûsika 'ş-şi'r*, 49.

³⁹ Atîk, *İlmü'l-arûz ve'l-kâfiye*, 13-14.

⁴⁰ Detaylı bilgi için bk. İbrahim Yılmaz, *Arap Edebiyatında Arûz* (Ankara: Araştırma Yayınları, 2009), 16; Hüseyin Tural, *Arap Edebiyatında Arûz* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2011), 51-52.

1. Şeddeyle birleştirilmiş iki harf ayrı ayrı yazılır. Örneğin, اِنْسَقَّ kelimesi aruz imlâsına göre yazıldığında şeddeli iki harf ayrılır ve ifade اِنْسَقَّ şeklinde yazılır.
2. Tenvinle biten bir kelimenin sonuna nûn harfi eklenir. Örneğin, قَمَرٌ kelimesi aruz imlâsıyla قَمَرُنْ şeklinde yazılır.
3. Bazı ism-i işâretler telaffuz edildiği gibi yazılır. Örneğin, ذَلِكَ ism-i işâretinin telaffuzunda mevcut olan med harfi normal imlâda yazılmazken, aruz imlâsında ذَالِكْ şeklinde uzatma harfi yazıda da mevcut olacak şekilde yazılır.
4. Bir beytin birinci ya da ikinci şatırının son kelimesindeki son harfte işbâ⁴¹ yapılır. Örneğin, şatırın sonunda bulunan kelime سَائِلْ şeklindeyse, harfin harekesi kesra olduğu için aruz imlâsında kelimenin sonuna سَائِلِي olacak şekilde bir yâ harfi ilave edilir.
5. Müfred gâib muttasıl zahirinin sonunda, işbâ‘ yapılır. Örneğin, لَهُ ifadesinin sonuna, zahirin harekesine uygun bir vâv harfi eklenerek لَهُ şeklinde yazılır. Ancak zamirden önce ya da sonra sakin bir harf gelmişse işbâ‘ yapılmaz.

3.1.2. Harf Eksiltmeleri

Aruz imlâsında harf eksiltmelerinin gerçekleştiği durumlar ise şunlardır:⁴²

1. Vasl hemzeleri aruz imlâsında yazılmaz. Örneğin, فَكُنْتُ ifadesi aruz imlâsına göre yazılacağına فَكُنْتُ şeklinde vasl hemzesi hafzedilerek yazılır.
2. Harf-i ta‘ rîfte bulunan vasl hemzesi tek başına hafzedilebileceği gibi lâm harfiyle birlikte de hafzedilebilir. Bu durum, harf-i ta‘ rîften sonra gelen harfin şemsî ya da kamerî olmasına bağlıdır. Eğer harf kamerî olursa, yalnızca vasl hemzesi hafzedilir. Örneğin, وَالْقَمَرُ ifadesi aruz imlâsında وَلَقَمَرُ şeklinde yazılır. Eğer harf şemsî olursa da vasl hemzesine ek olarak lâm harfi de hafzedilir. Fakat hafzedilen bu harfin yerine, şemsî harfin cinsinden

⁴¹ İşbâ‘, vezni düzeltmek amacıyla şatır sonundaki kelimenin son harfinin harekesinin, harfe uygun bir med harfini de beraberinde getirecek şekilde uzatılmasıdır. Detaylı bilgi için bk. Ya‘kûb, *el-Mu‘cemu’l-mufasssal*, 54-55.

⁴² Detaylı bilgi için bk. Yılmaz, *Arap Edebiyatında Arûz*, 16-17; Tural, *Arap Edebiyatında Arûz*, 52-53.

olan bir harf yazılır. Örneğin, وَشَتَّمَسْنَ ifadesi aruz imlâsında وَشَتَّمَسْنَ şeklinde yazılır.

3. Sonu illetli olan harf-i cerden sonra sakın bir harf gelirse, sonda bulunan illet harfi yazılmaz. Örneğin, فِي السُّوقِ ifadesi aruz imlâsında فِيسُوقِ şeklinde yazılır.
4. Marife olarak gelen maksûr ve mankûs isimlerden sonra sakın bir harf gelirse, sonda bulunan illet harfleri düşürülür. Örneğin, الْقَاضِي الْعَادِلُ ifadesi aruz imlâsında الْقَاضِلُ عادِلُ şeklinde yazılır.

3.2. Aruz Tef'ileleri

Aruz ilminin temel konularından biri tef'ilelerdir. Aruz terminolojisinde *efâ'il*, *eczâ'*, *erkân* ve *fevâsıl* gibi farklı isimlerle anılan tef'ileler,⁴³ özelde vezinlerin genelde ise aruz ilminin doğru öğrenilmesi açısından önem arz etmektedir. Aruz tef'ilelerinin anlaşılması için öncelikle harekeli ve sakın harflerden oluşup bu yapıları meydana getiren daha küçük birimlerin bilinmesi gerekmektedir. Bu birimler, meydana geldikleri harf sayısı ile harekeli ve sakın harflerin bulunduğu yerlere göre farklı isimler almaktadır. İki harften meydana gelen birimler *sebeb* adını almaktadır. İkinci harfi sakın olan sebebe *hafîfsebeb*, ikinci harfi harekeli olan sebebe ise *sakîl sebeb* adı verilmektedir. Üç harften meydana gelen birimlere *veted/vetid* denmektedir. İlk iki harfi harekeli olup son harfi sakın olan vetede *mecmû' veted*, birinci ve üçüncü harfi harekeli olup ortadaki harfi sakın olan vetede ise *mevrûk veted* adı verilmektedir. Dört ve beş harften meydana gelen iki birime ise *fâsıla* denmektedir. Dört harften oluşup yalnızca son harfi sakın olan fâsılaya *fâsıla-i suğrâ*, beş harften oluşup yalnızca son harfi sakın olan fâsılaya ise *fâsıla-i kübrâ* adı verilmektedir.⁴⁴

Aruza dair gerek klasik gerekse modern kaynaklar incelendiğinde, hepsinin sebeb ve veted kavramlarını açıkladığı görülmektedir. Fakat fâsıla kavramı için aynı durum söz konusu değildir. Çünkü fâsıllar sebeb ve veted birimlerinin birleşiminden meydana gelmektedirler. Şöyle ki fâsıla-i suğrâ denen birim bir sakîl sebeb ile bir hafîf sebebin

⁴³ İsa Güceyüz, *Fahreddîn Râzî'de Dil İlimleri* (Ankara: Fecr Yayınları, 2025), 108.

⁴⁴ Ebu'l-Kâsım Mahmud b. Ömer ez-Zamahşerî, *el-Kıstâs fî 'ilmi'l-arûz*, thk. Fahrüddîn Kabâve (Beyrut: Mektebetü'l-Ma'ârif, 1989), 25-27.

birleşimi sonucu oluşurken, fâsıla-i kübrâ olarak anılan birim ise bir sakîl sebep ile bir mecmû‘ vetedin birleşiminden meydana gelmektedir. Dolayısıyla bunlar birer birim olmaktan ziyade farklı birimlerden meydana gelen terkiplerdir. Bu yüzden ki bazı aruz âlimleri kitaplarında sebep ve veted kavramlarını izah ettikten sonra fâsıla ve türleri için ayrı bir bahis açmamıştır.⁴⁵

Tef‘ileleri meydana getiren altı birim, aruz geleneğinde öğretici ve akılda kalıcı olması için “dağın eteğinde hiç balık görmedim” anlamındaki لَمْ أَرْ عَلَى ظَهْرٍ جَبَلٍ سَمَكَةً anlamındaki ifadesinde toplanmıştır.⁴⁶ İfadedeki kelimelerin her birini, karşılık geldiği birimlerle birlikte bir tabloda göstermek mümkündür:

Birim	Kelime
Hafif Sebeb	لَمْ
Sakîl Sebeb	أَرْ
Mecmû‘ Veted	عَلَى
Mefrûk Veted	ظَهْرٍ
Fâsıla-i Suğrâ	جَبَلٍ
Fâsıla-i Kübrâ	سَمَكَةً

Aruz ilminde vezinleri oluşturan tef‘ileler için -sarf ilminde olduğu gibi- فَعَلَ fiilinin harfleri kalıp olarak kullanılır. Fakat tüm tef‘ileleri göstermek için üç harf yetmeyeceğinden dolayı bazı harfler de eklenir. Tef‘ileleri göstermek için kullanılan on harf, “kılıçlarımız parladı” anlamındaki لَمَعَتْ سُيُوفُنَا ifadesinde toplanmıştır.⁴⁷

Aruz ilminde genel kabule göre on tef‘ile bulunmaktadır. Fakat farklı birimlerin birleşiminden meydana gelen مُسْتَفْعِلُنْ ile مُسْتَفْعِلُنْ tef‘ilelerini ve فَاعِلَاتُنْ ile فَاعِلَاتُنْ tef‘ilelerini aynı surete sahip oldukları için tek kabul eden, dolayısıyla da tef‘ile sayısını sekiz olarak zikreden bazı kaynaklar da vardır. Öte yandan İsmail b. Hammâd el-Cevherî gibi sahih olmadığı gerekçesiyle مَفْعُولَاتُ tef‘ilesini dahil etmeyerek yedi tef‘ileden söz eden âlimler de olmuştur. Onun bu tef‘ileyi sahih olarak kabul etmeme gerekçesi ise yalnızca bu tef‘ilenin tekrar etmesiyle meydana gelen bir veznin bulunmayışıdır.⁴⁸ Oysaki

⁴⁵ Bir örneği için bk. Ebû Ömer Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Habîb el-Kurtubî el-Endelüsî İbn Abdîrabbih, *el-İkdu'l-ferîd* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1404/1983), 6/271.

⁴⁶ İsmail Durmuş, “Tef‘ile”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40/273.

⁴⁷ İbnü'd-Demâminî, *el-'Uyûnü'l-ğâmize*, 26.

⁴⁸ Ebû Nasr İsmail b. Hammâd el-Cevherî, *Arûzu'l-varaka*, thk. Sâlih Cemâl Bedevî (Mekke: Matbû'âtü Nâdî Mekkete's-Sekâfî, 1985), 55.

diğer yedi tef'îleden her birinin tekrarıyla meydana gelen vezinler bulunmaktadır.

İki tanesi beş harften, sekiz tanesi ise yedi harften oluşan toplam on tef'île, aslî ve fer'î olmak üzere iki kısma ayrılmaktadır.⁴⁹ Mecmû' ya da mefrûk olması fark etmeksizin, bir vetedle başlayan tef'îleler aslî tef'îleler olarak kabul edilmiştir.⁵⁰ Daha sonra bu tef'îleleri meydana getiren birimlerin yerlerinin değiştirilmesi suretiyle de fer'î tef'îleler elde edilmiştir. Dört aslî tef'îleyi ve onlardan türeyen altı fer'î tef'îleyi aşağıdaki tabloda göstermek mümkündür:

Aslî Tef'île	Aslî Tef'îlenin Birimleri	Fer'î Tef'île	Fer'î Tef'îlenin Birimleri
فَعُولُنْ	Mecmû' Veted + Hafif Sebeb	فَاعِلُنْ	Hafif Sebeb + Mecmû' Veted
مَفَاعِيلُنْ	Mecmû' Veted + Hafif Sebeb + Hafif Sebeb	مُسْتَفْعِلُنْ	Hafif Sebeb + Hafif Sebeb + Mecmû' Veted
		فَاعِلَاتُنْ	Hafif Sebeb + Mecmû' Veted + Hafif Sebeb
مُفَاعَلَتُنْ	Mecmû' Veted + Sakîl Sebeb + Hafif Sebeb	مُتَفَاعِلُنْ	Sakîl Sebeb + Hafif Sebeb + Mecmû' Veted
فَاعِلَاتُنْ	Mefrûk Veted + Hafif Sebeb + Hafif Sebeb	مَفْعُولَاتُ	Hafif Sebeb + Hafif Sebeb + Mefrûk Veted
		مُسْتَفْعِلُنْ	Hafif Sebeb + Mefrûk Veted + Hafif Sebeb

Tablo incelendiğinde, aslî tef'îleleri oluşturan birimlerin permütasyonuyla muhtelif fer'î tef'îleler türediği görülmektedir. Fakat مَفَاعِيلُنْ ve فَاعِلَاتُنْ aslî tef'îlelerinde ikişer tane hafif sebeb bulunduğu için tekrarlı permütasyon söz konusu olmuş ve bu aslî tef'îlelerden yalnızca ikişer tane fer'î tef'île türemiştir. Diğer bir aslî tef'île olan مُفَاعَلَتُنْ tef'îlesinde ise üç farklı birim bulunduğu için tekrarsız permütasyon söz konusu olmuş ve toplamda beş farklı fer'î tef'île türeyebilecekken yalnızca bir tanesi türemiştir. Bu durumun daha iyi anlaşılabilmesi için öncelikle bu permütasyonları bir tabloda göstermek uygun olacaktır:

Aslî Tef'île	Aslî Tef'îlenin Birimleri	Fer'î Tef'île	Fer'î Tef'îlenin Birimleri
مُفَاعَلَتُنْ	Mecmû' Veted + Sakîl Sebeb + Hafif Sebeb	-	Mecmû' Veted + Hafif Sebeb + Sakîl Sebeb
		-	Sakîl Sebeb + Mecmû' Veted + Hafif Sebeb
		فَاعِلَاتُنْ	Hafif Sebeb + Mecmû' Veted + Sakîl Sebeb
		مُتَفَاعِلُنْ	Sakîl Sebeb + Hafif Sebeb + Mecmû' Veted
		-	Hafif Sebeb + Sakîl Sebeb + Mecmû' Veted

⁴⁹ İbnü'd-Demâminî, *el- 'Uyûnü 'l-ğâmize*, 26.

⁵⁰ Osman Aktaş, *Arapçada Asıl ve Fer'î Nazariyesi* (Ankara: Fecr Yayınları, 2020), 26.

Yukarıdaki tablo incelendiğinde birinci, ikinci ve beşinci permütasyonlardan fer‘î tef‘ ile türemediği görülmektedir. Bu durum, sakîl sebebden sonra mecmû‘ vetedin gelmesinden, yani peş peşe dört müteharrik harf içeren fâsıla-i kübrânın ortaya çıkmasından kaynaklanmaktadır. Birinci permütasyonda bu iki birim arka arkaya geliyor gibi gözükme de aynı iki tef‘ ile yan yana konduğunda sonda kalan sakîl sebebden sonra diğer tef‘ ile mecmû‘ vetedle başlayacak, dolayısıyla da iki birim tekrar ederek bir fâsıla-i kübrâ oluşturacaktır. Arap şiirinde üçten fazla müteharrikin peş peşe gelmesi hoş karşılanmadığı için⁵¹ bu permütasyonlardan fer‘î tef‘ ileler türemediğini söylemek mümkündür.

Tablodaki üçüncü ve dördüncü permütasyonlara bakıldığında her ikisinden de fer‘î tef‘ ile türediği anlaşılmaktadır. Fakat bunlardan مُتَعَايَلُنْ tef‘ ilesi müstamel⁵² sayılırken فَاعِلَاتُكَ tef‘ ilesi mühmel⁵³ kabul edilmiştir.⁵⁴ Aruz ilmindeki mü‘ telif dairesinin mühmel bir bahri, bu فَاعِلَاتُكَ tef‘ ilesinin altı kez tekrar etmesiyle oluşur. Söz konusu bahrin mühmel olmasının sebebi ise şatr sonlarında müteharrik harfin sakın kılınmasının zorunluluğudur. Bu durumda şatr sonlarındaki iki tef‘ ile diğer tef‘ ilelerden farklılık arz etmektedir. Oysaki ikinci dairenin bahirlerinde, tef‘ ilelerin birbirine benzemesi esastır.⁵⁵ Netice itibariyle, tef‘ ile harflerinden olmayan كْ harfîyle biterek sakın olmadığına dikkat çekilen bu tef‘ ile de aruz ilminin meşhur on tef‘ ilesi arasına girememiştir.

Bir tef‘ ile, beyit içinde bulunduğu konuma göre farklı isimler almaktadır. İki eşit şatrdan meydana gelen beytin *sadr* denen ilk şatrının son tef‘ ilesine *aruz* ismi verilirken, *acüz* denen ikinci şatrın son tef‘ ilesine *darb* denmektedir. Beytin geri kalan tüm tef‘ ilelerine ise *haşv* ismi verilmektedir.⁵⁶ Bunları bir tabloda göstermek mümkündür:

Beyit			
Acüz		Sadr	
فَعُولُنْ مَفَاعِيلُنْ فَعُولُنْ مَفَاعِيلُنْ		فَعُولُنْ مَفَاعِيلُنْ فَعُولُنْ مَفَاعِيلُنْ	
Darb	Haşv Tef‘ ileleri	Aruz	Haşv Tef‘ ileleri

⁵¹ Fehd Ebû Hadra, *Dirâsât fi ‘ş-şi‘r ve ‘l-arûz* (Menşûrâtı Mecelleti Mevâkıf, 2004), 103.

⁵² Pratik karşılığı olan ve kullanımda bulunan lafızlara “müstamel” denmiştir.

⁵³ Teorik olarak var olsa da pratikte kullanımı olmayan fakat müstamel olma potansiyeli taşıyan lafızlara “mühmel” denmiştir. Halîl b. Ahmed taklîb yöntemiyle kaleme aldığı meşhur sözlüğünde, gelecekte kullanıma potansiyeli bulunan mühmel lafızları tespit ettiği gibi, Arap şiirinde kullanımda olmasa da potansiyel olarak var olan tef‘ ile ve bahirleri de tespit etmiştir.

⁵⁴ İbnü’l-Demâminî, *el-‘Uyûnü’l-ğâmize*, 27.

⁵⁵ İbnü’l-Demâminî, *el-‘Uyûnü’l-ğâmize*, 51.

⁵⁶ Safâ Hulûsî, *Fennü’t-taktî‘i ‘ş-şi‘rî ve ‘l-kâfiye* (Bağdat: Mektebetü’l-Müsennâ, 1977), 38-39.

3.3. Zihafklar ve İletler

Bir beyti oluşturan aruz, darb ve haşv tef'ilelerinde bazı değışiklikler meydana gelebilmektedir. Bu değışikliklerin tef'ilelerde ortaya çıkışı, bestelenen şiirlerin bazı harflerinin olduğundan fazla uzun veya kısa şekilde okunma ihtiyacına bağılı olarak gelişmiştir.⁵⁷ Aruz ile musiki arasındaki ilişkiden kaynaklanan bir tür sapma olarak görülebilecek bu değışiklikleri, zihafklar ve illetler olmak üzere iki başlık altında incelemek mümkündür:

3.3.1. Zihafklar

Zihaf, hafif ya da sakil olması fark etmeksizin sebeblerin ikinci harfinde meydana gelen değışiktir. Daha çok aruz ve darb tef'ilelerinin dışındaki haşv tef'ilelerine bulaşan zihafklar -birtakım istisnalar olmakla birlikte- gayr-ı lâzımî olarak değerlendirilmektedir. Yani bir beyitte zihafklı bir tef'ile bulunuyorsa bu durum, diğer beyitlerde de zihafklı tef'ilelerin bulunmasını zorunlu kılmaz. Sebebin ikinci harfinin hafif ya da teskiniyle gerçekleşen zihafklar müfred ve müzdevic olmak üzere iki kısma ayrılmaktadır.⁵⁸ Ayrıca birer zihaf çeşidi olmamakla birlikte, birbirini takip eden iki hafif sebebin zihaf durumlarıyla ilgili olan mu'âkebe, murâkebe ve mükânefe kavramlarını da zihaf başlığı altında incelenmek mümkündür:

3.3.1.1. Müfred Zihafklar

Tef'ilede yalnızca bir sebebe bulaşan zihafklardır. Sayısı sekiz olan müfred zihafkları bir tabloda göstermek mümkündür:

⁵⁷ Şevkî Dayf, *eş-Şi'ru'l-ğınâi fi'l-emsâri'l-İslâmiyye fi'l-Medîne* (Kahire: Dâru'l-Fikri'l-'Arabî, ts.), 116-117.

⁵⁸ Zihafklar hakkında detaylı bilgi için bk. Cornelius Van Alen Van Dyck, *Muhîtu'd-dâire fi'ilmeyi'l-arûz ve'l-kâfiye*, 1857, 17-20; Rızkullâh b. Yûsuf b. Abdilmesih b. Yakûb el-Yesûi Luvîs Şeyho, *İlmü'l-edeb el-cüz'ü'l-evvel: 'ilmu'l-inşâ ve'l-arûz* (Beyrut: Matba'atü'l-Âbâi'l-Yesû' iyyîn, 1897), 366-367; İsmail Durmuş, "Zihaf ve İlet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44/403.

Zihafın Adı	Zihafın Gerçekleştiği Yer	Yapılan İşlem	Zihafın Örneği
Habn	İkinci Harf	Sakinin Hazfı	فَاعِلَاتُنْ - فَعِلَاتُنْ
Vaks	İkinci Harf	Müteharrikin Hazfı	مُتَفَاعِلُنْ - مُفَاعِلُنْ - مَفَاعِلُنْ
Izmâr	İkinci Harf	Müteharrikin Teskini	مُتَفَاعِلُنْ - مُتَفَاعِلُنْ - مُسْتَفْعِلُنْ
Tayy	Dördüncü Harf	Sakinin Hazfı	مُسْتَفْعِلُنْ - مُسْتَعِلُنْ - مُفْتَعِلُنْ
Kabz	Beşinci Harf	Sakinin Hazfı	مَفَاعِلُنْ - مَفَاعِلُنْ
‘Akl	Beşinci Harf	Müteharrikin Hazfı	مُفَاعِلَاتُنْ - مُفَاعِلَاتُنْ - مَفَاعِلَاتُنْ
‘Asb	Beşinci Harf	Müteharrikin Teskini	مُفَاعِلَاتُنْ - مُفَاعِلَاتُنْ - مَفَاعِلَاتُنْ
Keff	Yedinci Harf	Sakinin Hazfı	مَفَاعِلَاتُنْ - مَفَاعِلَاتُنْ

3.3.1.2. Müzdevic Zihafılar

Tef‘ ilede iki farklı sebebe bulaşan, bir diğer ifadeyle iki müfred zihafın birleşimi olan zihaflardır. Sayısı dört olan müzdevic zihafıları bir tabloda göstermek mümkündür:

Zihafın Adı	İçerdiği Müfred Zihafılar	Zihafın Örneği
Habl	Habn + Tayy	مَفْعُولَاتُ - مَعْلَاتُ - فَعِلَاتُ
Hazl	Izmâr + Tayy	مُتَفَاعِلُنْ - مُتَفَعِلُنْ - مُفْتَعِلُنْ
Şekl	Izmâr + Keff	مُتَفَاعِلُنْ - مُتَفَاعِلُ - مُسْتَفْعِلُ
Naks	‘Asb + Keff	مُفَاعِلَاتُنْ - مُفَاعِلَاتُ - مَفَاعِلَاتُ

3.3.1.3. Mu‘âkebe, Murâkebe ve Mükânefe

Aynı ya da iki farklı tef‘ ilede peş peşe gelen iki hafif sebebin zihafı olup olmaması bakımından üç durum bulunmaktadır. Birinci durum olan *mu‘âkebe*; en az birinin zihafsız olması şartıyla iki hafif sebebin aynı tef‘ ilede ya da komşu olan iki tef‘ ilede peş peşe gelmesidir. Birbirini takip eden iki farklı tef‘ ileye bölünmüş olan iki hafif sebepten birine bulaşan zihafın bulunduğu tef‘ ileye göre *mu‘âkebe*nin *sadr*, *aciüz* ve *tarafân* adlı üç çeşidi bulunmaktadır. İkinci durum olan *murâkebe*; en fazla birinin zihafı olması şartıyla iki hafif sebebin aynı tef‘ ilede peş peşe gelmesidir. Üçüncü durum olan *mükânefe* ise

herhangi bir şart olmaksızın iki hafif sebebin aynı tef'ilede peş peşe gelmesidir. Buna göre hafif sebeplerden her ikisi de zihafı veya zihafsız olabileceği gibi yalnızca bir tanesinin zihafı olması da caizdir.⁵⁹

3.3.2. İletler

İlet, hem sebep hem de vetedlerde meydana gelen değişikliktir. Yalnızca aruz ve darb tef'ilelerine bulaşan illetler lâzımîdirler. Yani bir beyitte illetli bir tef'ile bulunuyorsa bu durum, diğer beyitlerde de illetli tef'ilelerin bulunmasını gerektirir. İletler, harf ekleme ve eksiltme bakımından ziyade ve naks illetleri olmak üzere iki kısma ayrılmaktadır.⁶⁰

3.3.2.1. Ziyade İletleri

Tef'ile sonlarındaki sebep ya da vetedlere bir veya iki harfin eklenmesi suretiyle gerçekleşen illetlerdir. Yalnızca darb tef'ilelerinde meydana gelen üç ziyade illetini bir tabloda göstermek mümkündür:

İletin Adı	Ekleme Yapılan Birim	Eklenen Birim	İletin Örneği
Terfîl	Mecmû' Veted	Hafif Sebeb	فَاعِلُنْ – فَاعِلُنْ – فَاعِلَاتُنْ
Tezyîl	Mecmû' Veted	Sakin Harf	فَاعِلُنْ – فَاعِلُنْ – فَاعِلَانْ
Tesbîğ	Hafif Sebeb	Sakin Harf	فَاعِلَاتُنْ – فَاعِلَاتُنْ – فَاعِلَاتَانْ

Bir beytin darb tef'ilesine gelen bu üç ziyade illetinin dışında sadr ve acüzün ilk tef'ilelerine bulaşan *hazm* isimli bir ziyade illeti daha bulunmaktadır. Bu illet, sadrın ilk tef'ilesi için söz konusu olduğunda bir ila dört harf, acüzün ilk tef'ilesi için söz konusu olduğunda ise bir ya da iki harf ilave edilir.

⁵⁹ Detaylı bilgi için bk. İbnü'd-Demâminî, *el-'Uyûnü'l-ğâmize*, 88-96.

⁶⁰ İletler hakkında detaylı bilgi için bk. Van Dyck, *Muhîtu'd-dâire*, 21-25; Luvîs Şeyho, *'İlmü'l-edeb el-cüz'ü'l-evvel: 'ilmü'l-inşâ ve'l-arûz*, 367-371; Durmuş, “Zihaf ve İlet”, 44/403-404.

3.3.2.2. Naks İletleri

Tef ile sonlarından bir harf, sebep ya da veted eksiltilmesi suretiyle gerçekleşen illetlerdir. Naks illetlerinin başlıcalarını bir tabloda göstermek mümkündür:

İlletin Adı	Yapılan İşlem	İlletin Örneği
Hazf	Hafif Sebebe Eksiltmek	فَعُولٌ - فَعُو - فَعِلٌ
Hazez	Mecmû' Veted Eksiltmek	مُتَفَاعِلُنْ - مُتَفَا - فَعِلُنْ
Salm	Mefrûk Veted Eksiltmek	مَفْعُولَاتُ - مَفْعُو - فَعِلُنْ
Katf	'Asb + Hazf	مُفَاعَلَتُنْ - مُفَاعَلْ - فَعُولُنْ
Kasr	Hafif Sebebin Sakin Harfini Hazfetmek ve Muteharrik Harfini Teskin Etmek	فَعُولُنْ - فَعُولْ
Kat'	Mecmû' Vetedin Sakin Harfini Hazfetmek ve Kalan Son Harfî Teskin Etmek	فَاعِلُنْ - فَاعِلْ - فَعِلُنْ
Teş'is	Mecmû' Vetedin İlk veya İkinci Harfini Hazfetmek	فَاعِلَاتُنْ - فَاِلَاتُنْ - مَفْعُولُنْ
Keşf/Kesf	Mefrûk Vetedin Son Harfini Hazfetmek	مَفْعُولَاتُ - مَفْعُولَا - مَفْعُولُنْ
Vakf	Mefrûk Vetedin Son Harfini Teskin Etmek	مَفْعُولَاتُ - مَفْعُولَاتُ - مَفْعُولَانْ
Betr	Hazf + Kat'	فَعُولُنْ - فَعُو - فَعْ
Kabl	Habn + Kat'	مُسْتَفْعِلُنْ - مُتَفَعِّلْ - فَعُولُنْ

Tabloda zikredilenlerin haricinde *harm* adı verilen bir naks illeti daha bulunmaktadır. Bu illet, beytin ilk tef'ilesinin başındaki vetedin ilk harfini hazfetmek suretiyle gerçekleşmektedir. Yalnızca فَعُولُنْ, مَفَاعِلُنْ ve مُفَاعَلَتُنْ tef'ilelerine gelen harm illeti, bulaştığı tef'ilede başka bir zihafın bulunup bulunmaması bakımından farklı isimler almaktadır.⁶¹ Bunları bir tabloda göstermek mümkündür:

Bulaştığı Tef'ile	İlletin Adı	Yapılan İşlem	İlletin Örneği
فَعُولُنْ	Selm	Harm	فَعُولُنْ - عُولُنْ - فَعِلُنْ
	Serm	Kabz + Harm	فَعُولُنْ - عُولْ - فَعِلْ
مَفَاعِلُنْ	Harem	Harm	مَفَاعِلُنْ - فَاعِلُنْ - مَفْعُولُنْ
	Şetr	Kabz + Harm	مَفَاعِلُنْ - فَاعِلْ
	Hareb	Keff + Harm	مَفَاعِلُنْ - فَاعِلْ - مَفْعُولْ
مُفَاعَلَتُنْ	'Adb	Harm	مُفَاعَلَتُنْ - فَاعِلَتُنْ - مُتَفَعِّلُنْ

⁶¹ Detaylı bilgi için bk. Cemâlüddîn Abdürrahîm b. el-Hasen b. Ali el-İsnevî, *Nihâyetü'r-râğibî fî şerhi Arûzi İbni'l-Hâcib*, thk. Şa'bân Salâh (Beyrut: Dâru'l-Cîl, 1989), 117-119.

	‘Aks	Naks + Harm	مُفَاعَلْتُ – فَاعَلْتُ – مَفْعُولُ
	Kasm	‘Asb + Harm	مُفَاعَلْتُ – فَاعَلْتُ – مَفْعُولُ
	Cemem	‘Akl + Harm	مُفَاعَلْتُ – فَاعَلْتُ – فَاعِلُنْ

Lâzımî oldukları ifade edilen ziyade ve naks illetleri içinden teş‘îs, hazf, hazm ve harm illetleri lüzûm bakımından zihaf'lara benzemektedir. Yani mevzubahis dört illetin, - zihaf'larda olduğu gibi- şiirin bir beytinde varit olduğu için tamamında bulunması beklenmez. Bu yüzden bu illetler, zihaf yerine geçen illetler olarak da adlandırılmıştır.⁶²

3.4. Aruz Daireleri

Aruz ilminde sebep ve veted gibi birimlerden meydana gelen tef‘ ileler, bahir denen şiir vezinlerini oluşturmaktadır. Halîl b. Ahmed bahirleri tespit ederken benzer tef‘ ilelere sahip olanları, *daire* adını verdiği gruplara ayırmıştır. Bu bağlamda müstamel kabul ettiği on beş bahri beş dairede toplamıştır. Daha sonra Ahfeş el-Evsat tarafından ilave edilen mütedârek bahriyle, beş dairedeki bahir sayısı on altıya ulaşmıştır.⁶³ İsimlerinin ihtiva ettiği birer harfin naht⁶⁴ yoluyla birleştirilmesi suretiyle beş daire خَفَشَلَقْ ya da خَفَشَقْ şeklinde sembolize edilmiştir.⁶⁵

Daireler aslî tef‘ ilelerden hareketle vaz edilmiş gruplardır.⁶⁶ Evveleminde aslî tef‘ ileler kullanılarak aslî bahirler oluşturulmuştur. Ardından aslî bahrin tef‘ ilelerini oluşturan sebep ve veted birimleri çeşitli başlangıç noktaları olarak kabul edilmiş ve bu başlangıç noktalarından hareket etmek suretiyle fer‘î bahirler türetilmiştir.⁶⁷ Sözelimi, aslî tef‘ ilelerden biri olan مُفَاعَلْتُ tef‘ ilesinin altı kez tekrarıyla aslî bir bahir oluşturulmuştur. Daha sonra, bu tef‘ ile bir veted ve iki sebep olmak üzere üç birimden meydana geldiği için iki başlangıç noktası daha tespit edilmiştir. Tef‘ ile, ikinci başlangıç noktasından hareketle عَلْتُنْ مُفَا şeklinde okunmaya başlanınca, esasında مُفَاعَلْتُ tef‘ ilesinin

⁶² Ya‘kûb, *el-Mu‘cemu‘l-mufasssal*, 268-269.

⁶³ Özdemir, “Aruz İlmi”, 373.

⁶⁴ Birden fazla kelime kullanarak yeni bir kelime türetmeye naht, bu yöntemle elde edilen kelimeye ise menhût denir. Detaylı bilgi için bk. Mehmet Reşit Özbalkıç, “Naht”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/310-311.

⁶⁵ İbnü‘d-Demâmîni, *el-‘Uyûnü‘l-ğâmize*, 43.

⁶⁶ Eminüddîn Muhammed b. Ali el-Mahallî, *Şifâu‘l-ğalîl fi‘ilmi‘l-Halîl*, thk. Şa‘bân Salâh (Beyrut: Dâru‘l-Cil, 1991), 124.

⁶⁷ Nihad M. Çetin, “Bahir”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 4/484.

tekrarından oluşan yeni bir bahir ortaya çıkmıştır. Tef ile, üçüncü başlangıç noktasından hareketle ثُنْ مَفَاعَلْ şeklinde okunmaya başlanınca ise esasında فَاعِلَاتُكَ mühmel tef ilesinin tekrarıyla meydana gelen bir bahir daha türemiştir. Bu başlangıç noktalarından hareket edip bir tam tur gerçekleştirmenin sonucunda elde edilen iki bahirden ilki, Arap şiirinde karşılığı olduğu için müstamel kabul edilirken, Araplar tarafından kullanılmayan ikinci bahir ise mühmel sayılmıştır.⁶⁸

Her ne kadar müstamel olarak anılsalar da bahirlerin dairelerde zikredilen vezinlerinin çoğunun Arap şiirinde doğrudan bir karşılığı bulunmamakta, ancak tef ileyi değiştirmek ya da düşürmek gibi birtakım değişikliklere uğramış vezinlerin Araplar tarafından kullanıldığı görülmektedir. Dolayısıyla dairelerde, pratik durumlarından ziyade teorik durumlar esas alınarak ideal vezinler tespit edilmeye çalışılmıştır.⁶⁹ Fakat bazı âlimler pratikte karşılığı bulunmadığı için bu daireleri kabul etmeyerek her bir bahri müstakil olarak değerlendirmişlerdir.⁷⁰

Aruz ilmi üzerine kaleme alınan eserlerin çoğunda daireler konusu, görsellerle desteklenmiştir. Bu görseller bazı küçük farklılıklarla birbirinden ayrılrsa da temelde bir daire etrafında küçük halka ve çizgiler bulunmaktadır. Dairelerin etrafındaki halkalar müteharrik harflere, çizgiler ise sakin harflere işaret etmektedir. Ayrıca dairenin adına yer verildiği gibi başlangıç noktalarına göre bahirlerin isimlerine de yer verilmektedir. İçerdikleri müstamel ve mühmel bahirlerle birlikte aruz ilminin beş dairesi şunlardır:

3.4.1. Daire-i Muhtelif

Aruz ilminin ilk dairesinde, müstamel olan tavîl, medîd ve basît bahirleri ile mühmel olan vasît ve vesîm bahirleri yer almaktadır. Daireye *muhtelif* denmesi, bahirleri oluşturan tef ilelerin beş ve yedi harfli tef ileler olmak üzere farklılık göstermesi sebebiyledir.⁷¹ Birer aslî tef ile olan فُعُولُنْ ve مَفَاعِيلُنْ tef ilelerinin terkiibinden meydana gelen aslî bahrinden hareketle daireye, tavîl dairesi denmiş ve *infikâk*⁷² işlemine onunla

⁶⁸ Mahallî, *Şifâu'l-ğalîl*, 133.

⁶⁹ Weil, “el-Arûz”, 7306-7307.

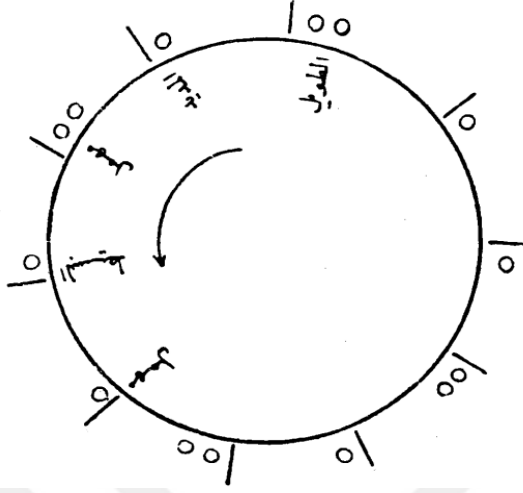
⁷⁰ İbnü'd-Demâminî, *el-'Uyûnü'l-ğâmize*, 44.

⁷¹ Ya'kûb, *el-Mu'cemu'l-mufasssal*, 235-236.

⁷² Bir dairenin başlangıç noktasından hareket ederek tüm bahirlerin elde edilme sürecine, çözülme manasında “infikâk” adı verilmiştir.

başlanmıştır.⁷³ Bu iki tef' ile toplamda beş birimden oluştuğu için beş bahir elde edilmiştir.

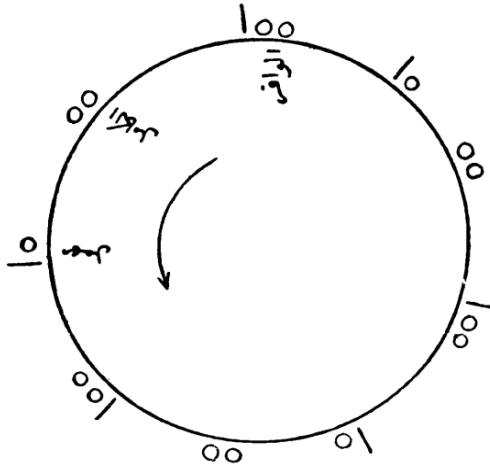
Dairenin görseli ve bahirlerinin tek şatrlık tef' ileleri şöyledir:

Bahrin Adı	Bahrin Tef' ileleri
Tavîl	فَعُولُنْ مَفَاعِيلُنْ فَعُولُنْ مَفَاعِيلُنْ
Medîd	فَاعِلَاتُنْ فَاعِلُنْ فَاعِلَاتُنْ فَاعِلُنْ
Vasît (Mühmel)	مَفَاعِيلُنْ فَعُولُنْ مَفَاعِيلُنْ فَعُولُنْ
Basît	مُسْتَفْعِلُنْ فَاعِلُنْ مُسْتَفْعِلُنْ فَاعِلُنْ
Vesîm (Mühmel)	فَاعِلُنْ فَاعِلَاتُنْ فَاعِلُنْ فَاعِلَاتُنْ

3.4.2. Daire-i Mü'telife

Aruz ilminin ikinci dairesinde, müstamel olan vâfir ve kâmil bahirleri ile mühmel olan mu'temed bahri yer almaktadır. Daireye *mü'telife* denmesi, iki bahrinin tef' ilelerinin benzerliği sebebiyledir.⁷⁴ Bir aslî tef' ile olan مُفَاعِلَاتُنْ tef' ilesinin tekrarıyla meydana gelen aslî bahrinden hareketle daireye, vâfir dairesi denmiş ve infikâk işlemine onunla başlanmıştır.⁷⁵ Bu tef' ile toplamda üç birimden oluştuğu için üç bahir elde edilmiştir. Dairenin görseli ve bahirlerinin tek şatrlık tef' ileleri şöyledir:

Bahrin Adı	Bahrin Tef' ileleri
Vâfir	مُفَاعِلَاتُنْ مُفَاعِلَاتُنْ مُفَاعِلَاتُنْ
Kâmil	مُتَفَاعِلُنْ مُتَفَاعِلُنْ مُتَفَاعِلُنْ
Mu'temed (Mühmel)	فَاعِلَاتُكَ فَاعِلَاتُكَ فَاعِلَاتُكَ

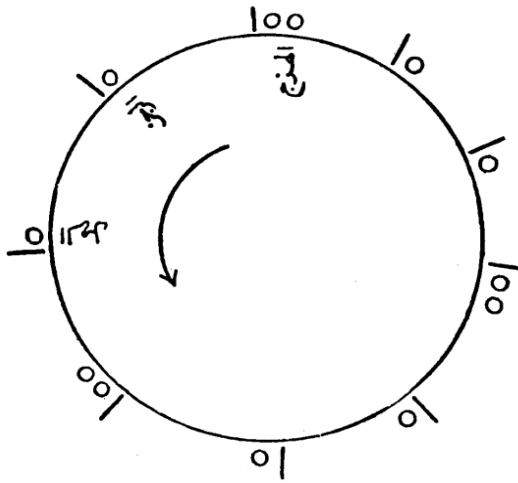
⁷³ Mahallî, *Şifâu'l-ğalîl*, 138-139.

⁷⁴ Ya'kûb, *el-Mu'cemu'l-mufasssal*, 232.

⁷⁵ Mahallî, *Şifâu'l-ğalîl*, 133-134.

3.4.3. Daire-i Müctelibe

Aruz ilminin, yalnızca müstamel bahirlerden oluşan üçüncü dairesinde hezec, recez ve remel bahirleri yer almaktadır. Daireye *müctelibe* denmesi, bahirlerin tef'ilelerinin birinci dairenin bahirlerinden çekilmiş olması sebebiyledir.⁷⁶ Bir aslî tef'ile olan مَفَاعِيلُنْ tef'ilesinin tekrarıyla meydana gelen aslî bahrinden hareketle daireye, hezec dairesi denmiş ve infikâk işlemine onunla başlanmıştır.⁷⁷ Bu tef'ile toplamda üç birimden oluştuğu için üç bahir elde edilmiştir. Dairenin görseli ve bahirlerinin tek şatrlık tef'ileleri şöyledir:

Bahrin Adı	Bahrin Tef'ileleri
Hezec	مَفَاعِيلُنْ مَفَاعِيلُنْ مَفَاعِيلُنْ
Recez	مُسْتَفْعِلُنْ مُسْتَفْعِلُنْ مُسْتَفْعِلُنْ
Remel	فَاعِلَاتُنْ فَاعِلَاتُنْ فَاعِلَاتُنْ

3.4.4. Daire-i Müştebihe

Aruz ilminin dördüncü dairesinde, müstamel olan serî', münserih, hafîf, muzârî', muktedab ve müctes bahirleri ile mühmel olan mütteid, münserid ve muttarid bahirleri yer almaktadır. Daireye *müştebihe* denmesi, bahirlerin tef'ilelerinin benzerliği sebebiyledir.⁷⁸ Bu dairenin aslî bahri olan muzârî', birer aslî tef'ile olan مَفَاعِيلُنْ ve فَاعِلَاتُنْ tef'ilelerinin tek şatrdaki مَفَاعِيلُنْ فَاعِلَاتُنْ şeklinde dizilmesiyle meydana gelmektedir.⁷⁹ Bu dizilimdeki üç tef'ile toplamda dokuz birimden oluştuğu için daireden dokuz farklı

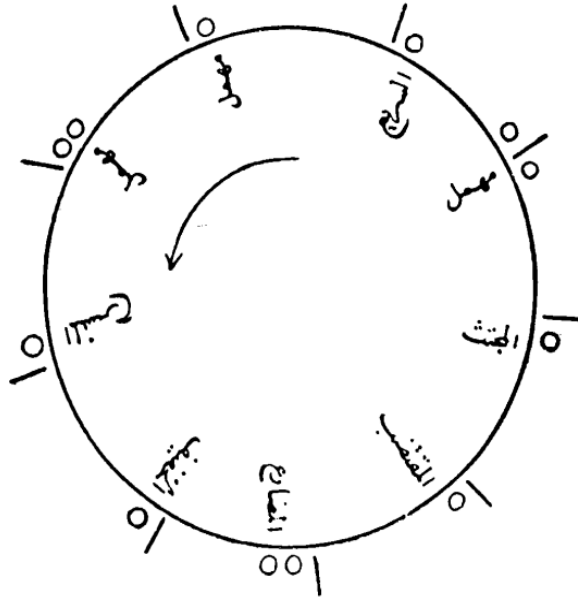
⁷⁶ Ya'kûb, *el-Mu'cemu'l-mufasssal*, 234-235.

⁷⁷ Mahallî, *Şifâu'l-ğalîl*, 128-129.

⁷⁸ Ya'kûb, *el-Mu'cemu'l-mufasssal*, 236-238.

⁷⁹ Mahallî, *Şifâu'l-ğalîl*, 146-147.

bahir elde edilmiştir. Fakat gerek klasik gerek modern aruz kaynaklarında dördüncü dairenin aslî bahri muzârî‘ değil serî‘ olarak kabul edilmiş ve daireye, serî‘ dairesi denmiştir. Diğer dairelerde uygulanan kaideye uymamasına rağmen aslî tef‘ ile içermeyen serî‘ bahrinin aslî sayılıp infikâk işlemine onunla başlanması, bahrin yaygın kullanımıyla izah edilmiştir.⁸⁰ Dairenin görseli ve bahirlerinin tek şatrlık tef‘ ileleri şöyledir:

Bahrin Adı	Bahrin Tef‘ileleri
Serî‘	مُسْتَفْعِلُنْ مُسْتَفْعِلُنْ مَفْعُولَاتُ
Mütteid (Mühmel)	فَاعِلَاتُنْ فَاعِلَاتُنْ مُسْتَفْعِلُنْ
Münserid (Mühmel)	مَفَاعِيلُنْ مَفَاعِيلُنْ فَاعِلَاتُنْ
Münserih	مُسْتَفْعِلُنْ مَفْعُولَاتُ مُسْتَفْعِلُنْ
Hafif	فَاعِلَاتُنْ مُسْتَفْعِلُنْ فَاعِلَاتُنْ
Muzârî‘	مَفَاعِيلُنْ فَاعِلَاتُنْ مَفَاعِيلُنْ
Muktedab	مَفْعُولَاتُ مُسْتَفْعِلُنْ مُسْتَفْعِلُنْ
Müctes	مُسْتَفْعِلُنْ فَاعِلَاتُنْ فَاعِلَاتُنْ
Muttarid (Mühmel)	فَاعِلَاتُنْ مَفَاعِيلُنْ مَفَاعِيلُنْ

3.4.5. Daire-i Müttefika

Aruz ilminin beşinci dairesinde Halîl b. Ahmed’e göre yalnızca mütekârib bahri bulunurken, Ahfeş el-Evsat’a göre mütedârek bahri de bu daireye girmektedir. Esasında Halîl daireleri vaz ederken mütedârek bahrinden bihaber değildi.⁸¹ Eğer böyle olsaydı, tek bir bahir için daire vaz etmezdi. Zira bir dairede tek bahrin bulunması, tef‘ ile birimlerinin yer değiştirmesi suretiyle yeni vezinlerin oluşumuna imkân veren dairelerin mantığıyla çelişmektedir.⁸² Ayrıca Halîl’in mütedârek bahrinin muhtelif vezinlerinde yazılmış kasidelerinin bulunması da onun bu bahri bildiği gerçeğini pekiştirmektedir. Tüm bunlara rağmen dairede mütedârek bahrine yer vermeyişi, Halîl’in bu bahri klasik

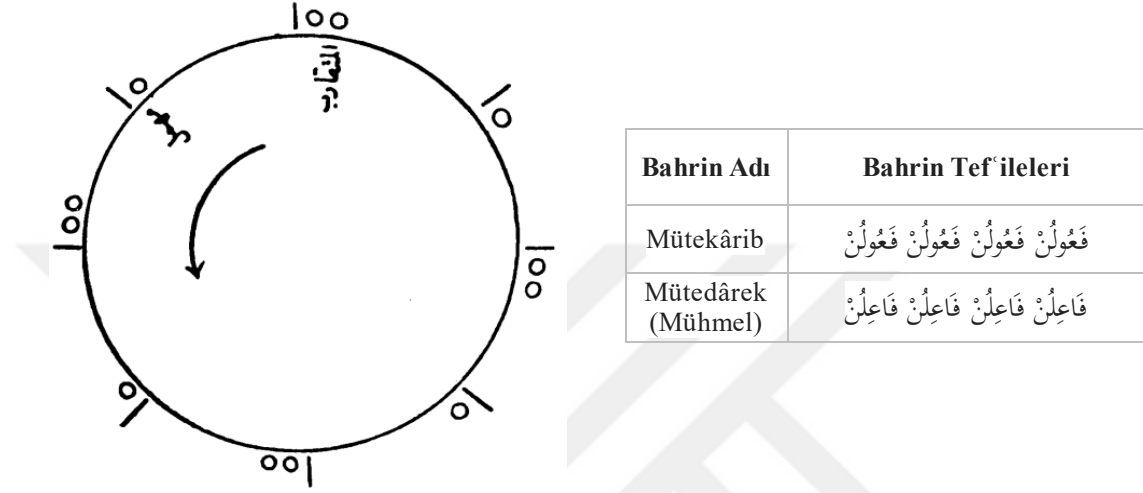
⁸⁰ Bâ‘âmîr, *el-Vâfi fî ‘ilmeyi’l-arûz ve ‘l-kavâfi li ‘Ubeydillâh b. Abdilkâfi b. Abdilmecîd el- ‘Ubeydî*, 212.

⁸¹ Çetin, *Eski Arap Şiiri*, 52.

⁸² Bâ‘âmîr, *el-Vâfi fî ‘ilmeyi’l-arûz ve ‘l-kavâfi li ‘Ubeydillâh b. Abdilkâfi b. Abdilmecîd el- ‘Ubeydî*, 212.

vezinlerden kabul etmemesiyle izah edilmektedir.⁸³

Daireye *müttefika* denmesi, iki bahrinin tef'ilelerinin benzerliği sebebiyledir. Bir aslî tef'ile olan فَعُولُنْ tef'ilesinin tekrarıyla meydana gelen aslî bahrinden hareketle daireye, mütekârib dairesi denmiş ve infikâk işlemine onunla başlanmıştır.⁸⁴ Bu tef'ile toplamda iki birimden oluştuğu için iki bahir elde edilmiştir. Dairenin görseli ve bahirlerinin tek şatrlık tef'ileleri şöyledir:

3.5. Aruz Bahirleri

Aruz bahirleri, belirli tef'ilelerin oluşturduğu özel vezinlerden ibarettir. Bu vezinlerin, deniz anlamına gelen *bahir* ismini alması ise şiirin derinlik bakımından denize benzetilmesi sebebiyledir.⁸⁵ Aruz literatüründe *nev'*, *cins*, *bâb*, *şatr* ve *had* gibi isimlerle de anılan⁸⁶ bahirlerin sayısı, Halîl b. Ahmed'in beş dairede topladığı on beş bahre ilave edilen mütedârek bahriyle on altıya ulaşmaktadır. Fakat İsmail b. Hammâd el-Cevherî, Halîl'in daire sistemini terk ederek yedi tanesi müfred, beş tanesi mürekkep olan on iki bahirden söz ederek serî', münserih, muktedab ve müctes bahirlerinin başka bahirlerin fer'i olduğunu zikretmiştir.⁸⁷

Klasik ve modern kaynakların kahir ekseriyetinde, Halîl'in dairelerdeki tertibi

⁸³ Çetin, *Eski Arap Şiiri*, 52.

⁸⁴ Mahallî, *Şifâu'l-ğalîl*, 124-125.

⁸⁵ Hanefî, *el-Arûz: tehzîbuhu ve i'âdetü tedvînih*, 52.

⁸⁶ Bâ'âmîr, *el-Vâfi fî 'ilmeyi'l-arûz ve 'l-kavâfi li 'Ubeydillâh b. Abdilkâfi b. Abdilmecîd el-'Ubeydî*, 207; Çetin, "Bahir", 4/484.

⁸⁷ Cevherî, *Arûzu'l-varaka*, 55-56.

dikkate alınarak on altı bahre yer verilmiştir. Fakat on altı bahri ele alırken farklı tasniflere başvuran âlimler de olmuştur. Sözelimi, Fahreddîn er-Râzi (ö. 606/1210) kendine has bir şekilde bahirleri içerdiği tef'ilelere göre dört başlık altında incelerken⁸⁸ Celâl el-Hanefî ise tef'ile sayılarından hareketle bahirleri dörtlü, altılı ve sekizli olmak üzere üç gruba ayırmıştır.⁸⁹

Aruz bahirleri teorik olarak on altı form içerse de bu sayı pratikte, bahirlerdeki aruz ve darb tef'ilelerinin geçirdiği değişikliklerin sayısına göre belirlenmektedir. Sözelimi, tavîl bahrinin teorik olarak bir formu bulunmasına rağmen, aruz ve darb tef'ilelerinin uğradığı değişiklikler neticesinde üç pratik formu ortaya çıkmaktadır. Aruz kaynaklarında bu duruma, bahrin kaç farklı aruz ve darb tef'ilesinin bulunduğu zikredilerek işaret edilmektedir. Bazı bahirlerin aruz ve darb tef'ileleri hakkında ihtilaflar bulunsu da genel kabule göre on altı bahrin toplamda otuz altı aruzu ve altmış yedi darbı bulunmaktadır. Halîl b. Ahmed bahirlerin bu muhtelif formlarını örneklemek için Arap şiirinden istiştatta bulunmuştur.⁹⁰

Bahirlerin zikrine geçmeden önce, beyit türlerinin bilinmesinde fayda vardır. Tef'ilelerinin tamamını içerip içermemesi bakımından beyitler şu kısımlara ayrılmaktadır:⁹¹

1. **Tâm Beyit:** Dairede teorik olarak belirlenen tef'ilelerin tamamına sahip olan beyit.
2. **Meczû' Beyit:** Her iki şatırının sonundan birer tef'ile eksiltelen beyit.
3. **Meştûr Beyit:** Tef'ilelerinin yarısı eksiltelen beyit.
4. **Menhûk Beyit:** Tef'ilelerinin üçte ikisi eksiltelen beyit.

Aruz ve darblarına dair detaylarla birlikte on altı bahir hakkındaki bilgiler şöyledir:

3.5.1. Tavîl Bahri

Birinci dairenin ilk bahri olan *tavîl* bahri, فَعُولُنْ مَفَاعِيلُنْ ikilisinin bir beyitte dört kez

⁸⁸ Güceyüz, *Fahreddîn Râzî'de Dil İlimleri*, 112-115.

⁸⁹ Hanefî, *el-Arûz: tehzîbuhu ve i'âdetü tedvînih*, 53.

⁹⁰ Halîl'in şahit olarak zikrettiği beyitler için bk. İbn Abdirabbih, *el- 'Ikdu 'l-ferîd*, 325-343.

⁹¹ Enîs, *Mûsîka 'ş-şi'r*, 38-39.

tekrar etmesiyle meydana gelmektedir. Hamâset, fahr, medih, mersiye vb. birçok tema için uygun olan bahir, gerek klasik gerek modern Arap şiirinin en çok tercih edilen vezinlerinden biri olmuştur. Hatta şairler tarafından sıklıkla tercih edildiği için bu bahre, “çokça binilen” anlamında *rekûb* da denmiştir.⁹² Bahrin dairedaki ideal vezni şöyledir:

فَعُولُنْ مَفَاعِيلُنْ فَعُولُنْ مَفَاعِيلُنْ فَعُولُنْ مَفَاعِيلُنْ فَعُولُنْ مَفَاعِيلُنْ

Yalnızca tâm olarak gelen tavîl bahrinin bir aruzu ve üç darbı bulunmaktadır.⁹³ Bunları bir tabloda göstermek mümkündür:

Aruz	Darb	Beyit	
		Acüz	Sadr
Makbûz (Tâm)	Sâlim	فَعُولُنْ مَفَاعِيلُنْ فَعُولُنْ مَفَاعِيلُنْ	فَعُولُنْ مَفَاعِيلُنْ فَعُولُنْ مَفَاعِيلُنْ
	Makbûz	فَعُولُنْ مَفَاعِيلُنْ فَعُولُنْ مَفَاعِيلُنْ	فَعُولُنْ مَفَاعِيلُنْ فَعُولُنْ مَفَاعِيلُنْ
	Mahzûf	فَعُولُنْ مَفَاعِيلُنْ فَعُولُنْ فَعُولُنْ	فَعُولُنْ مَفَاعِيلُنْ فَعُولُنْ مَفَاعِيلُنْ

Tavîl bahrinin haşv tef'ilelerine kabz, keff, selm ve serm zihafalarının/illetlerinin bulaşması caizdir.⁹⁴ Ayrıca tef'ilesindeki iki hafif sebep arasında mu'âkebe söz konusu olmaktadır.⁹⁵

3.5.2. Medîd Bahri

Birinci dairenin ikinci bahri olan *medîd* bahri, فَاعِلَاتُنْ فَاعِلُنْ ikilisinin bir beyitte dört kez tekrar etmesiyle meydana gelmektedir. Kulağa ağır geldiği için klasik ve modern dönem şairleri tarafından çok tercih edilmemiştir.⁹⁶ Bahrin dairedaki ideal vezni şöyledir:

فَاعِلَاتُنْ فَاعِلَاتُنْ فَاعِلَاتُنْ فَاعِلَاتُنْ فَاعِلَاتُنْ فَاعِلَاتُنْ

Yalnızca mecû' olarak gelen medîd bahrinin üç aruzu ve altı darbı bulunmaktadır.⁹⁷ Bunları bir tabloda göstermek mümkündür:

⁹² Ya 'kûb, *el-Mu'cemu'l-mufasssal*, 103.

⁹³ Ebû Zekeriyâ Yahya b. Ali b. Muhammed el-Hatîb et-Tebrîzî, *el-Kâfi fi'l-arûz ve'l-kavâfi*, thk. el-Hassânî Hasan Abdullah (Kahire: Mektebetu'l-Hâneci, 1994), 22.

⁹⁴ Mahallî, *Şifâu'l-ğalîl*, 217.

⁹⁵ İbnü'd-Demâminî, *el-'Uyûnü'l-ğâmize*, 92.

⁹⁶ Ya 'kûb, *el-Mu'cemu'l-mufasssal*, 135.

⁹⁷ Hatîb et-Tebrîzî, *el-Kâfi fi'l-arûz ve'l-kavâfi*, 31.

Aruz	Darb	Beyit	
		Acüz	Sadr
Sâlim (Meczû')	Sâlim	فَاعِلَاتُنْ فَاعِلُنْ فَاعِلَاتُنْ	فَاعِلَاتُنْ فَاعِلُنْ فَاعِلَاتُنْ
Mahzûf (Meczû')	Maksûr	فَاعِلَاتُنْ فَاعِلُنْ فَاعِلَاتُنْ	فَاعِلَاتُنْ فَاعِلُنْ فَاعِلَاتُنْ
	Mahzûf	فَاعِلَاتُنْ فَاعِلُنْ فَاعِلَاتُنْ	فَاعِلَاتُنْ فَاعِلُنْ فَاعِلَاتُنْ
	Ebter	فَاعِلَاتُنْ فَاعِلُنْ فَعِلُنْ	فَاعِلَاتُنْ فَاعِلُنْ فَعِلُنْ
Mahbûn ve Mahzûf (Meczû')	Mahbûn ve Mahzûf	فَاعِلَاتُنْ فَاعِلُنْ فَعِلُنْ	فَاعِلَاتُنْ فَاعِلُنْ فَعِلُنْ
	Ebter	فَاعِلَاتُنْ فَاعِلُنْ فَعِلُنْ	فَاعِلَاتُنْ فَاعِلُنْ فَعِلُنْ

Medîd bahrinin haşv tef' ilelerine habn, keff ve şekl zihafıların bulaşması caizdir.⁹⁸ Ayrıca فَاعِلَاتُنْ ve فَاعِلُنْ tef' ileleri arasında sadr, acüz ve tarafân türleriyle mu'âkebe söz konusu olmaktadır.⁹⁹

3.5.3. Basît Bahri

Birinci dairenin üçüncü bahri olan *basît* bahri, مُسْتَفْعِلُنْ فَاعِلُنْ ikilisinin bir beyitte dört kez tekrar etmesiyle meydana gelmektedir. Kelime ve terkip seçiminde tavîl bahri kadar esneklik sunmasa da çokça tercih edilen ve genelde ciddi konuların işlendiği musiki ve ritmik inceliği fazla olan bir bahirdir.¹⁰⁰ Bahrin dairedeki ideal vezni şöyledir:

مُسْتَفْعِلُنْ فَاعِلُنْ مُسْتَفْعِلُنْ فَاعِلُنْ مُسْتَفْعِلُنْ فَاعِلُنْ مُسْتَفْعِلُنْ فَاعِلُنْ

Tâm ve meczû' olarak gelen basît bahrinin üç aruzu ve altı darbı bulunmaktadır.¹⁰¹ Bunları bir tabloda göstermek mümkündür:

Aruz	Darb	Beyit	
		Acüz	Sadr
Mahbûn (Tâm)	Mahbûn	مُسْتَفْعِلُنْ فَاعِلُنْ مُسْتَفْعِلُنْ فَعِلُنْ	مُسْتَفْعِلُنْ فَاعِلُنْ مُسْتَفْعِلُنْ فَعِلُنْ
	Maktû'	مُسْتَفْعِلُنْ فَاعِلُنْ مُسْتَفْعِلُنْ فَعِلُنْ	مُسْتَفْعِلُنْ فَاعِلُنْ مُسْتَفْعِلُنْ فَعِلُنْ

⁹⁸ Mahallî, *Şifâu'l-ğalîl*, 224.

⁹⁹ İbnü'd-Demâminî, *el-'Uyûnü'l-ğâmize*, 93.

¹⁰⁰ Ya'kûb, *el-Mu'cemu'l-mufasssal*, 74; Fatih Yavaş, *Şair Olarak Muhyiddin İbnü'l-Arabî* (Konya: Palet Yayınları, 2023), 309.

¹⁰¹ Hatîb et-Tebrîzî, *el-Kâfi fi'l-arûz ve'l-kavâfi*, 39.

Sâlim (Meczû')	Müzeyyel	مُسْتَفْعِلُنْ فَاعِلُنْ مُسْتَفْعِلَانْ	مُسْتَفْعِلُنْ فَاعِلُنْ مُسْتَفْعِلُنْ
	Sâlim	مُسْتَفْعِلُنْ فَاعِلُنْ مُسْتَفْعِلُنْ	مُسْتَفْعِلُنْ فَاعِلُنْ مُسْتَفْعِلُنْ
	Maktû'	مُسْتَفْعِلُنْ فَاعِلُنْ مَفْعُولُنْ	مُسْتَفْعِلُنْ فَاعِلُنْ مُسْتَفْعِلُنْ
Maktû' (Meczû')	Maktû'	مُسْتَفْعِلُنْ فَاعِلُنْ مَفْعُولُنْ	مُسْتَفْعِلُنْ فَاعِلُنْ مَفْعُولُنْ

Basît bahrinin haşv tef' ilelerine habn, tayy ve habl zihafalarının bulaşması caizdir.¹⁰²
Ayrıca مُسْتَفْعِلُنْ tef' ilesindeki iki hafif sebep arasında mükânefe söz konusu olmaktadır.¹⁰³

3.5.4. Vâfir Bahri

İkinci dairenin birinci bahri olan *vâfir* bahri, مُفَاعَلَتُنْ tef' ilesinin bir beyitte altı kez tekrar etmesiyle meydana gelmektedir. Hamâset ve fahr gibi sert temaların yanı sıra gazel ve mersiye gibi yumuşak temalara da uygun olan bahir, gerek klasik gerekse modern Arap şiirinde çokça tercih edilmiştir.¹⁰⁴ Bahrin dairedeki ideal vezni şöyledir:

مُفَاعَلَتُنْ مُفَاعَلَتُنْ مُفَاعَلَتُنْ مُفَاعَلَتُنْ مُفَاعَلَتُنْ مُفَاعَلَتُنْ

Tâm ve meczû' olarak gelen vâfir bahrinin iki aruzu ve üç darbı bulunmaktadır.¹⁰⁵
Bunları bir tabloda göstermek mümkündür:

Aruz	Darb	Beyit	
		Acüz	Sadr
Maktûf (Tâm)	Maktûf	مُفَاعَلَتُنْ مُفَاعَلَتُنْ فَعُولُنْ	مُفَاعَلَتُنْ مُفَاعَلَتُنْ فَعُولُنْ
Sâlim (Meczû')	Sâlim	مُفَاعَلَتُنْ مُفَاعَلَتُنْ	مُفَاعَلَتُنْ مُفَاعَلَتُنْ
	Ma'sûb	مُفَاعَلَتُنْ مَفَاعِيلُنْ	مُفَاعَلَتُنْ مُفَاعَلَتُنْ

Vâfir bahrinin haşv tef' ilelerine 'asb, 'akl, naks, 'adb, kasm, 'aks ve cemem zihafalarının/illetlerinin bulaşması caizdir.¹⁰⁶ Ayrıca مُفَاعَلَتُنْ tef' ilesinin ma'sûb hâli olan مَفَاعِيلُنْ tef' ilesindeki iki hafif sebep arasında mu'âkebe söz konusu olmaktadır.¹⁰⁷

¹⁰² Mahallî, *Şifâu'l-ğalîl*, 232.

¹⁰³ İbnü'd-Demâmîni, *el-'Uyûnü'l-ğâmize*, 95.

¹⁰⁴ Ya'kûb, *el-Mu'cemu'l-mufasssal*, 162.

¹⁰⁵ Hatîb et-Tebrîzî, *el-Kâfi fi'l-arûz ve'l-kavâfi*, 51.

¹⁰⁶ Mahallî, *Şifâu'l-ğalîl*, 203.

¹⁰⁷ İbnü'd-Demâmîni, *el-'Uyûnü'l-ğâmize*, 92.

3.5.5. Kâmil Bahri

İkinci dairenin ikinci bahri olan *kâmil* bahri, مُتَفَاعِلُنْ tef' ilesinin bir beyitte altı kez tekrar etmesiyle meydana gelmektedir. Peş peşe gelen harekelerin çokluğuyla karakterize olan bahir, hemen hemen her temaya uygun olduğu için Arap şiirinde çokça kullanılmıştır.¹⁰⁸ Bahrin dairedeki ideal vezni şöyledir:

مُتَفَاعِلُنْ مُتَفَاعِلُنْ مُتَفَاعِلُنْ مُتَفَاعِلُنْ مُتَفَاعِلُنْ مُتَفَاعِلُنْ

Tâm ve meczû' olarak gelen kâmil bahrinin üç aruzu ve dokuz darbı bulunmaktadır.¹⁰⁹ Bunları bir tabloda göstermek mümkündür:

Aruz	Darb	Beyit	
		Acüz	Sadr
Sâlim (Tâm)	Sâlim	مُتَفَاعِلُنْ مُتَفَاعِلُنْ مُتَفَاعِلُنْ	مُتَفَاعِلُنْ مُتَفَاعِلُنْ مُتَفَاعِلُنْ
	Maktû'	مُتَفَاعِلُنْ مُتَفَاعِلُنْ فَعْلَاتُنْ	مُتَفَاعِلُنْ مُتَفَاعِلُنْ مُتَفَاعِلُنْ
	Ehazz ve Muzmar	مُتَفَاعِلُنْ مُتَفَاعِلُنْ فَعْلُنْ	مُتَفَاعِلُنْ مُتَفَاعِلُنْ مُتَفَاعِلُنْ
Ehazz (Tâm)	Ehazz	مُتَفَاعِلُنْ مُتَفَاعِلُنْ فَعْلُنْ	مُتَفَاعِلُنْ مُتَفَاعِلُنْ فَعْلُنْ
	Ehazz ve Muzmar	مُتَفَاعِلُنْ مُتَفَاعِلُنْ فَعْلُنْ	مُتَفَاعِلُنْ مُتَفَاعِلُنْ فَعْلُنْ
Sâlim (Meczû')	Mürefffel	مُتَفَاعِلُنْ مُتَفَاعِلَاتُنْ	مُتَفَاعِلُنْ مُتَفَاعِلُنْ
	Müzeyyel	مُتَفَاعِلُنْ مُتَفَاعِلَاتُنْ	مُتَفَاعِلُنْ مُتَفَاعِلُنْ
	Sâlim	مُتَفَاعِلُنْ مُتَفَاعِلُنْ	مُتَفَاعِلُنْ مُتَفَاعِلُنْ
	Maktû'	مُتَفَاعِلُنْ فَعْلَاتُنْ	مُتَفَاعِلُنْ مُتَفَاعِلُنْ

Kâmil bahrinin haşv tef' ilelerine ızmâr, vaks ve hazl zihaflarının bulaşması caizdir.¹¹⁰ Ayrıca مُسْتَفْعِلُنْ tef' ilesinin muzmar hâli olan مُسْتَفْعِلُنْ tef' ilesindeki iki hafif sebeb arasında mu'âkebe söz konusu olmaktadır.¹¹¹

¹⁰⁸ Ya'kûb, *el-Mu'cemu'l-mufasssal*, 114; Mücahit Küçüksarı, *Osmanlı Dönemi Arap Şairlerinden İbrâhîm es-Sefercelânî ve Şiirleri* (Konya: Çizgi Kitabevi, 2017), 180.

¹⁰⁹ Hatîb et-Tebrîzî, *el-Kâfî fi'l-arûz ve'l-kavâfî*, 58.

¹¹⁰ Mahallî, *Şifâu'l-ğalîl*, 213.

¹¹¹ İbnü'd-Demâmîni, *el-'Uyûnü'l-ğâmîze*, 92.

3.5.6. Hezec Bahri

Üçüncü dairenin birinci bahri olan *hezec* bahri, مَفَاعِيلُنْ tef' ilesinin bir beyitte altı kez tekrar etmesiyle meydana gelmektedir. Daha çok bestelenmek amacıyla yazılan parçalar için uygun olan bahir, kısa vezinler tercih eden şairler tarafından sıkça kullanılmıştır.¹¹² Bahrin dairedaki ideal vezni şöyledir:

مَفَاعِيلُنْ مَفَاعِيلُنْ مَفَاعِيلُنْ مَفَاعِيلُنْ مَفَاعِيلُنْ مَفَاعِيلُنْ

Yalnızca meczû' olarak gelen hezec bahrinin bir aruzu ve iki darbı bulunmaktadır.¹¹³ Bunları bir tabloda göstermek mümkündür:

Aruz	Darb	Beyit	
		Acüz	Sadr
Sâlim (Meczû')	Sâlim	مَفَاعِيلُنْ مَفَاعِيلُنْ	مَفَاعِيلُنْ مَفَاعِيلُنْ
	Mahzûf	مَفَاعِيلُنْ فَعُولُنْ	مَفَاعِيلُنْ مَفَاعِيلُنْ

Hezec bahrinin haşv tef' ilelerine kabz, keff, harem, hareb ve şetr zihafalarının/illetlerinin bulaşması caizdir.¹¹⁴ Ayrıca مَفَاعِيلُنْ tef' ilesindeki iki hafif sebep arasında mu'âkebe söz konusu olmaktadır.¹¹⁵

3.5.7. Recez Bahri

Üçüncü dairenin ikinci bahri olan *recez* bahri, مُسْتَفْعِلُنْ tef' ilesinin bir beyitte altı kez tekrar etmesiyle meydana gelmektedir. Kendisiyle nazmedilen eserlerin şiir sayılıp sayılmayacağı hususu tartışılrsa da recez, genel olarak Arap şiirinin ilk türünün verildiği bahir olarak kabul edilmiştir.¹¹⁶ Çoğunlukla ilimlerin öğretilmesi ve hikâye anlatımı gibi amaçlarla nazmedilen şiirlerde kullanılan bahir, Emevî Dönemi'nin sonlarından itibaren

¹¹² Ya'kûb, *el-Mu'cemu'l-mufasssal*, 156.

¹¹³ Hatîb et-Tebrîzî, *el-Kâfî fî'l-arûz ve'l-kavâfî*, 73.

¹¹⁴ Mahallî, *Şifâu'l-ğalîl*, 185.

¹¹⁵ İbnü'd-Demâminî, *el-'Uyûnü'l-ğâmize*, 92.

¹¹⁶ Atik Aydın, *Arap Edebiyatında Keşkül Geleneği -Bahâuddîn el-Âmilî Örneği-* (Ankara: ASBÜ Yayınları, 2024), 259.

yaygınlaşmaya başlamıştır.¹¹⁷ Bu bahirde nazmedilen şiirlere urcûze denirken urcûze söyleyen şairlere de râciz, reccâz veya reccâze gibi isimler verilmiştir.¹¹⁸ Bahrin dairedeki ideal vezni şöyledir:

مُسْتَفْعِلُنْ مُسْتَفْعِلُنْ مُسْتَفْعِلُنْ مُسْتَفْعِلُنْ مُسْتَفْعِلُنْ مُسْتَفْعِلُنْ

Tâm, meczû', menhûk ve meştûr olarak gelen recez bahrinin dört aruzu ve beş darbı bulunmaktadır.¹¹⁹ Bunları bir tabloda göstermek mümkündür:

Aruz	Darb	Beyit	
		Acüz	Sadr
Sâlim (Tâm)	Sâlim	مُسْتَفْعِلُنْ مُسْتَفْعِلُنْ مُسْتَفْعِلُنْ	مُسْتَفْعِلُنْ مُسْتَفْعِلُنْ مُسْتَفْعِلُنْ
	Maktû'	مُسْتَفْعِلُنْ مُسْتَفْعِلُنْ مَفْعُولُنْ	مُسْتَفْعِلُنْ مُسْتَفْعِلُنْ مُسْتَفْعِلُنْ
Sâlim (Meczû')	Sâlim	مُسْتَفْعِلُنْ مُسْتَفْعِلُنْ	مُسْتَفْعِلُنْ مُسْتَفْعِلُنْ
Sâlim (Meştûr)	Sâlim	مُسْتَفْعِلُنْ مُسْتَفْعِلُنْ مُسْتَفْعِلُنْ	
Sâlim (Menhûk)	Sâlim	مُسْتَفْعِلُنْ مُسْتَفْعِلُنْ	

Recez bahrinin haşv tef'ilelerine habn, tavy ve habl zihaflarının bulaşması caizdir.¹²⁰ Ayrıca مُسْتَفْعِلُنْ tef'ilesindeki iki hafif sebep arasında mükânefe söz konusu olmaktadır.¹²¹

3.5.8. Remel Bahri

Üçüncü dairenin üçüncü bahri olan *remel* bahri, فَاعِلَاتُنْ tef'ilesinin bir beyitte altı kez tekrar etmesiyle meydana gelmektedir. Çoğunlukla gazel, hamr ve mücûn temalarında tercih edilen bahir, muvaşşaha¹²² şairleri tarafından da sıklıkla kullanılmıştır.¹²³ Bahrin dairedeki ideal vezni şöyledir:

¹¹⁷ Ya'kûb, *el-Mu'cemu'l-mufasssal*, 87.

¹¹⁸ Çetin, *Eski Arap Şiiri*, 56.

¹¹⁹ Hatîb et-Tebrîzî, *el-Kâfî fî 'l-arûz ve 'l-kavâfî*, 77.

¹²⁰ Mahallî, *Şifâu 'l-ğalîl*, 192.

¹²¹ İbnü'd-Demâminî, *el-Uyûnü 'l-ğâmîze*, 95.

¹²² Endülü's'te ortaya çıkan ve klasik kaside yapısından farklılık arz eden bir vezin biçimidir. Detaylı bilgi için bk. Ya'kûb, *el-Mu'cemu'l-mufasssal*, 434.

¹²³ Ya'kûb, *el-Mu'cemu'l-mufasssal*, 92; Selçuk Pekparlatır, *Osmanlı Dönemi Şairlerinden Yûsuf el-Esîr ve Şiiri* (Konya: Palet Yayınları, 2019), 154.

فَاعِلَاتُنْ فَاعِلَاتُنْ فَاعِلَاتُنْ فَاعِلَاتُنْ فَاعِلَاتُنْ فَاعِلَاتُنْ

Tâm ve meczû' olarak gelen remel bahrinin iki aruzu ve altı darbı bulunmaktadır.¹²⁴

Bunları bir tabloda göstermek mümkündür:

Aruz	Darb	Beyit	
		Acüz	Sadr
Mahzûf (Tâm)	Sâlim	فَاعِلَاتُنْ فَاعِلَاتُنْ فَاعِلَاتُنْ	فَاعِلَاتُنْ فَاعِلَاتُنْ فَاعِلَاتُنْ
	Maksûr	فَاعِلَاتُنْ فَاعِلَاتُنْ فَاعِلَاتُنْ	فَاعِلَاتُنْ فَاعِلَاتُنْ فَاعِلَاتُنْ
	Mahzûf	فَاعِلَاتُنْ فَاعِلَاتُنْ فَاعِلَاتُنْ	فَاعِلَاتُنْ فَاعِلَاتُنْ فَاعِلَاتُنْ
Sâlim (Meczû')	Müsebbag	فَاعِلَاتُنْ فَاعِلَاتُنْ	فَاعِلَاتُنْ فَاعِلَاتُنْ
	Sâlim	فَاعِلَاتُنْ فَاعِلَاتُنْ	فَاعِلَاتُنْ فَاعِلَاتُنْ
	Mahzûf	فَاعِلَاتُنْ فَاعِلَاتُنْ	فَاعِلَاتُنْ فَاعِلَاتُنْ

Remel bahrinin haşv tef' ilelerine habn, keff ve şekl zihafalarının bulaşması caizdir.¹²⁵ Ayrıca peş peşe gelen فَاعِلَاتُنْ tef' ileleri arasında sadr, acüz ve tarafân türleriyle mu'âkebe söz konusu olmaktadır.¹²⁶

3.5.9. Serî' Bahri

Dördüncü dairenin birinci bahri olan *serî'* bahri, مُسْتَفْعِلُنْ مُسْتَفْعِلُنْ مُفْعُولَاتُ üçlüsünün bir beyitte iki kez tekrar etmesiyle meydana gelmektedir. Câhiliye şiirinde nadir rastlanan bahir, daha çok duyguların tasviri ve temsili için kullanılmıştır.¹²⁷ Bahrin dairedeki ideal vezni şöyledir:

مُسْتَفْعِلُنْ مُسْتَفْعِلُنْ مُفْعُولَاتُ مُسْتَفْعِلُنْ مُسْتَفْعِلُنْ مُفْعُولَاتُ

Tâm ve meştûr olarak gelen serî' bahrinin dört aruzu ve altı darbı bulunmaktadır.¹²⁸

Bunları bir tabloda göstermek mümkündür:

¹²⁴ Hatîb et-Tebrîzî, *el-Kâfî fi 'l-arûz ve 'l-kavâfî*, 83.

¹²⁵ Mahallî, *Şifâu 'l-ğalîl*, 198.

¹²⁶ İbnü'd-Demâminî, *el- 'Uyûnü 'l-ğâmize*, 92.

¹²⁷ Hulûsî, *Fennü 't-taktî 'i 'ş-şî 'rî ve 'l-kâfiye*, 144.

¹²⁸ Hatîb et-Tebrîzî, *el-Kâfî fi 'l-arûz ve 'l-kavâfî*, 95.

Aruz	Darb	Beyit	
		Acüz	Sadr
Meksûf ve Matvî (Tâm)	Mevkûf ve Matvî	مُسْتَفْعِلُنْ مُسْتَفْعِلُنْ فَاعِلَانْ	مُسْتَفْعِلُنْ مُسْتَفْعِلُنْ فَاعِلُنْ
	Meksûf ve Matvî	مُسْتَفْعِلُنْ مُسْتَفْعِلُنْ فَاعِلُنْ	مُسْتَفْعِلُنْ مُسْتَفْعِلُنْ فَاعِلُنْ
	Eslem	مُسْتَفْعِلُنْ مُسْتَفْعِلُنْ فَعْلُنْ	مُسْتَفْعِلُنْ مُسْتَفْعِلُنْ فَاعِلُنْ
Mahbûl ve Meksûf (Tâm)	Mahbûl ve Meksûf	مُسْتَفْعِلُنْ مُسْتَفْعِلُنْ فَعْلُنْ	مُسْتَفْعِلُنْ مُسْتَفْعِلُنْ فَعْلُنْ
Mevkûf (Meştûr)	Mevkûf	مُسْتَفْعِلُنْ مُسْتَفْعِلُنْ مَفْعُولَانْ	
Meksûf (Meştûr)	Meksûf	مُسْتَفْعِلُنْ مُسْتَفْعِلُنْ مَفْعُولُنْ	

Serî' bahrinin haşv tef' ilelerine habn, tayy ve habl zihafalarının bulaşması caizdir.¹²⁹
Ayrıca مُسْتَفْعِلُنْ tef' ilesindeki iki hafif sebep arasında mükânefe söz konusu olmaktadır.¹³⁰

3.5.10. Münserih Bahri

Dördüncü dairenin ikinci bahri olan *münserih* bahri, مُسْتَفْعِلُنْ مَفْعُولَاتْ مُسْتَفْعِلُنْ üçlüsünün bir beyitte iki kez tekrar etmesiyle meydana gelmektedir. Zorluğundan ötürü gerek klasik gerekse modern Arap şairleri tarafından çok tercih edilmeyen bir bahirdir.¹³¹
Bahrin dairedeki ideal vezni şöyledir:

مُسْتَفْعِلُنْ مَفْعُولَاتْ مُسْتَفْعِلُنْ مُسْتَفْعِلُنْ مَفْعُولَاتْ مُسْتَفْعِلُنْ

Tâm ve menhûk olarak gelen münserih bahrinin üç aruzu ve üç darbı bulunmaktadır. Bunları bir tabloda göstermek mümkündür:¹³²

Aruz	Darb	Beyit	
		Acüz	Sadr
Matvî (Tâm)	Matvî	مُسْتَفْعِلُنْ مَفْعُولَاتْ مُفْتَعِلُنْ	مُسْتَفْعِلُنْ مَفْعُولَاتْ مُفْتَعِلُنْ

¹²⁹ Mahallî, *Şifâu'l-ğalîl*, 245.

¹³⁰ İbnü'd-Demâminî, *el-Uyûnü'l-ğâmize*, 95.

¹³¹ Ya'kûb, *el-Mu'cemu'l-mufasssal*, 149.

¹³² Hatîb et-Tebrîzî, *el-Kâfî fî'l-arûz ve'l-kavâfî*, 103.

Mevkûf (Menhûk)	Mevkûf	مُسْتَفْعِلُنْ مَفْعُولَانْ
Meksûf (Menhûk)	Meksûf	مُسْتَفْعِلُنْ مَفْعُولُنْ

Münserih bahrinin haşv tef'ilelerine habn, tayy ve habl zihafalarının bulaşması caizdir.¹³³ Ayrıca مُسْتَفْعِلُنْ tef'ilesindeki iki hafif sebep arasında mu'âkebe söz konusu olduğu gibi birinci ve ikinci tef'ilelerde bulunan hafif sebepler arasında mükânefe bulunmaktadır.¹³⁴

3.5.11. Hafif Bahri

Dördüncü dairenin üçüncü bahri olan *hafif* bahri, فَاعِلَاتُنْ مُسْتَفْعِلُنْ فَاعِلَاتُنْ üçlüsünün bir beyitte iki kez tekrar etmesiyle meydana gelmektedir. Gazel ve mersiye gibi yumuşak temaların yanı sıra hamâset ve fahr gibi sert temalara da uygun olan bahir, Arap şiirinde çokça tercih edilmiştir.¹³⁵ Bahrin dairedeki ideal vezni şöyledir:

فَاعِلَاتُنْ مُسْتَفْعِلُنْ فَاعِلَاتُنْ فَاعِلَاتُنْ مُسْتَفْعِلُنْ فَاعِلَاتُنْ

Tâm ve meczû' olarak gelen hafif bahrinin üç aruzu ve beş darbı bulunmaktadır. Bunları bir tabloda göstermek mümkündür: ¹³⁶

Aruz	Darb	Beyit	
		Acüz	Sadr
Sâlim (Tâm)	Sâlim	فَاعِلَاتُنْ مُسْتَفْعِلُنْ فَاعِلَاتُنْ	فَاعِلَاتُنْ مُسْتَفْعِلُنْ فَاعِلَاتُنْ
	Mahzûf	فَاعِلَاتُنْ مُسْتَفْعِلُنْ فَاعِلُنْ	فَاعِلَاتُنْ مُسْتَفْعِلُنْ فَاعِلَاتُنْ
Mahzûf (Tâm)	Mahzûf	فَاعِلَاتُنْ مُسْتَفْعِلُنْ فَاعِلُنْ	فَاعِلَاتُنْ مُسْتَفْعِلُنْ فَاعِلُنْ
Sâlim (Meczû')	Sâlim	فَاعِلَاتُنْ مُسْتَفْعِلُنْ	فَاعِلَاتُنْ مُسْتَفْعِلُنْ
	Mahbûn ve Maksûr	فَاعِلَاتُنْ فَعُولُنْ	فَاعِلَاتُنْ مُسْتَفْعِلُنْ

Hafif bahrinin haşv tef'ilelerine habn, keff, şekl ve teş'îs zihafalarının/illetlerinin

¹³³ Mahallî, *Şifâu'l-ğalîl*, 251.

¹³⁴ İbnü'd-Demâminî, *el-'Uyûnü'l-ğâmize*, 95-96.

¹³⁵ Ya'kûb, *el-Mu'cemu'l-mufasssal*, 81.

¹³⁶ Hatîb et-Tebrîzî, *el-Kâfî fî'l-arûz ve'l-kavâfî*, 109.

bulaşması caizdir.¹³⁷ Ayrıca فَاعِلَاتُنْ ve مُسْتَفْعِلُنْ tef'ileleri arasında sadr, acüz ve tarafân türleriyle mu'âkebe söz konusu olmaktadır.¹³⁸

3.5.12. Muzâri' Bahri

Dördüncü dairenin dördüncü bahri olan *muzâri'* bahri, مَفَاعِيلُنْ فَاعِلَاتُنْ مَفَاعِيلُنْ üçlüsünün bir beyitte iki kez tekrar etmesiyle meydana gelmektedir. Klasik Arap şiirinde nadir görülen bahir, daha çok bestelenecek şarkılar için uygundur.¹³⁹ Bahrin dairedaki ideal vezni şöyledir:

مَفَاعِيلُنْ فَاعِلَاتُنْ مَفَاعِيلُنْ فَاعِلَاتُنْ مَفَاعِيلُنْ فَاعِلَاتُنْ

Yalnızca meczû' olarak gelen muzâri' bahrinin bir aruzu ve bir darbı bulunmaktadır.¹⁴⁰ Bunları bir tabloda göstermek mümkündür:

Aruz	Darb	Beyit	
		Acüz	Sadr
Sâlim (Meczû')	Sâlim	مَفَاعِيلُنْ فَاعِلَاتُنْ	مَفَاعِيلُنْ فَاعِلَاتُنْ

Muzâri' bahrinin haşv tef'ilelerine kabz, keff, şetr ve hareb zihafalarının/illetlerinin bulaşması caizdir.¹⁴¹ Ayrıca مَفَاعِيلُنْ tef'ilesindeki iki hafif sebep arasında murâkebe söz konusu olmaktadır.¹⁴²

3.5.13. Muktedab Bahri

Dördüncü dairenin beşinci bahri olan *muktedab* bahri, مَفْعُولَاتُ مُسْتَفْعِلُنْ مُسْتَفْعِلُنْ üçlüsünün bir beyitte iki kez tekrar etmesiyle meydana gelmektedir. Daha çok gazel, zühhd ve hikmet temalı şiirlerde kullanılan bahre klasik Arap şiirinde nadiren rastlanmaktadır.¹⁴³ Bahrin dairedaki ideal vezni şöyledir:

¹³⁷ Mahallî, *Şifâu'l-ğalîl*, 256.

¹³⁸ İbnü'd-Demâminî, *el-'Uyûnü'l-ğâmize*, 92.

¹³⁹ Ya'kûb, *el-Mu'cemu'l-mufasssal*, 141.

¹⁴⁰ Hatîb et-Tebrîzî, *el-Kâfî fi'l-arûz ve'l-kavâfi*, 117.

¹⁴¹ Mahallî, *Şifâu'l-ğalîl*, 234.

¹⁴² İbnü'd-Demâminî, *el-'Uyûnü'l-ğâmize*, 94.

¹⁴³ Ya'kûb, *el-Mu'cemu'l-mufasssal*, 145.

مَفْعُولَاتُ مُسْتَفْعِلُنْ مُسْتَفْعِلُنْ مَفْعُولَاتُ مُسْتَفْعِلُنْ مُسْتَفْعِلُنْ مُسْتَفْعِلُنْ

Yalnızca meczû' olarak gelen muktedab bahrinin bir aruzu ve bir darbı bulunmaktadır.¹⁴⁴ Bunları bir tabloda göstermek mümkündür:

Aruz	Darb	Beyit	
		Acüz	Sadr
Matvî (Meczû')	Matvî	مَفْعُولَاتُ مُفْتَعِلُنْ	مَفْعُولَاتُ مُفْتَعِلُنْ

Muktedab bahrinin haşv tef' ilelerine habn ve tayy zihafalarının bulaşması caizdir.¹⁴⁵ Ayrıca مَفْعُولَاتُ tef' ilesindeki iki hafif sebep arasında murâkebe söz konusu olmaktadır.¹⁴⁶

3.5.14. Müctes Bahri

Dördüncü dairenin altıncı bahri olan müctes bahri, مُسْتَفْعِلُنْ فَاعِلَاتُنْ فَاعِلَاتُنْ üçlüsünün bir beyitte iki kez tekrar etmesiyle meydana gelmektedir. Câhiliye ve Emevî dönemi Arap şiirinde ender görülen bahre, Endülüs edebiyatının yanı sıra modern Arap şiirinde sıkça rastlanmaktadır.¹⁴⁷ Bahrin dairedeki ideal vezni şöyledir:

مُسْتَفْعِلُنْ فَاعِلَاتُنْ فَاعِلَاتُنْ مُسْتَفْعِلُنْ فَاعِلَاتُنْ فَاعِلَاتُنْ فَاعِلَاتُنْ

Yalnızca meczû' olarak gelen müctes bahrinin bir aruzu ve bir darbı bulunmaktadır.¹⁴⁸ Bunları bir tabloda göstermek mümkündür:

Aruz	Darb	Beyit	
		Acüz	Sadr
Sâlim (Meczû')	Sâlim	مُسْتَفْعِلُنْ فَاعِلَاتُنْ	مُسْتَفْعِلُنْ فَاعِلَاتُنْ

Müctes bahrinin haşv tef' ilelerine habn, keff ve şekl zihafalarının bulaşması caizdir.¹⁴⁹ Ayrıca مُسْتَفْعِلُنْ ve فَاعِلَاتُنْ tef' ileleri arasında sadr, acüz ve tarafân türleriyle mu'âkebe söz konusu olmaktadır.¹⁵⁰

¹⁴⁴ Hatîb et-Tebrîzî, *el-Kâfî fi 'l-arûz ve 'l-kavâfî*, 120.

¹⁴⁵ Mahallî, *Şifâu 'l-ğalîl*, 236.

¹⁴⁶ İbnü'd-Demâminî, *el-'Uyûnü 'l-ğâmîze*, 94.

¹⁴⁷ Ya'kûb, *el-Mu'cemu 'l-mufasssal*, 129.

¹⁴⁸ Hatîb et-Tebrîzî, *el-Kâfî fi 'l-arûz ve 'l-kavâfî*, 122.

¹⁴⁹ Mahallî, *Şifâu 'l-ğalîl*, 238.

¹⁵⁰ İbnü'd-Demâminî, *el-'Uyûnü 'l-ğâmîze*, 92.

3.5.15. Mütekârib Bahri

Beşinci dairenin birinci bahri olan *mütekârib* bahri, فَعُولُ tef'ilesinin bir beyitte sekiz kez tekrar etmesiyle meydana gelmektedir. Aynı tef'ilenin tekrarından ötürü tekdüze bir ritme sahip olan bahir, coşkulu hislerin ifade edilmesine elverişlidir.¹⁵¹ Bahrin dairedeki ideal vezni şöyledir:

فَعُولُ فَعُولُ فَعُولُ فَعُولُ فَعُولُ فَعُولُ فَعُولُ فَعُولُ

Tâm ve meczû' olarak gelen mütekârib bahrinin iki aruzu ve altı darbı bulunmaktadır.¹⁵² Bunları bir tabloda göstermek mümkündür:

Aruz	Darb	Beyit	
		Acüz	Sadr
Sâlim (Tâm)	Sâlim	فَعُولُ فَعُولُ فَعُولُ فَعُولُ	فَعُولُ فَعُولُ فَعُولُ فَعُولُ
	Maksûr	فَعُولُ فَعُولُ فَعُولُ فَعُولُ	فَعُولُ فَعُولُ فَعُولُ فَعُولُ
	Mahzûf	فَعُولُ فَعُولُ فَعُولُ فَعُولُ	فَعُولُ فَعُولُ فَعُولُ فَعُولُ
	Ebter	فَعُولُ فَعُولُ فَعُولُ فَعُولُ	فَعُولُ فَعُولُ فَعُولُ فَعُولُ
Mahzûf (Meczû')	Mahzûf	فَعُولُ فَعُولُ فَعُولُ فَعُولُ	فَعُولُ فَعُولُ فَعُولُ فَعُولُ
	Ebter	فَعُولُ فَعُولُ فَعُولُ فَعُولُ	فَعُولُ فَعُولُ فَعُولُ فَعُولُ

Mütekârib bahrinin haşv tef'ilelerine kabz, selm ve serm zihafalarının/illetlerinin bulaşması caizdir.¹⁵³

3.5.16. Mütedârek Bahri

Beşinci dairenin ikinci bahri olan *mütedârek* bahri, فَاعِلُ tef'ilesinin bir beyitte sekiz kez tekrar etmesiyle meydana gelmektedir. *Habeb, muhdes, şekîk, muhtera', mütedânî, rakzu'l-hayl* ve *darbu'n-nâkûs* gibi birçok isimle anılan¹⁵⁴ ve daha çok bestelenecek

¹⁵¹ Ya'kûb, *el-Mu'cemu'l-mufasssal*, 124; Furkan Yağcı, *Cezayir'in İlyada'sı Mufdî Zekerîyyâ ve Devrimin Poetikası* (Konya: Çizgi Kitabevi, 2024), 161.

¹⁵² Hatîb et-Tebrîzî, *el-Kâfî fi'l-arûz ve'l-kavâfî*, 129.

¹⁵³ Mahallî, *Şifâu'l-ğalîl*, 179.

¹⁵⁴ Tevfik Rüştü Topuzoğlu, "Mütedârek", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV

şarkılar ile muvaşşahalar için uygun olan bahir, klasik Arap şiirinde ender kullanılsa da modern dönemde yaygınlık kazanmıştır.¹⁵⁵ Bahrin dairedaki ideal vezni şöyledir:

فَاعِلُنْ فَاعِلُنْ فَاعِلُنْ فَاعِلُنْ فَاعِلُنْ فَاعِلُنْ فَاعِلُنْ فَاعِلُنْ

Tâm ve meczû' olarak gelen mütedârek bahrinin iki aruzu ve dört darbı bulunmaktadır.¹⁵⁶ Bunları bir tabloda göstermek mümkündür:

Aruz	Darb	Beyit	
		Acüz	Sadr
Sâlim (Tâm)	Sâlim	فَاعِلُنْ فَاعِلُنْ فَاعِلُنْ فَاعِلُنْ	فَاعِلُنْ فَاعِلُنْ فَاعِلُنْ فَاعِلُنْ
Sâlim (Meczû')	Sâlim	فَاعِلُنْ فَاعِلُنْ فَاعِلُنْ	فَاعِلُنْ فَاعِلُنْ فَاعِلُنْ
	Müzeyyel	فَاعِلُنْ فَاعِلُنْ فَاعِلَانْ	فَاعِلُنْ فَاعِلُنْ فَاعِلُنْ
	Müreffel	فَاعِلُنْ فَاعِلُنْ فَاعِلَانُنْ	فَاعِلُنْ فَاعِلُنْ فَاعِلُنْ

Mütedârek bahrinin haşv tef'ilelerine habn ve kat' zihaflarının/illetlerinin bulaşması caizdir.¹⁵⁷

Yayınları, 2006), 32/182.

¹⁵⁵ Ya'kûb, *el-Mu'cemu'l-mufasssal*, 119.

¹⁵⁶ Mahmud Mustafa, *Ehdâ sebîl ilâ 'ilmeyi'l-Halîl* (Riyad: Mektebetü'l-Ma'ârif, 2002), 73.

¹⁵⁷ Mahallî, *Şifâu'l-ğalîl*, 182.

İKİNCİ BÖLÜM

ARUZ ÖĞRETİMİNDE MANZUM ESER GELENEĞİ

1. İslâm Medeniyetinde Didaktik Manzum Eser Yazma Geleneği

Sözlükte “inciye ipe dizmek, bir şeyi başka bir şeye katmak” gibi anlamlara gelen *nazm*,¹⁵⁸ ıstılahta şiir telifini karşılamaktadır. Telif edilen şiir ise kelimenin ism-i mef‘ûl kalıbında gelen manzume ifadesiyle karşılık bulmaktadır. Fakat bazı şiir eleştirmenleri nazm ile şiirin arasını ayırma yoluna gitmişlerdir. Öyle ki onlar nazmı, şiirden daha aşağı bir mertebede görmüşler ve nazmdan farklı olarak şiirde duygu ve his yoğunluğu bulunduğunu ifade etmişlerdir. Bu bağlamda da didaktik şiir gibi duygu ve düşüncelerin aktarılması amacıyla kaleme alınmayan eserleri şiir değil nazm kabilinden değerlendirmişlerdir.¹⁵⁹

Arapçada *eş-şi ‘ru’t-ta ‘lîmî* ifadesiyle karşılık bulan ve din, dil, edebiyat, ahlak, felsefe, tıp, astronomi vb. alanlarda kaleme alınan didaktik şiirlerin nazmedilmesiyle, konuların daha kolay öğrenilmesi ve daha kalıcı olması hedeflenmiştir. Arap edebiyatında ilk kez, ilmî faaliyetlerin hız kazandığı Abbâsî Dönemi’nin başlarında ortaya çıkan didaktik manzume yazma faaliyeti, daha sonraki dönemlerde de etkisini artırarak devam etmiştir.¹⁶⁰ *Kelîle ve Dimne*’yi manzum hâle getiren ve fıkıhla ilgili manzum bir eser yazan Ebân b. Abdilhamîd el-Lâhikî’nin (ö. 200/815) bu alanda başı çeken şahsiyetlerden biri olduğu kabul edilmektedir.¹⁶¹

Didaktik şiirler genellikle manzume, urcûze ve elfiyye gibi isimlerle ifade edilmiştir. Bunlardan ilki olan *manzume* ifadesiyle, urcûze ve elfiyye de dahil olmak üzere öğretici amaçla nazmedilen tüm şiirlere işaret edilmiştir. *Urcûze* ifadesiyle recez bahrinde yazılan manzumeler, *elfiyye* ifadesiyle ise beyit sayısı bin civarında urcûzeler kastedilmiştir.¹⁶²

¹⁵⁸ İbn Manzûr, *Lisânu ‘l-‘Arab*, 12/578; el-Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsu ‘l-muhît*, 1162.

¹⁵⁹ Ya ‘kûb, *el-Mu ‘cemu ‘l-mufasssal*, 447; İsmail Durmuş, “Şiir”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39/144.

¹⁶⁰ Ahmet Abdulhadioğlu, “Arap Edebiyatında Didaktik Şiirin Ortaya Çıkışı ve Arap Grameri Konusunda Yazılan Başlıca Manzumeler”, *Artuklu İnsan ve Toplum Bilim Dergisi* 3/1 (2018), 20.

¹⁶¹ Tâhâ Hüseyin, *Min hadîsi ‘ş-şi ‘r ve ‘n-nesr* (BAE: Müessesetü Hindâvî, 2013), 155.

¹⁶² Ya ‘kûb, *el-Mu ‘cemu ‘l-mufasssal*, 23, 62.

Arap edebiyatındaki didaktik manzum eserlerin büyük çoğunluğu recez vezninde nazmedilmiştir. Bu durum recez vezninin sunduğu bazı kolaylıklardan kaynaklanmaktadır. Bu kolaylıklardan biri, müzdevic recez adı verilen ve her bir beytin kendi içinde kafiyelenmesine imkân tanıyan bir forma sahip olmasıdır.¹⁶³ Recez bahrinin tef ilelerinin çeşitli zihaf ve illetlere müsait yapısı nedeniyle oldukça esnek bir vezin oluşu da bu kolaylıkların bir diğeridir.¹⁶⁴ Ayrıca urcûzeler, dilin yerel unsurlarının ve nadir kelimelerin rahat bir şekilde kullanılmasına imkan veren bir yapıya da sahiptir.¹⁶⁵

Manzumeler çoğunlukla bir ilme tahsis edilmiştir, fakat farklı ilimlere ait konuları bir arada işleyen manzumelerin de nazmedildiği görülmektedir.¹⁶⁶ Ayrıca mensur olarak telif edilen bazı metinler de manzum hâle dönüştürülmüştür. Sözelimi İbn Âcurrûm'un (ö. 723/1323) meşhur gramer eseri *el-Mukaddimetü'l-Âcurrûmiyye*, birçok âlim tarafından manzum hâle getirilmiştir.¹⁶⁷ Diğer yandan, zaten manzum olarak kaleme alınmış eserleri, yine manzum olarak şerh etme girişimleri de olmuştur. Mesela İbn Mâlik'in (ö. 672/1274) nahiv ilmine dair kaleme aldığı meşhur *Elfiyye*'si, Ebü'l-Berekât Bedrüddîn el-Gazzî (ö. 984/1577) tarafından manzum olarak şerh edilmiştir.¹⁶⁸

Nahiv, sarf, belagat, lûgat, aruz, kafiye vb. dil ilimlerinin daha kolay öğretilmesi için çok sayıda manzum eser kaleme alınmıştır. Kutrub'un (ö. 210/825 civarı) müselles¹⁶⁹ kelimeler üzerine nazmettiği eseri, Ebu'l- 'Atâhiye'nin (ö. 210/825 [?]) meseller üzerine nazmettiği *Zâtü'l-emsâl* adlı eseri, İbnü'l-Hâcib'in (ö. 646/1249) aruz ve kafiye ilimlerini ele aldığı *el-Maksüdü'l-celîl fi 'ilmi'l-Halîl* adlı manzumesi, İbn Mu'tî'nin (ö. 628/1231) ve İbn Mâlik'in nahiv ilmi üzerine kaleme aldıkları elfiyyeleri ile İbn Mâlik'in sarf ilmi üzerine yazdığı *Lâmiyyetü'l-ef'âl* adlı manzumesi ve Celâlüddîn es-Süyûtî'nin (ö. 911/1505) belagat alanında nazmettiği *Ukûdü'l-cümân* adlı kitabı, bu alanda öne çıkan eserlerdendir.

¹⁶³ Tevfik Rüştü Topuzoğlu, "Recez", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 34/509.

¹⁶⁴ Fatih Yavaş, "Bir Urcûze Örneği Olarak Ebü'l-Abbâs el-Hilâlî'nin Nasihatnamesi", *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* 24/2 (2024), 469.

¹⁶⁵ Çetin, *Eski Arap Şiiri*, 56.

¹⁶⁶ Bir örneği için bk. Ali Eminoğlu, *Moritanya Arap Edebiyatı İbn Râzike ve Şiirleri* (Konya: Yediveren Kitap, 2023).

¹⁶⁷ Abdülazîz b. İbrahim İbn Kâsım, *ed-Delîl ile'l-mutûni'l- 'ilmiyye* (Riyad: Dâru's-Samî'î, 2000), 68.

¹⁶⁸ Abdulhadioğlu, "Arap Edebiyatında Didaktik Şiirin Ortaya Çıkışı ve Arap Grameri Konusunda Yazılan Başlıca Manzumeler", 4.

¹⁶⁹ Harflerinden birinin harekesinin değişmesiyle üç farklı manaya gelen kelimelere müselles denir. İlk harfinin harekesinin değişmesiyle üç farklı anlama gelen م – ب – ج kelimeleri bu durumun bir örneğidir. Detaylı bilgi için bk. İsmail Durmuş - Muharrem Çelebi, "Müselles", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/84-85.

Hadis, tefsir, kalam, fıkıh, kırâat, tecvid vb. İslâmî ilimlerin öğretimi noktasında farklı hacimlerde birçok eser nazmedilmiştir. Necmüddîn en-Nesefî'nin (ö. 537/1142) Hanefî mezhebine mensup âlimler arasındaki ihtilaflar üzerine kaleme aldığı *en-Nesefiyye* adlı manzumesi, Ali b. Osman el-Ûşî'nin (ö. 575/1179 [?]) Mâtürîdî itikadı üzerine yazdığı *el-Emâlî* adlı manzumesi, Kâsım b. Fîrruh eş-Şâtıbî'nin (ö. 590/1194) yedi kırâate dair yazdığı *Hırzû'l-emânî* adlı eseri, Ömer el-Ca'berî'nin (ö. 732/1331) Kur'an surelerinin nüzul sırasını konu aldığı manzumesi, İbnü'l-Cezerî'nin (ö. 833/1429) tecvid ilmine dair nazmettiği *el-Cezeriyye* adlı eseri ve el-Beykûnî'nin (ö. 1080/1669 [?]) hadis usulüne dair kaleme aldığı *el-Beykûniyye* adlı manzumesi bunlardan bazılarıdır.

Tarih, felsefe, mantık gibi sosyal bilimlerin öğretimi amacıyla pek çok manzum eser yazılmıştır. İbnu'l-Mu'tez'in (ö. 296/908) nazmettiği *Urcûze fî târîhi'l-Mu'tazid-Billâh* adlı manzume ve İbn Sînâ'nın felsefe ve psikoloji üzerine kaleme aldığı *el-Kasîdetü'l-'ayniyyetü'r-rûhiyye fî'n-nefs* adlı manzumesi ile mantık üzerine yazdığı *el-Kasîdetü'l-müzdevce fî'l-mantık* adlı manzumesi bunların başlıcalarıdır.

Tıp, matematik, astronomi, kimya vb. aklî ilimlerin öğretiminde didaktik manzum eserlerden yararlanılmıştır. Muhammed b. İbrahim el-Fezârî'nin (ö. 190/806) nücûm ilmi üzerine yazdığı manzumesi, İbn Sînâ'nın (ö. 428/1037) tıp ilmi üzerine nazmettiği meşhur elfiyyesi, Müeyyidü'd-dîn et-Tuğrâî'nin (ö. 515/1121) kimya ilmi üzerine kaleme aldığı *Dîvânü'l-makâtî' fî's-san'ati'l-hikemiyye fî'l-kîmyâ'* adlı eseri ve İbnü'l-Yâsemîn'in (ö. 601/1204) cebir ve hesap ilmi üzerine kaleme aldığı *el-Yâsemîniyye* adlı manzumesi bunların bazılarıdır.

Daha çok kendilerinden önceki bilgileri pratik ve özlü bir şekilde sunmayı amaçlayan didaktik manzum eserler uzun yıllar boyunca medreselerde okutularak öğrencilere ezberletilmiştir. Bu eserlerden kimisi bir ilmin başlangıç aşamasında olan öğrencilere göre tasarlanırken kimisi de orta ve ileri seviyedeki öğrencilere göre hazırlanmıştır.¹⁷⁰ Ayrıca bu eserler üzerine kimi zaman kendi müellifleri kimi zaman da başka âlimler tarafından şerhler yazılmıştır. Böylece didaktik manzum eserler etrafında gelişen bir şerh edebiyatı ortaya çıkmıştır. İbn Mâlik'in meşhur *Elfiyye*'sinin üzerine İbnu'n-Nâzım (ö. 686/1287), İbn Hişâm (ö. 761/1360), İbn Akîl (ö. 769/1367), Celâlüddîn es-Süyûtî (ö. 911/1505) ve el-Üşmûnî (ö. 918/1513) tarafından yazılarak

¹⁷⁰ Nesibe Kılınç, *Osmanlı Dönemi Arap Edebiyatında Bir Eğitim Yöntemi Olarak Didaktik Şiir* (Malatya: İnönü Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2024), 18.

başlayan şerh geleneği bunun en bariz örneklerinden biridir.

2. Didaktik Aruz Manzumeleri

Aruz ilmi, oluşum sürecini tamamlayıp sistematik hâle gelince alana ilgi duyan âlimler bu ilmi daha kısa bir zamanda ve daha etkili bir şekilde öğretmenin yollarını aramışlardır. Bu süreçte diğer ilimlerde olduğu gibi aruz ilminin öğretiminde de şiirden istifade etme yolu ön plana çıkmıştır. Aruz literatürü incelendiğinde, meseleleri manzum şekilde ele almak üzere çok sayıda eser telif edildiği görülmektedir. Bu eserlerin ilki, İbn Abdірabbih'in (ö. 328/940) *el- 'İkdü 'l-ferîd* adlı meşhur edebiyat eseri içinde yer vermiş olduğu urcûzesidir.

Aruz manzumeleri çoğunlukla urcûze olarak nazmedilmiş olmakla birlikte tavîl ve basît gibi vezinlerle de kaleme alınmıştır. Ayrıca eserlerin çoğunda kafiye ilminin konularına da yer verilmiştir. Nahiv ve belagat ilimleri üzerine kaleme alınan büyük hacimli elfiyyelerle kıyaslandığında aruz manzumelerinin daha kısa olduğu görülmektedir. Bunun sebebi ise aruz ilminin bin beyitte işlenecek kadar fazla konuya sahip olmayışıdır. Fakat buna rağmen Şa'bân b. Muhammed b. Davud el-Âsârî (ö. 828/1425) tarafından aruz ilmi üzerine bir elfiyye kaleme alınmıştır.¹⁷¹

Arap edebiyatında ortaya çıkan aruz ilmi üzerine manzum eser yazma geleneği daha sonra Türk edebiyatında da etkisini göstermiştir. Öyle ki Arap aruzunu öğretmek için kaleme alınan manzumeler kadar çok ve çeşitli olmasalar da Türk edebiyatında da didaktik aruz manzumeleri kaleme alınmıştır. Halîm-i Şîrvânî tarafından yazılan Türkçe aruz manzumesi bu eserlere verilebilecek en iyi örneklerden bir tanesidir.¹⁷²

Aruz ilmini öğretmek amacıyla nazmedilen eserlerde kullanıldığı tespit edilen bazı yöntemler bulunmaktadır. Bunlar, her zaman bir manzumede toplanmasa da aruz öğretiminde manzum eser yazma geleneğinin genel karakteristiğini teşkil eden yöntemlerdir. Bu yöntemlerden başlıcaları şunlardır:

¹⁷¹ Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Ali el-Kalkaşendî, *Subhu 'l-a 'şâ fî sinâ 'ati 'l-inşâ* (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, ts.), 1/543.

¹⁷² Eserin bir nüshası için bk. Halîm-i Şîrvânî, *Arûz-ı Halîmî* (Süleymaniye Kütüphanesi, Damad İbrahim Paşa, 1151/5), 67a-102b.

a. Ebced Hesabı Yöntemi

Ebced (cümme) hesabı, Arap alfabesindeki harfler için tayin edilen sayısal değerlerden ibaret olan bir sistemdir.¹⁷³ Aruz ilmi üzerine kaleme alınan bazı manzum eserlerde sayısal değerleri göstermek için ebced sisteminden yararlanılmıştır. Bu sistem, bir bahrin sırasını göstermek, kaç tef ile, aruz ve darba sahip olduğunu belirtmek, tef ilede meydana gelen zihaf ve illet gibi bir değişikliğin kaçınıcı harfte meydana geldiğini ifade etmek vb. amaçlarla kullanılmıştır. Ebced harfleri kimi zaman tek başına kullanılırken kimi zaman da bir araya getirilerek çoğunlukla belli bir anlama sahip olmayan rumuzlar oluşturulmuştur. Eserlerin yazma nüshalarında genellikle boyalı olarak gösterilen ebced harflerinin sayısal değerlerine ilişkin bilgiler şöyledir:¹⁷⁴

Sıra	Harf	Değer	Sıra	Harf	Değer	Sıra	Harf	Değer
1.	أ	1	11.	ك	20	21.	ش	300
2.	ب	2	12.	ل	30	22.	ت	400
3.	ج	3	13.	م	40	23.	ث	500
4.	د	4	14.	ن	50	24.	خ	600
5.	هـ	5	15.	س	60	25.	ذ	700
6.	و	6	16.	ع	70	26.	ض	800
7.	ز	7	17.	ف	80	27.	ظ	900
8.	ح	8	18.	ص	90	28.	غ	1000
9.	ط	9	19.	ق	100			
10.	ي	10	20.	ر	200			

Aruz eserlerinde bahrin aruz ve darb sayılarına işaret etmek için genellikle ilk dokuz harf kullanılmıştır. Zira dokuzdan fazla darba sahip bir bahir bulunmamaktadır. Sayıları on altı olan bahirlerin sırasını göstermek için ise ilk on altı harf kullanılmıştır. Fakat ebced sisteminde ara sayılar olmadığı için, mesela on altı demek istendiğinde ي harfi ile و harfinin birleştirilmesi gerekmektedir. Aruz manzumelerinde بُحُورُهُمْ وَي (bahirlerinin sayısı on altıdır) ifadesinde olduğu gibi yer yer bu birleştirme yöntemi kullanılsa da ondan büyük sayılar için ebced harfinin değeri değil sırası esas alınmıştır. Örneğin, on beşinci bahir olan mütekârîbe işaret etmek için ي ile هـ harfini birleştirmek

¹⁷³ Kenan Demirayak, “Osmanlı Dönemi Arap Edebiyatında Tarih Düşürme Şiirleri ya da Şiirle Tarih Düşürme”, *Şarkiyat Mecmuası* 25 (2014), 88; İbrahim Fidan, *Osmanlı Dönemi Arap Şairlerinden İbnu'n-Nakîb el-Huseynî ve Şiirleri* (Ankara: Gece Kitaplığı, 2016), 275.

¹⁷⁴ Mustafa İsmet Uzun, “Ebced”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/69.

yerine, direkt olarak on beşinci sırada bulunan س harfi kullanılmıştır.

Aruz kaynakları incelendiğinde, bu yöntemi içeren en eski kaynağın Ebü'l-Ceyş el-Endelüsî'nin (ö. 549/1154) bahirlerin öğretimi için nazmettiği *Arûzu 'l-Endelüsî* adlı eseri olduğu görülmektedir. Daha sonra Ziyâuddîn el-Hazrecî'nin (ö. 626/1229) *el-Kasîdetü 'l-Hazreciyye* ve Muhammed b. Ali es-Sabbân'ın (ö. 1206/1792) *el-Kâfiyetü 'ş-şâfiye* adlı manzumelerinde de bu yöntem kullanılmıştır. Görüldüğü üzere ilk olarak manzumelerde kullanılmaya başlanan bu yöntem daha sonraları muhtasar aruz risalelerinde de yerini almıştır. Muhibbüddîn İbnü'l-İmâm'ın (ö. 1062/1652) *Tuhfetü 'l-habîbi 'l-melhûz* adlı risalesi¹⁷⁵ ile Muhammed b. Hamza Aydınî el-Güzelhisârî'nin (ö. 1118/1706'dan sonra) isimsiz risalesi¹⁷⁶ bu risalelere örnek olarak zikredilebilir. Arap edebiyatında ortaya çıkan bu yöntem daha sonra Türk edebiyatına da geçmiştir. Öyle ki Endelüsî'nin manzumesine nazire olarak Türkçe bir aruz manzumesi kaleme alınmıştır.¹⁷⁷

İhtisar amacıyla başvurulmuş ebced yöntemi, eseri çoğu zaman rumuzlarla dolu hâle getirmiştir. Dolayısıyla da şifrelerini çözmek ve kapalılıklarını gidermek için eser üzerine çok sayıda şerh yazılmıştır.

b. Tazmin Yöntemi

Tazmin, şairin başka bir şairin şiirinden alıntı yapmasıdır.¹⁷⁸ Tazmin bir beytin tamamı, yarısı ya da içerdiği bir kelimeyle yapılabilir.¹⁷⁹ Şayet tazmin edilen beyit meşhursa buna özellikle işaret edilmesine gerek yoktur.¹⁸⁰ Aruz ilmi öğretimi için kaleme alınmış manzumelerde, bahirlerin muhtelif aruz, darb, zihaf ve illet durumlarını örneklemek için meşhur şiir şâhitlerinden bir veya birkaç lafzın alıntılanması suretiyle tazmin yapılmıştır. Tazmin edilen beyitler Halîl b. Ahmed'in şâhit olarak getirdiği meşhur beyitler olduğu için tazmin yapıldığına işaret etme ihtiyacı duyulmamıştır. Aruz manzumelerindeki bu yöntem, didaktik şiirlerde uygulanan metinlerarasılığın önemli bir

¹⁷⁵ Risalenin nüshalarından biri için bk. Muhibbüddîn Ebü'l-Fazl Muhammed b. Ahmed İbnü'l-İmâm, *Tuhfetü 'l-habîbi 'l-melhûz bi 'ilmeyi 'l-mîzân ve 'l-'arûz* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Laleli, 1963).

¹⁷⁶ Risalenin nüshalarından biri için bk. Muhammed b. Hamza Aydınî el-Güzelhisârî, *Risâle fi 'ilmi 'l-'arûz* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Kılıç Ali Paşa, 667).

¹⁷⁷ İncinur Atik Gürbüz, "Aruz Eğitimi Üzerine Yazılmış Bir Eser: Manzûme-i Arûz", ed. Süleyman Çaldak - İ. Halil Tuğluk (Adıyaman Üniversitesi Ulusal Eski Türk Edebiyatı Sempozyumu, Ankara: Adıyaman Üniversitesi Yayınları, 2010), 323.

¹⁷⁸ Ebü Ali el-Hasen el-Ezdi İbn Reşîk el-Kayrevânî, *el-'Umde fi mehâsini 'ş-şi'r ve âdâbih* (Dâru'l-Cil, 1401/1981), 2/84; Ahmet Yıldız, "Modern Arap Edebiyatında Tenâs: Mahmûd Sâmî el-Bârûdî Örneği", *Marîfe Dini Araştırmalar Dergisi* 21/1 (2021), 465.

¹⁷⁹ Mohammad Mohammadi, *Osmanlı Dönemi Arap Şairlerinden Şihabuddin İbn Matuk el-Huveyzi ve Şiiri* (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Doktora Tezi, 2023), 333.

¹⁸⁰ Ahmed el-Hâşimî, *Cevâhirü 'l-belâga fi 'l-me'ânî ve 'l-beyân ve 'l-bedî'* (Beyrut: el-Mektebetü'l-'Asriyye, ts.), 340; Mevlüt Öztürk, *İbnu 't-Tayyib eş-Şerakî ve Şiirleri* (Konya: Aybil Yayınları, 2019), 267.

örneğini teşkil etmektedir.

Tazmin yoluyla yapılan atıflar, muhatabın konuyla ilgili bir ön bilgiye sahip olduğunu varsaymakta ve onu metnin dışına çekmektedir. Zira müellifin bir şâhite gönderme yaparken kullandığı kelime tek başına bir anlam ifade etmezken ilgili kelimeyi içeren beytin tamamının bilinmesini gerektirmektedir. Bu da eser üzerine kaleme alınan şerhlere müracaat edilmesini zorunlu kılmaktadır. Ancak aruz manzumelerine ait el yazmaları incelendiğinde, bazısında bu sorunu gidermek için her bir bahri işleyen beytin altında, bir kısmı tazmin edilen şâhitlerin tamamının zikredildiği görülmektedir.¹⁸¹ Bu da manzumenin bir ders kitabı olarak okunurken daha öğretici hâle gelmesini sağlayan bir etken olmuştur.

İlk olarak Ziyâuddîn el-Hazrecî'nin (ö. 626/1229) *el-Kasîdetü'l-Hazreciyye* adlı eserinde görülen tazmin yöntemi daha sonra İbnü'l-Hâcib'in (ö. 646/1249) *el-Maksîdü'l-celîl* ve Sadruddîn es-Sâvî'nin (ö. [?]) *el-Kasîdetü'l-hasnâ* adlı eserlerinde de uygulanmıştır.

Aruz öğretimi için kaleme alınan farklı hacimlerdeki manzumelerden kimisi belli bir konuya tahsis edilmeden aruz konularını bir bütün hâlinde ele alırken, kimisi de belli bir konuya tahsis edilmiştir. Dolayısıyla aruz manzumelerini, ele aldıkları konular bakımından iki temel başlık altında incelemek mümkündür:

2.1. Tam Aruz Manzumeleri

Aruz ilminin öğretilmesi için kaleme alınan manzumelerin büyük çoğunluğu, tek bir konuya hasredilmeden aruzu bir bütün hâlinde ele alan eserlerdir. Bu eserler genellikle sebep ve vated gibi en küçük birimlerin tanımından başlayarak tef'ileleri ele almakta, daha sonra bu tef'ilelere ârız olan zihaf ve illetleri izah etmekte ve içerdikleri bahirlerle birlikte dairelere temas etmektedir. Ayrıca bu eserlerin çoğunda aruz konularına ek olarak kafiye konuları da işlenmektedir. Kimisi yoğun şekilde rumuz içeren bu eserler üzerine çok sayıda şerh yazılarak aruz manzumelerinden kaynaklanan bir şerh geleneği doğmuştur.

Genellikle yazma eser kütüphanelerinde müstakil nüshalar hâlinde bulunan ya da

¹⁸¹ Bir örneği için bk. Abdullah b. Muhammed Ziyâuddîn el-Hazrecî, *el-Kasîdetü'l-Hazreciyye* (Manisa: Manisa Kütüphanesi, Manisa İl Halk Kütüphanesi, 1198/3), 31b.

matbu şerhleri vasıtasıyla erişilen aruz manzumelerinin tamamını burada zikretmek mümkün değildir. Dolayısıyla aruz manzumelerinin genel yapısını tanımaya yeterli olacak en meşhur beş eserin ele alınmasıyla yetinilecek, diğerlerinin yalnızca künye bilgileri verilecektir. Bu bağlamda, ilk aruz manzumesi olduğu için İbn Abdirabbih'in urcûzesine, birer ekol sayılabilecek düzeyde yöntemler ihdas ettikleri için Ziyâuddîn el-Hazrecî ve İbnü'l-Hâcib'in manzumelerine, bu yöntemlerin özgün birer temsilcileri oldukları için de Sadruddîn es-Sâvî ile Sabbân'ın manzumelerine yer verilecektir.

2.1.1. Urcûzetü'l-Arûz

Endülüslü meşhur şair İbn Abdirabbih (ö. 328/940) tarafından aruz ilminin öğretilmesi amacıyla nazmedilen yüz doksan iki beyitlik bir urcûzedir. Müzdevic recez formunda kaleme alınan manzumesnin her beyti kendi içinde kafiyelidir. Endülüs'te aruz ilmine dair çalışmalar yürüten öncü isimlerden olan İbn Abdirabbih'in bu urcûzesi, aruz ilminin öğretimi için kaleme alınan ilk manzum eserlerden biri olarak kabul edilmektedir.¹⁸² Kaynaklarda ondan daha erken vefat etmiş birine nispet edilen bir aruz manzumesine de rastlanmamaktadır. Kaldı ki aruz ilmine dair ilk manzum eseri yazıp yazmadığı bir yana, günümüze ulaşan en eski aruz kaynağının bile İbn Abdirabbih'e ait olduğuna işaret edilmesi¹⁸³ dikkate alındığında urcûzenin, ilgili alanda kaleme alınmış en eski manzum eser olabileceği ihtimali artmaktadır.

el-Urcûzetü'l-arûziyye olarak da bilinen manzume, müellifin meşhur eseri *el-İkdü'l-ferîd*'in içindeki *el-Cevheratü's-sâniye* başlıklı aruz bölümünde yer almaktadır. Müellif, bu bölümde aruz ilminin sebep, veted, zihaf, illet, harm, mu'âkebe vb. konularını mensur olarak ele aldıktan sonra öğrencilerin kolay ezberleyebilmesi için bir urcûze içinde toplayarak nazmettiğini ifade etmiştir. Ayrıca urcûzesinde beş daireyi ve içerdikleri vezinlerden Araplar tarafından kullanılan ve kullanılmayanları ele aldığını zikretmiştir.¹⁸⁴ İbn Abdirabbih'in dairelerdeki asıl vezinlerden fer'î vezinler çıkarmak suretiyle Araplar tarafından kullanılmayan mühmel vezinleri tespit etmesinin, daha çok bestelenmek üzere nazmedilen ve klasik aruz vezinlerine uymayan muvaşşah türü şiirlere

¹⁸² Muhammed Mevlûd Halef el-Meşhedânî, "İbn Abdirabbih arûziyyen", *Mecelletü'l-Âdâb* 54 (2001), 63-64.

¹⁸³ Weil, "el-Arûz", 7299.

¹⁸⁴ İbn Abdirabbih, *el-İkdü'l-ferîd*, 6/275.

uygun yeni vezinler bulma amacına matuf olduğu ileri sürülmüştür.¹⁸⁵ Bu kanaat onun Endülüs'te muvaşşah türünün ortaya çıkmasına katkıda bulunan ilk isimler arasında zikredilmesinden¹⁸⁶ kaynaklanmaktadır.

*el- 'İkdü 'l-ferîd'*in içinde yer alan aruz bölümünün, içerdiği urcûzeyle birlikte müstakil bir kitap olarak hazırlanıp daha sonra *el- 'İkdü 'l-ferîd'*e derç edildiği düşünülmektedir. Ayrıca urcûzenin son beytindeki ifadelerden, Emir Abdullah b. Muhammed b. Abdurrahmân'a (ö. 300/912) ithafen kaleme alındığı anlaşılmaktadır.¹⁸⁷ Eserinde, Halîl b. Ahmed'e nispet edilip günümüze ulaşmayan *Kitâbu 'l-arûz* isimli kitaptan beslenen İbn Abdirabbih, Halîl tarafından sistematize edilen aruz ilminin aktarımı noktasında büyük bir vazife üstlenmiştir.¹⁸⁸ Çünkü müellif, aruz konularını ele alırken yer yer kendi görüşlerini ifade etse de büyük oranda Halîl'in kitabına bağlı kalmıştır. Sözelimi, Halîl'in görüşüne uygun bir şekilde yalnızca on beş bahir zikretmiş ve onun vezinler için zikrettiği şiir şâhitlerini aynen aktarmıştır.¹⁸⁹ Bunun yanı sıra müellifin aruz bahsinde kendi nazmettiği şiirlerle istişhâta bulunduğu da görülmektedir.¹⁹⁰

İbn Abdirabbih *el- 'İkdü 'l-ferîd'*de aruz konularının tamamını manzum olarak ele almamıştır. Sözelimi, şatr olarak adlandırdığı bahirlere ait aruz ve darbları urcûzesinin içinde işlememiş, daha sonra nesir olarak ele almıştır. O, bu bahiste bahirlerin aruz ve darblarını örneklemek için zikrettiği şiir şâhitlerini bizzat Halîl'den nakletmiştir.¹⁹¹ İçlerinden bazılarının şairi bilinen bu şiir şâhitleri, daha sonraki aruz çalışmaları için birincil kaynak vazifesi görmüştür. Öyle ki Hatîb et-Tebrîzî'nin *el-Kâfî*'si, İbn Cinnî'nin *Kitâbu 'l-arûz*'u ve Zemahşerî'nin *el-Kıstâs*'ı gibi klasik aruz kitaplarında, Ziyâuddîn el-Hazrecî, İbnü'l-Hâcib ve Sadruddîn es-Sâvî gibi müellifler tarafından aruza dair kaleme alınan manzum eserlerde ve geç dönemlerde telif edilmiş farklı hacimlerdeki aruz risâlelerinde kullanılan şâhitlerin büyük oranda *el- 'İkdü 'l-ferîd'*de kullanılan şâhitler

¹⁸⁵ İhsân Abbâs, *Târîhu 'l-edebi 'l-Endelüsî (asru 't-Tavâ'if ve 'l-Murâbitîn)* (Beyrut: Dâru's-Sekâfe, ts.), 224.

¹⁸⁶ Ebu'l-Hasen Alî b. Bessâm el-Endelüsî eş-Şenterînî, *ez-Zehîra fî mehâsini ehli 'l-cezîra*, thk. İhsân Abbâs (Tunus: ed-Dâru'l-'Arabiyye, 1978-1981), 1/469; Ramazan Bezci, *Muhammed Emin ez-Zilevî ve Divanı* (Çanakkale: Paradigma Akademi, 2022), 119.

¹⁸⁷ Meşhedânî, "İbn Abdirabbih arûziyyen", 58.

¹⁸⁸ Muhammed Hamidullah Yalçın, "İbn 'Abdirabbih ve el-'İkd Adlı Eserinin Arûz İlmi ile İlgili Bölümünün İncelenmesi", *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12/1 (2025), 488.

¹⁸⁹ Çetin, "Arûz", 3/427.

¹⁹⁰ Tuba Özdemir, *Endülüs Arap Edebiyatında İbn 'Abdirabbih'in Yeri el- 'İkdü 'l-Ferîd Örneği* (Çanakkale: Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2020), 44.

¹⁹¹ İbn Abdirabbih, *el- 'İkdü 'l-ferîd*, 6/270, 325.

olduğu görülmektedir. Bu bakımdan *el- 'İkdü 'l-ferîd*' in, aruza dair ihtiva ettiği mensur ve manzum bilgilerle, kendisinden sonra ortaya çıkan aruz eserlerini büyük oranda etkilediğini ve onlar için birinci elden kaynak teşkil ettiğini söylemek mümkündür.

Urcûsesini öğrencilerin aruz ilmini daha kolay bir şekilde öğrenmesi amacıyla kaleme aldığını açıkça ifade eden İbn Abdirabbih, manzumesine ilim talebelerine tavsiyeler vererek başlamış ve aruz ilminin önemine ve kurucusu Halîl'in maharetine şu sözleriyle işaret etmiştir:¹⁹² [Recez]

8	فَدَاوِ بِالْإِعْرَابِ وَالْعُرُوضِ	دَاءُكَ فِي الْإِمْلَاءِ وَالْقَرِيضِ
9	كَلاهُمَا طِبُّ لِدَاءِ الشِّعْرِ	وَاللَّفْظِ مِنْ لَحْنٍ بِهِ وَكُسْرٍ
10	مَا فَلَسَفَ الْبَطْلَيْسُ جَالِينُوسُ	وَصَاحِبُ الْقَانُونِ بَطْلَيْمُوسُ
11	وَلَا الَّذِي يَدْعُونَهُ هَرْمَسِ	وَصَاحِبُ الْأَرْكَانِ وَالْأُقْلِيدَسُ
12	فَلَسَفَةَ الْخَلِيلِ فِي الْعُرُوضِ	وَفِي صَحِيحِ الشِّعْرِ وَالْمَرِيضِ
13	وَقَدْ نَظَرْتُ فِيهِ فَاخْتَصَرْتُ	إِلَى نِظَامٍ مِنْهُ قَدْ أَحْكَمْتُ
14	مُلَخَّصٍ مُخْتَصَرٍ بَدِيعٍ	وَالْبَعْضُ قَدْ يَكْفِي عَنِ الْجَمِيعِ

8. İmlâ ve şiirdeki hastalığını i 'râb ve aruz ilimleriyle tedavi et.

9. Zira onlar şiiri ve lafzı, hata ve vezin kırılmasından korurlar.

10. Ne Batalyus, ne Câlînûs, ne el-Kânûn'un sahibi Batlamyus,

11. Ne Hermes dedikleri, ne Arkand'ın (Khandakhadyaka) sahibi, ne de Öklides,

12. Halîl'in aruza ve şiirin iyisini kötüsünden ayırmaya dair felsefesini yapabilmıştır.

13. Ben ona baktım ve bir sistem dahilinde sağlamca ihtisar ettim.

14. Nihayet eşsiz muhtasar bir özet çıkardım. Zira bazen bir bölüm, bütün kadar yeterli gelebilir.

2.1.1.1. Zihafaların ve İletlerin İşlenişi

İbn Abdirabbih, sebep ve veted terimlerini izah ettikten ve fâsıla olarak adlandırdığı tef'ilelerden bahsettikten sonra zihafılar bahsine geçmiştir. Zihafıları, tef'ilenin tek

¹⁹² İbn Abdirabbih, *el- 'İkdü 'l-ferîd*, 6/276-277.

harfinde meydana gelen müfred zihaf lar ve iki harfinde meydana gelen müzdevic zihaf lar olarak iki ayrı başlık altında ele alan müellif önce sekiz adet müfred zihaf zikretmiştir. Bu zihaf lardan tef'ilenin ikinci harfinde meydana gelenler şu ifadelerle ele alınmıştır:¹⁹³ [Recez]

35	فَكُلُّ جُزْءٍ زَالَ مِنْهُ الثَّانِي	مِنْ كُلِّ مَا يَبْدُو عَلَى اللِّسَانِ
36	وَكَانَ حَرْفًا شَأْنُهُ السُّكُونُ	فَإِنَّهُ عِنْدِي اسْمُهُ تَحْبُونُ
37	وَإِنْ وَجَدْتَ الثَّانِي الْمَنْقُوصَا	مُحَرَّكَا سَمِيئُهُ الْمَوْقُوصَا
38	وَإِنْ يَكُنْ مُحَرَّكَا فَسُكِّنَا	فَذَلِكَ الْمُضْمَرُّ حَقًّا بَيْنَا

35. Telaffuz edilen lafzından ikinci harfî düşen her tef'ilenin,
 36. Eğer ki düşen harfî sakın ise benim nezdimde bunun adı mahbûndur.
 37. Eğer ki düşürülen ikinci harfî müteharrik ise bunu da mevkûs olarak adlandırdım.
 38. Eğer ki müteharrik bir harf olup sakın kılınmışsa da bu apaçık şekilde muzmardır.

Sırasıyla tef'ilenin ikinci, dördüncü, beşinci ve yedinci harflerinde meydana gelen zihaf ları zikreden müellif daha sonra aruz ehli tarafından hoş karşılanmayan dört müzdevic zihafa yer vermiştir. Bu zihaf lardan, tef'ilenin ikinci ve dördüncü harflerinde meydana gelen hazl zihaf ı şu ifadelerle ele alınmıştır:¹⁹⁴ [Recez]

44	كُلُّ زِحَافٍ كَانَ فِي حَرْفَيْنِ	حَلَّ مِنْ الْجُزْءِ بِمَوْضِعَيْنِ
45	فَإِنَّهُ يُجْحِفُ بِالْأَجْزَاءِ	وَهُوَ يُسَمَّى أَقْبَحَ الْأَسْمَاءِ
46	فَكُلُّ مَا سُكِّنَ مِنْهُ الثَّانِي	وَأُسْقِطَ الرَّابِعُ فِي اللِّسَانِ
47	فَذَلِكَ الْمَحْزُولُ وَهُوَ يَقْبَحُ	فَحَيْثُمَا كَانَ فَلَيْسَ يَصْلُحُ

44. İki harfte meydana gelen her bir zihaf, tef'ilenin iki yerinde gerçekleşir.
 45. Bu, tef'ilelere zarar verir ve isimlerin en kötüsüyle anılır.
 46-47. Lafzının ikinci harfî sakın kılınıp dördüncü harfî düşürülen her tef'ile, mahzûl olarak adlandırılır. Bu da nerede olursa olsun hoş görülme yen bir durumdur.

Müellif, zihaf ları işledikten sonra beytin ilk tef'ilesinin başındaki mecmû' vetedin ilk harfini hazfetmek olan harm illetini müstakil bir başlık altında detaylıca ele almıştır.

¹⁹³ İbn Abdirabbih, el- 'İkdu 'l-ferîd, 6/278.

¹⁹⁴ İbn Abdirabbih, el- 'İkdu 'l-ferîd, 6/278-279.

Daha sonra naks illetleri ve ziyade illetleri olarak ikiye ayırdığı illetler bahsine geçerek on adet naks illeti zikretmiştir. Bunlar arasından, tef'ilenin sonundan bir hafif sebep düşürmek suretiyle meydana gelen hazf illetini şu ifadelerle ele almıştır:¹⁹⁵ [Recez]

- 93 وَالْعِلَالُ الْمُسَمَّيَاتُ اللَّاتِي تُعْرَفُ بِالْفُصُولِ وَالْغَايَاتِ
 94 تَدْخُلُ فِي الضَّرْبِ وَفِي الْعُرُوضِ وَلَيْسَ فِي الْحَشْوِ مِنَ الْقَرِيضِ
 95 مِنْهَا الَّذِي يُعْرَفُ بِالْمَحْذُوفِ وَهُوَ سُقُوطُ السَّبَبِ الْخَفِيفِ
 96 فِي آخِرِ الْجُزْءِ الَّذِي فِي الضَّرْبِ أَوْ فِي الْعُرُوضِ غَيْرِ قَوْلِ كَذِبِ

93. *Fusûl (aruzlar) ve gââyât (darblar) olarak bilinen illetler,*

94. *Şiirin haşv tef'ilelerine değil aruz ve darb tef'ilelerine bulaşır.*

95-96. *Bunlardan biri olan mahzûf; darb ya da aruz tef'ilesinin sonundan bir hafif sebebin düşmesidir.*

Müellif, naks illetlerini zikrettikten sonra ziyade illetlerine doğrudan geçmemiş, önce mu'âkebe ve murâkebe kavramları üzerinde durmuştur. Daha sonra ziyade illetlerini ele alan müellif; terfîl, tezyîl ve tesbîğ illetlerine yer vermiş, ihtilaflı olan hazm illetinden söz etmemiştir. Bunlar arasından tef'ilenin sonuna bir hafif sebep ilave etmek suretiyle meydana gelen terfîl illetini şu ifadelerle izah etmiştir:¹⁹⁶ [Recez]

- 126 ثُمَّ الرِّيَادَاتُ عَلَى الْأَجْزَاءِ مَوْجُودَةٌ تُعْرَفُ بِالْأَسْمَاءِ
 127 وَإِنَّمَا تَكُونُ فِي الْغَايَاتِ تَرَادُّ فِي أَوَاخِرِ الْأَنْبِيَاتِ
 128 وَكُلُّهَا فِي شَطْرِهِ مَوْجُودٌ مِنْهَا الْمُرْقَلُ الَّذِي يَزِيدُ
 129 حَرْفَيْنِ فِي الْجُزْءِ عَلَى اغْتِدَالِهِ مُحَرَّكًَا وَسَاكِئًا فِي حَالِهِ

126. *Daha sonra, tef'ileler üzerine yapılan ve belli isimlerle bilinen ziyadeler de vardır.*

127. *Bunlar sadece gââyât denen darblarda gerçekleşip beyitlerin sonlarına ziyade edilirler.*

128-129. *Her birinin meydana geldiği vezni vardır. Bunlardan biri, tef'ileye itidalli bir şekilde biri sakın biri müteharrik olmak üzere iki harfin ziyade edildiği müreffeldir.*

¹⁹⁵ İbn Abdirabbih, *el- 'İkdu 'l-ferîd*, 6/281.

¹⁹⁶ İbn Abdirabbih, *el- 'İkdu 'l-ferîd*, 6/282.

2.1.1.2. Dairelerin İşlenişi

Müellif, illetler bahsini tamamladıktan sonra, beyitten tef' ilelerin eksiltilmesiyle ilgili olan meczû', meştûr ve menhûk kavramlarını izah etmiştir. Ardından Halîl'in sistematize ettiği aruz dairelerini çizmiştir. Bu yönüyle eser, aruz dairelerine ait görselleri ihtiva etmesi bakımından günümüze ulaşabilen en eski kaynaklardan biri olma özelliğini taşımaktadır.¹⁹⁷ Müellif beş daireyi detaylı bir şekilde çizmiş ve bu dairelerin rumuzlarını urcûzesinde şu şekilde izah etmiştir:¹⁹⁸ [Recez]

140	فَاسْمَعُ فَهَذِي صِفَةُ الدَّوَائِرِ وَصَفْتُ عَلِيمٍ بِالْعُرُوضِ خَابِرٍ
141	دَوَائِرُ تَعْيَا عَلَى ذِهْنِ الْحَذِقِ خَمْسٌ عَلَيْهِنَّ الْخُطُوطُ وَالْحَلَقُ
142	فَمَا لَهَا مِنْ الْخُطُوطِ الْبَائِنَةِ دَلَائِلُ عَلَى الْحُرُوفِ السَّاكِنَةِ
143	وَالْحَلَقَاتِ الْمُتَجَوِّفَاتِ
144	وَالنُّقْطُ الَّتِي عَلَى الْخُطُوطِ
145	وَالْحَلَقُ الَّتِي عَلَيْهَا تُنْقَطُ
146	وَالنُّقْطُ الَّتِي بِأَجْوَافِ الْحَلَقِ
147	فَانْظُرْ يَجِدُ مِنْ تَحْتِهَا أَسْمَاءَهَا مَكْتُوبَةً قَدْ وُضِعَتْ إِرَاءَهَا
148	وَالنُّقْطَتَانِ مَوْضِعُ التَّعَاقِبِ وَمِثْلُ ذَلِكَ مَوْضِعُ التَّرَاقِبِ
149	وَهَذِهِ صُورَةُ كُلِّ وَاحِدَةٍ مِنْهَا وَمَعْنَى فَسْرِهَا عَلَى حِدَةٍ

140. Dinle ki bunlar, dairelerin sıfatlarıdır. Bu, aruzu bilen ve uzmanı olan birinin vasfıdır.

141. Bu işin ehlinin zihnini meşgul eden daireler beş tanedir ve üzerinde çizgiler ve halkalar bulunur.

142. Üzerindeki apaçık çizgiler sakin harflere delalet eder.

143. İçi boş olan halkalar ise harekeli harflere işaret eder.

144. Çizgilerin üzerindeki noktalar, düşmeye (sukût) işaret eden birer alamettir.

¹⁹⁷ Meşhedânî, “İbn Abdirabbih arûziyyen”, 73.

¹⁹⁸ İbn Abdirabbih, *el- 'İkdu 'l-ferîd*, 6/283.

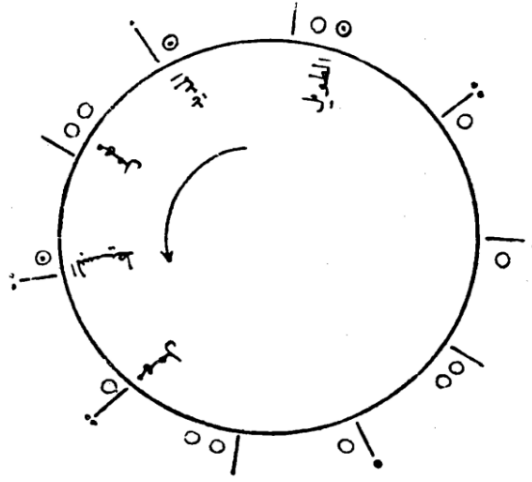
145. Üzerine nokta konan halkalar, kâh sakın olur kâh düşürülür.
 146. İçi noktalı halkalar ise vezinlerin başlangıç yerlerini gösterir.
 147. Zaten baktığında vezin isimlerinin bunların karşısına konduğunu görürsün.
 148. İki noktalar ise mu'âkebe ve murâkebe yerlerine işaret eder.
 149. İşte sırasıyla her bir dairenin görseli ve açıklaması ...

Müellif dairelerle ilgili teknik bilgiler zikrettikten sonra her bir dairenin içerdiği müstamel ve mühmel bahirler hakkında bilgi vermiş ve ardından her bir dairenin görselini, zikrettiği teknik bilgilere uygun biçimde aktarmıştır. Burada müellifin yöntemini ve çizdiği daire görsellerini örneklemesi için birinci daireye ait beyitlere ve daire görseline yer vermek uygun olacaktır.¹⁹⁹ [Recez]

150	أَوَّلُهَا	دَائِرَةُ	الطَّوِيلِ	وَهِيَ	ثَمَانٍ	لِدَوِي	التَّفْصِيلِ
151	مُقَسَّمٌ	الشَّطْرُ	عَلَى	أَرْبَاعٍ	بَيْنَ	خُمَاسِيٍّ	إِلَى سُبَاعِيٍّ
152	حُرُوفُهُ	عِشْرُونَ	بَعْدَ	أَرْبَعَةٍ	قَدْ	بَيَّنَّا	لِكُلِّ حَرْفٍ مَوْضِعَهُ
153	يُنْقَلُ	مِنْهَا	خَمْسَةٌ	شُطُورُ	يُفْصَلُهَا	التَّفْعِيلُ	وَالْتَقْدِيرُ
154	مِنْهَا	الطَّوِيلُ	وَالْمَدِيدُ	بَعْدَهُ	ثُمَّ	الْبَسِيطُ	يُحْكَمُونَ سَرْدَهُ
155	ثَلَاثَةٌ	قَالَتْ	عَلَيْهَا	الْعَرَبُ	وَأَتَانِ	صَدُّوا	عَنْهُمَا وَنَكَبُوا
156	وَهَذِهِ	صُورَتُهَا	كَمَا	تَرَى	وَدَكَّرَهَا	مُبَيَّنًا	مُفَسَّرًا

150. Tafsilat isteyenler bilsin ki dairelerin ilki tavîl dairesidir ve sekiz tef'ileden oluşur.
 151. Bir beşli bir de yedili tef'ilenin her iki şatra dörderli olarak taksim edilmesi suretiyle.
 152. Harf sayısı yirmi dördttür ve her birinin yeri açıklanmıştır.
 153. Bu dairenin beş bahri bulunduğu aktarılır. Bunları vezin ve ölçü birbirinden ayırır.
 154. Bu bahirlerden ilki tavîldir, sonrasında medîd gelir. Ardından da sağlam bir şekilde basît bahrini serdederler.
 155. Araplar bu üç vezin üzere şiir söylemiştir. (Mühmel olan) ikisinden de uzak durmuşlardır.
 156. İşte gördüğün üzere görseli ve detaylı açıklaması ...

¹⁹⁹ İbn Abdirabbih, *el- 'İkdu 'l-ferîd*, 6/283-284.

İbn Abdirabbih dairelerin isimlerini zikrederken daha sonraki eserlerde zikredilen muhtelif, mü'telif, müştebih vb. daire isimlerini kullanmak yerine her bir dairedeki aslî bahrin ismini daireye nispet etmiştir. Yukarıda görseli verilen birinci dairenin aslî bahri tavîl olduğu ve diğer bahirler ondan çıkan fer'î bahirler olduğu için bu daireye “tavîl dairesi” demiştir. Müellif ayrıca tavîl bahrinden türetilip müstamel ve mühmel olan diğer dört bahre de işaret etmiştir. Fakat bu bahirlerden mühmel olanların başlangıç yerlerini göstermek için noktalı halkalar kullanmamıştır. Ayrıca tavîl ve medîd bahirlerinde söz konusu olan mu'âkebenin meydana geldiği hafif sebeblerin sakın harflerini gösteren çizgilerin üzerine iki nokta koymuştur.²⁰⁰

2.1.2. el-Kasîdetü'l-Hazreciyye

Abdullah b. Muhammed Ziyâuddîn el-Hazrecî el-Endelüsî (ö. 626/1229) tarafından aruz ve kafiye ilmi hakkında kaleme alınan manzum bir eserdir.²⁰¹ Müellifine nispetle *el-Kasîdetü'l-Hazreciyye* adını alan eser birçok farklı isimle anılmaktadır. Bunların başında *er-Râmizetü's-şâfiye fî 'ilmeyi'l-arûz ve'l-kâfiye* ismi gelmektedir. Bu isimlendirmenin sebebi, eserde aruz ilmindeki tef'ile, bahir ve dairelere işaret etmek için birtakım rumuzların kullanılmış olmasıdır.²⁰² Ayrıca esere, müellifin vatanına nispetle *el-Kasîdetü'l-Endelüsiyye* adı verildiği gibi revî harfine nispetle *el-Kasîdetü'l-maksûra* da

²⁰⁰ İbn Abdirabbih, *el-İkdu'l-ferîd*, 6/283.

²⁰¹ Mustafa b. Abdullâh Hâcî Halîfe Kâtîb Çelebi, *Keşfü'z-zunûn 'an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn* (Beyrut: Müessesetü't-Târihi'l-'Arabî - Dâru İhyâi't-Turâsi'l-'Arabî, 1941), 2/1337; Hayruddîn b. Muhammed b. Muhammed b. Ali b. Fâris ez-Ziriklî, *el-A'lâm* (Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 2002), 4/124.

²⁰² İbnü'd-Demâminî, *el-Uyûnü'l-ğâmize*, 4; İbn Kâsım, *ed-Delîl ile'l-mutûni'l-ilmiyye*, 625.

denmiştir.²⁰³

Tavîl vezni üzere doksan sekiz beyit olarak nazmedilen pratik ve muhtasar manzumede, tartışmalara girilmeden mevcut aruz bilgilerinin aktarımıyla yetinilmiştir.²⁰⁴ Manzumenin, Taşkoprizâde (ö. 968/1561) tarafından, aruz ilmine dair kaleme alınan faydalı eserler arasında zikredilmesi²⁰⁵ de bu pratik yönü vurgulamaktadır. Fakat manzumenin en meşhur şerhlerinden birinin sahibi olan İbnü'd-Demâmîni, aruz ilmine dair temeli olmayan bir okuyucunun bu manzumeyi kolay kolay anlayamayacağını ifade etmiştir.²⁰⁶ Bu durum, eserde bulunan çok sayıdaki rumuzun ortaya çıkardığı zorluğun yanı sıra müellifin bizzat manzumeyi aruz ilminde belli bir temele sahip okuyuculara yönelik olarak nazmetmiş olmasından kaynaklanmaktadır.²⁰⁷ Nitekim müellifin şu ifadeleri bu durumun en açık kanıtıdır:²⁰⁸ [Tavîl]

97 وَقَدْ كَمَلْتُ سِتًّا وَتَسْعِينَ فَالَّذِي تَوَسَّطَ فِي ذَا الْعِلْمِ ثَوَسْعُهُ حَبَا

97. Böylece doksan altı (beyit) tamamlanmış oldu. Bu bilgiler, (aruz) ilminde orta seviyede olan kişilerin ilmini artırır.

Müellif, manzumesini aruz ilminin belli bir konusuna hasretmeyerek tüm konulara temas etmiştir. Bu bağlamda tef'ileler, daireler, zihafklar, illetler ve bahirlere dair hususları ele almıştır. Müellif, manzumesini mümkün olduğunca kısa tutmak için bazı terim ve kavramlara, rumuzlar kullanarak işaret etme yolunu seçmiştir. Bunu yaparken de harflerin sayısal değerlerinden yararlanmak üzere ebced sistemine başvurmuştur. Manzumeyi anlaşılması zor kılan ve üzerine şerhler yazılmasına neden olan da bu rumuzlar olmuştur. Gerçekten de bir hocadan ya da şerhten yardım alarak okunmadığı taktirde manzumenin anlaşılması neredeyse imkansızdır. Fakat manzumeye ait bazı yazma nüshalarda rumuzlara işaret etmek için kullanılan kırmızı mürekkepler, bu anlaşılmaazlığı bir nebze de olsa gidermektedir. Ancak bir öğrencinin manzumeden tam verim alabilmesi için aruz ilmine dair bir altyapı oluşturduktan sonra manzumeyi bir hoca eşliğinde okuyup ezberlemesi gerekmektedir.

²⁰³ Tevfik Rüştü Topuzoğlu, “el-Hazreciyye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 17/146.

²⁰⁴ Çetin, “Arûz”, 3/429.

²⁰⁵ Taşkoprizâde, *Miftâhu's-sa'âde*, 1/202.

²⁰⁶ İbnü'd-Demâmîni, *el-Uyûnü'l-ğâmize*, 4.

²⁰⁷ Munır Alhout, *el-Hazreciyye Şerhi “el-Ma'mûl fî 'İlmi'l-'Arûd ve 'l-Kavâfi” Adlı Eserin Değerlendirilmesi ve Tahkiki* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2021), 27.

²⁰⁸ Abdullah b. Muhammed Ziyâuddîn el-Hazrecî, “Metnu'l-Hazreciyye”, *Mecmû'un min mühimmi'l-mutûni'l-musta'mele* (Mısır: el-Matba'atü'l-İlmiyye, 1313), 300.

Manzumedeki rumuzları deşifre etmek ve kapalılıkları gidermek için kaleme alınan çok sayıdaki şerhten bazıları şunlardır:²⁰⁹

1. Şerîf el-Gırnatî es-Sebtî'nin (ö. 760/1359) *Şerhu'l-Kasîdeti'l-Hazreciyye* isimli şerhi.²¹⁰
2. İbnü'd-Demâmînî'nin (ö. 827/1424), *el-'Uyûnu'l-ğâmize 'alâ habâya'r-Râmize* isimli kapsamlı şerhi.²¹¹
3. Şemsüddîn ed-Delcî el-Osmânî'nin (ö. 947/1540) *Ref'u hâcibi'l-'Uyûni'l-ğâmize 'an künûzi'r-Râmize* isimli şerhi.²¹²
4. Lütfullah el-Erzurûmî'nin (ö. 1202/1788) *el-Ma'mûl fî 'ilmi'l-arûz ve'l-kavâfi* isimli şerhi.²¹³
5. Muhammed el-Emîn el-Herevî'nin (ö. 1441/2019) *el-Makâsidü'l-celiyye 'ale'l-Kasîdeti'l-Hazreciyye* isimli şerhi.²¹⁴

2.1.2.1. Tef'ilelerin İşlenişi

Müellif, manzumesine aruz ilmini tanımlayan genel bir girişle başladıktan sonra Halîl b. Ahmed'in zikrettiği bahir sayısına paralel bir şekilde, aruz ilminde on beş bahir bulunduğunu ifade etmiştir. Ardından tef'ilelerin yapı taşları sayılabilecek sebep ve veted terimlerini izah eden müellif, daha sonra tef'ilelerin beş ya da yedi harften oluştuğunu ifade etmiş ve onları aslî ve fer'î olmak üzere ikiye ayırmıştır. Vetedle başlayan tef'ileleri aslî, sebeble başlayan tef'ileleri ise fer'î olarak ele alan müellif, harflerin sayısal değerlerinden yardım alarak nazmettiği beyitlerde tef'ileleri şöyle izah etmiştir:²¹⁵ [Tavîl]

6 حُمَاسِيُهُ قُلْ وَالسَّبَاعِيُّ ثُمَّ لَا يَفُوتُكَ تَرْكِيبًا وَسَوْفَ إِذَا تَرَى

²⁰⁹ Eserin şerhleriyle ilgili detaylı bilgi için bk. Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, 2/1337; Topuzoğlu, “el-Hazreciyye”, 17/146; Özdemir, “Aruz İlmi”, 412-413.

²¹⁰ Ebu'l-Kâsım Muhammed b. Ahmed eş-Şerîf es-Sebtî, *Şerhu'l-Kasîdeti'l-Hazreciyye fî'l-arûz ve'l-kavâfi*, thk. Muhammed Heysem Gurre (Dimaşk: Dâru'l-Beyrûtî, 2007).

²¹¹ İbnü'd-Demâmînî, *el-'Uyûnü'l-ğâmize*.

²¹² Şemsüddîn Muhammed b. Muhammed ed-Delcî el-Osmânî, *Ref'u hâcibi'l-'Uyûni'l-ğâmize an künûzi'r-Râmize*, thk. Ahmed İsmail Abdülkerîm (Beyrut: Dâru'l-Kutubî'l-İlmiyye, 2011).

²¹³ Alhout, *el-Hazreciyye Şerhi “el-Ma'mûl fî 'ilmi'l-'Arûd ve'l-Kavâfi” Adlı Eserin Değerlendirilmesi ve Tahkiki*.

²¹⁴ Muhammed el-Emîn el-Herevî, *el-Makâsidü'l-celiyye 'ale'l-Kasîdeti'l-Hazreciyye* (Cidde: Dâru'l-Minhâc, 2016).

²¹⁵ Hazrecî, “Metnu'l-Hazreciyye”, 295.

- 7 فَعُولُنْ مَفَاعِيلُنْ مَفَاعِلُنْ وَفَا عِ لَاشُنْ أُصُولُ السِّتِّ فَالْعَشْرُ مَا حَوَى
- 8 أَصَابَتْ بِسَهْمَيْهَا جَوَارِحَنَا فَدَا رَكُونِي بِهَمَّةٍ كَوَفَعِيهَما سَوَى
- 9 فَمَا زَائِرَاتِي فِيهِمَا حَجَبَتْهُمَا وَلَا يَدُ طُولَاهُنَّ يَعْتَادُهَا الْوَفَا

6. De ki tef'ileler beş harfli ve yedi harfli olarak gelir. Bunların (sebebe ve veted birimlerinden meydana gelen) terkipler olduğunu da unutma.

7. Altı fer'î tef'ilenin aslı şu dört tef'iledir: فَعُولُنْ، مَفَاعِيلُنْ، مَفَاعِلُنْ، فَا عِ لَاشُنْ. Böylece toplam tef'ile sayısı on olur.

8. İki okuyla (gözleriyle) yaraladı uzuvlarımı, tıpkı okların düşüşü gibi bir himmetle yetişin imdadıma.

9. Okların açtığı yaraları ne ziyaretime gelen kadınlar kapatabildi ne de onların vefâkar lütufları.

Müellif bu beyitlerde kırmızıyla gösterilen ebced harfleriyle tef'ilelerin sırasına işaret etmiş ve harfi içeren ifadeyi, ilgili tef'ilenin kalıbında getirmiştir. Örneğin, أَصَابَتْ ifadesinin başında bulunan hemze, birinci tef'ile olan فَعُولُنْ tef'ilesine işaret ederken ifadenin kendisi de bu tef'ilenin kalıbına uygun gelmiştir.²¹⁶ Burada tef'ile kalıplarına işaret eden tüm ifadeleri bir tabloda göstermek uygun olacaktır:

	Tef'ile	Sıra	İfade
Asli Tef'ileler	فَعُولُنْ	1	أَصَابَتْ
	مَفَاعِيلُنْ	2	بِسَهْمَيْهَا
	مَفَاعِلُنْ	3	جَوَارِحَنَا
	فَا عِ لَاشُنْ	4	دَارَكُونِي
Fer'î Tef'ileler	فَاعِلُنْ	5	هَمَّةٍ
	مُسْتَفْعِلُنْ	6	وَقَعِيهَما
	فَاعِلَاتُنْ	7	زَائِرَاتِي
	مُتَفَاعِلُنْ	8	حَجَبَتْهُمَا
	مُتَفَعِّلَاتُنْ	9	طُولَاهُنَّ
	مُسْتَفْعِلَاتُنْ	10	يَعْتَادُهَا

²¹⁶ İbnü'd-Demâminî, el- 'Uyûnü'l-ğâmize, 28.

2.1.2.2. Dairelerin İşlenişi

Müellif, tef' ileler hakkında bilgi verdikten sonra Halîl'in icat ettiği beş daireden bahsetmeye başlamış ve bu dairelerin içerdiği bahirlerin tef' ilelerine yine ebced harfleriyle işaret etmiştir. Rumuzlarla dolu olan beyitler şu şekildedir:²¹⁷ [Tavîl]

10 فَرَّتْ إِلَى الْيَاءِ زَنْ دَوَائِرِ حَفْشَلَقْ أُولَاتِ عِدِ جُزْءِ لُجْزِ ثَنَا ثَنَا

11 خَ ثَمِنْ أَبِنْ زَهْرَ وَلَهْ فَلَيْسَتْ جَلَتْ حُضَّ شَمِرَ بَلْ وَفُزْنَ لَذُو وَطَا

12 وَطَوُلُ عَزِيْزِكُمْ بِدَعِيْلِكُمْ طَوَوْا بُعْزُ قِسْ تَثْمِيْنَ أَشْرَفَ مَا تَرَى

Müellif aruzun beş dairesine işaret etmek için حَفْشَلَقْ ifadesini kullanmıştır. Fakat bu kez harflerin sayısal değerlerini değil, daire isimlerinde yer alıyor oluşlarını dikkate almıştır. Örneğin ifadenin başındaki خ harfiyle, bu harfi içeren muhtelif (المُخْتَلِفُ) dairesine işaret etmiştir. Sonraki iki beyitte ise dairelere işaret eden bu harflere ek olarak önceki beyitlerde tef' ilelere işaret etmek için kullanılan harflerden de yararlanarak hangi dairede hangi tef' ilelerin bulunduğunu göstermiştir. Sözelimi, on birinci beytin başındaki خ harfiyle muhtelif dairesine işaret etmiş, ardından gelen ثَمِنْ ifadesiyle bu dairedeki bahirlerin sekizer tef' ileden meydana geldiğine dikkat çekmiştir. Sonrasında zikrettiği أَبْ harfleri ise birinci ve ikinci tef' ile olan فَعُولُنْ ile مَفَاعِيلُنْ tef' ilelerini göstermektedir. Yani bu tef' ile ikilisinden meydana gelen tavîl bahri kastedilmiştir.²¹⁸

2.1.2.3. Zihafların ve İletlerin İşlenişi

Müellif, manzumesinin devam eden kısmında aruz ve darb gibi temel kavramları açıkladıktan ve bahirlerin tâm, meczû', meştûr ve menhûk olarak gelmesi hakkında bilgi verdikten sonra zihaf ve illetler bahsine geçmiştir. Bu fasılda detaya girmeden genel bilgiler vermekle yetinen müellif, münferid zihaf bahsinde beş, müzdevic zihaf bahsinde

²¹⁷ Hazrecî, "Metnu'l-Hazreciyye", 295.

²¹⁸ İbnü'd-Demâminî, *el-'Uyûnü'l-ğâmize*, 47. Beyitlerde dairelere ve tef' ilelere işaret eden harflerin karıştırılmaması için tarafımızca iki renk tercih edilmiştir. Yeşil renkli harfler daireleri gösterirken kırmızı renkli harfler ise tef' ilelere işaret etmektedir. İlgili beyitlerdeki tüm rumuzları açıklamak çalışmanın kapsamının dışında kaldığından, daha detaylı açıklamalar için manzumenin şerhlerine müracaat edilmelidir.

ise iki beyit nazmetmiştir. Bu beyitler sırasıyla şöyledir:²¹⁹ [Tavîl]

- 20 وَتَغْيِيرُ ثَانِي حَرْفِي السَّبَبِ ادْعُهُ زَحَافًا فَأَنْجُ الْجُزْءِ مِنْ ذَلِكَ احْتَمَى
- 21 وَذَلِكَ بِالْإِسْكَانِ وَالْحَذْفِ فِيهِمَا يَعْمُ عَلَى التَّرْتِيبِ فَاقْضِ عَلَى الْوَلَا
- 22 فَتِلْكَ بِنَانِي الْجُزْءِ الْإِضْمَارُ مُتْبِعًا بِحَبْنٍ وَوَقْصٍ فَادْعُ كُلًّا بِمَا اقْتَضَى
- 23 وَرَابِعُهُ لَمْ يُبَلِّ إِلَّا بِطِيَّهِ أَيْ الْحَذْفِ إِنْ يَسْكُنُ وَإِلَّا فَقَدْ نَجَا
- 24 وَعَصَبٌ وَقَبْضٌ ثُمَّ عَقْلٌ بِخَامِسٍ وَكَفٌّ سُفُوطُ السَّابِعِ السَّاكِنِ انْقَضَى
- 25 وَطَبْئُكَ بَعْدَ الْحَبْنِ حَبْلٌ وَبَعْدَ أَنْ تَقَدَّمَ إِضْمَارٌ هُوَ الْخَزْلُ يَا فَتَى
- 26 وَكُفُّكَ بَعْدَ الْحَبْنِ شَكْلٌ وَبَعْدَ أَنْ جَرَى الْعَصَبُ نَقْصٌ كُلُّ ذَا الْبَابِ مُجْتَوَى

20. Sebebin ikinci harfinin değişikliğine zihaf de. Tef'ilenin birinci, üçüncü ve altıncı harfleri ise zihafıtan korunmuştur.

21. Bu, ya (sebebin ikinci harfinin) sakın kılınmasıyla ya da (sakın veya müteharrik harfinin) hazfedilmesiyle gerçekleşir. Bu da sırasıyla tüm sebebler için geçerlidir. Öyleyse bu sırayı gözeterek hükmet.

22. Tef'ilenin ikinci harfi söz konusu olduğunda bu zihafıları sırasıyla ızmâr, habn ve vaks olarak adlandır.

23. Tef'ilenin dördüncü harfine ise yalnızca tayy denen hazf zihafı bulaşır. Bu da sadece harf sakınse gerçekleşir.

24. Beşinci harfe 'asb, kabz ve 'akl zihafıları bulaşır. Yedinci sakın harfin düşmesiyle de keff zihafı gerçekleşir.

25. Ey delikanlı! Habn'dan sonra tayy yapmana habl denir. Eğer önce ızmâr sonra tayy olursa da hazl olur.

26. Habn'dan sonra keff yapmana şekl denir. Eğer önce 'asb sonra keff olursa da naks olur. Bunların (müzdevic zihafıların) hepsi de kerih görülmüştür.

Müellifin zihafılar için nazmettiği beyitler incelendiğinde özellikle bir sıralama gözettiği görülmektedir. Esasında bu sıralama, harfler ve harekeler arasındaki hiyerarşiye dayanmaktadır. Öyle ki müellif zihafıları gelişigüzel bir şekilde zikretmek yerine önce harekelerin sakın kılınması suretiyle gerçekleşen zihafıları zikretmiştir. Çünkü bir harekenin sakın kılınması, bir harfin hazfedilmesinden daha hafif bir işlemdir. Müellif

²¹⁹ Hazrecî, "Metnu'l-Hazreciyye", 296.

ikinci sırada, sakın harfin hazfedilmesi suretiyle gerçekleşen zihafı serdetmiştir. Bunun sebebi ise sakın bir harfin hazfedilmesinin, müteharrik bir harfin hazfedilmesinden daha hafif bir işlem olmasıdır. Son olarak üçüncü sırada, müteharrik harfin hazfedilmesi suretiyle gerçekleşen zihafı zikredilmiştir.²²⁰ Sözelimi, tef'ilenin ikinci harfinde meydana gelen ızmâr, habn ve vaks zihaflarının tertibi, bu hiyerarşinin en açık tezahürüdür. Öyle ki ızmâr harekenin sakın kılınmasıyla, habn sakın harfin hazfedilmesiyle, vaks ise müteharrik harekenin hazfedilmesiyle gerçekleşmektedir.

Müellif, zihafı işledikten sonra mu'âkebe, murâkebe ve mükânefe konularına kısaca temas etmiştir. Ardından önce illetleri, sonra da zihaf yerine geçen illetleri ele almıştır. Önce ziyade illetlerini ardından da naks illetlerini işleyen müellifin ziyade illetleri hususunda nazmettiği beyitlerden bir kısmı şu şekildedir:²²¹ [Tavîl]

32	وَمَا لَمْ يَكُنْ مِمَّا مَضَىٰ ادْعُ بِعِلَّةٍ	زِيَادَتُهُ وَالنَّقْصَ فَرَقًا لِذِي التُّهَىٰ
33	فَرَدَّ سَبَبًا خِفًا لِتَرْفِيلِ كَامِلٍ	بِعَايَتِهِ مِنْ بَعْدِ جَزْءٍ لَهُ اهْتَدَىٰ
34	وَمَجْزُوءٌ هِجْ دَيْلُهُ بِالسَّكَنِ ثَامِنًا	وَسَبْعٌ بِهِ الْمَجْزُوءُ فِي رَمَلٍ عَرَا

32. Yukarıda bahsedilenlerin (sebebin ikinci harfine bulaşanların) dışında kalanlara illet de. Akıl sahipleri bilsin ki illet; ziyade ve naks olmak üzere ikiye ayrılır.

33. Meczû' kâmilde terfîl yapmak için darb tef'ilesine bir hafif sebep ziyade et. Bunu yapan doğru yolu bulmuştur.

34. Meczû' kâmil ve meczû' basîtte, tef'ilenin harf sayısını sekize çıkaracak şekilde sakın bir harf ekleyerek tezyîl yap. Meczû' remelde ise (yine sakın bir harf ekleyerek) tesbîğ yap. (Fakat bu nadir rastlanan ve semâya dayalı bir durumdur.)

Müellif, ziyade illetlerini işlerken, manzumesinde takip ettiği ihtisar yöntemine uygun bir şekilde çok fazla detaya yer vermemiştir. Kimi zaman bahirlerin adını uzunca zikretmek yerine harflerin sayısal değerlerinden yardım almaya devam etmiştir. Burada sayıca daha fazla olan naks illetlerinin ele alınışına örnek teşkil etmesi için bazı beyitleri zikretmek mümkündür:²²² [Tavîl]

36	وَحَذَفَ وَقُطِفَ قَصْرُ الْقَطْعِ حُدُّهُ	وَصَلَّمَ وَوَقِفَ كَشَفُ الْحَرَمِ مَا انْفَرَىٰ
----	--	---

²²⁰ İbnü'd-Demâminî, *el- 'Uyûnü 'l-ğâmize*, 80.

²²¹ Hazrecî, "Metnu'l-Hazreciyye", 297.

²²² Hazrecî, "Metnu'l-Hazreciyye", 297.

37 مَوَاعِيهَا أَعْجَازُ الْأَجْزَاءِ إِنْ أَتَتْ عَرُوضًا وَضَرْبًا مَا عَدَا الْحَرَمَ فَابْتَدَا

38 فَفِي حَاسِبُوكَ الْحَذْفُ لِلْحَفِّ وَأَفْطَقْنَا بِهِ إِيَّاتِرَ سَكَنٍ بِدٍّ وَالْأَثْقَلُ انْتَفَى

36. Naks illetleri hazf, katf, kasr, kat ' , harez, salm, vakf, keşf ve harm'dır.

37. Harm hariç bu illetlerin hepsi, son tef'ileler olan aruz ve darb tef'ilelerinde gelir. Harm ise başta gelir.

38. Remel, tavîl, mütekârib, medîd, hezec ve hafîf bahirlerinde hafîf sebeb, hazfe maruz kalır. Vâfir bahrinde ise (hafîf sebebi hazfettikten sonra) geriye kalan harfi sakın kılmak suretiyle katf yap. Böylece sakîl sebeb, hafîf sebebe dönüşmüş olur.

Görüldüğü üzere müellif, ziyade illetlerini ele alırken takip ettiği yöntemden farklı olarak, naks illetlerini işlerken önce bütün illetlerin ismini zikretmiş daha sonra bu illetleri çok fazla detaya girmeden izah etmiştir.²²³ Daha sonra ise görece karmaşık olan zihaf yerine geçen illetler hususunu ele alarak illetler bahsini tamamlamıştır.

2.1.2.4. Bahirlerin İşlenişi

Müellif on beş bahri, oldukça muhtasar ancak rumuz ve tazminlerle dolu yirmi beş beyitte işlemiştir. Her bir bahri işlerken bahrin kaçınıcı sırada olduğuna ve kaç tane aruzu ve darbı bulunduğu işaret etmek için harflerin sayısal değerlerinden yardım almıştır. Daha sonra bahrin darb, zihaf ve illet kullanımlarını örneklemek için tazmin yöntemini kullanarak meşhur şiir şâhitlerine atıfta bulunmuştur. Burada müellifin takip ettiği yöntemin daha net bir şekilde anlaşılması için tavîl bahrini işlerken zikretmiş olduğu beyte yer verilecektir:²²⁴ [Tavîl]

54 أَأَجْرِي عَزُورًا أَمْ سَتُبْدِي صُدُورُكُمْ أَسُودَ وَأَحْدَاثُ أُمِّ الْمَوْرِ قَدْ عَفَا

54. Aldatarak koşturayım mı yoksa gerçek yüzlerinizi gösterecek misin? Sizler birer aslan ve deve misiniz yoksa silinip giden toz mu?

Beytin başında bulunan ilk hemze bu beytin, birinci bahir olan tavîl bahrine tahsis edildiğini göstermektedir. Ardından gelen ikinci hemze, tavîl bahrinin bir aruzunun

²²³ İbnü'd-Demâminî, *el- 'Uyûnü 'l-ğâmise*, 104.

²²⁴ Hazrecî, "Metnu'l-Hazreciyye", 298.

bulunduğuna, ج harfî ise üç darbının bulunduğuna işaret etmektedir. Daha sonra sırasıyla beytin ilk şatırında bulunan üç kelimeyle bahrin darblarına ait şâhitlere atıfta bulunulmuştur. Beytin ikinci şatırında bulunan üç kelimeyle ise bahre bulaşan zihaf ve illetlere ait şâhitlere işaret edilmiştir.²²⁵ Burada darb, zihaf ve illetleri örneklendirmek için atıfta bulunulan beyitler zikredilecek ve kısaca izah edilecektir:

1. **Darb:** Tavîl bahrinin مَفَاعِيلُنْ şeklinde sâlim olarak gelen ilk darbının örneklenmesi için Tarafe b. el-‘Abd’a (ö. 564 [?]) ait şu beyte atıfta bulunulmuştur:²²⁶ [Tavîl]

أَبَا مُنْذِرٍ كَانَتْ غُرُورًا صَحِيفَتِي وَهَمْ أُعْطِيتُمْ بِالطَّوْعِ مَالِي وَلَا عِرْضِي

Ey Ebû Munzir! Geçmişim aldatıcıydı benim. Yoksa gönüllü bir şekilde malımı da ırzımı da size vermiş değilim.

2. **Darb:** Tavîl bahrinin مَفَاعِلُنْ şeklinde makbûz olarak gelen ikinci darbının örneklenmesi için yine Tarafe b. el-‘Abd’a ait olan şu beyte gönderme yapılmıştır:²²⁷ [Tavîl]

سَبْدِي لَكَ الْإِيَّامُ مَا كُنْتَ جَاهِلًا وَيَأْتِيكَ بِالْأَخْبَارِ مَنْ لَمْ تُزَوِّدْ

Bilmediklerini gösterecek sana günler, haberleri de yol için azık vermediklerinden alacaksın.

3. **Darb:** Tavîl bahrinin فَعُولُنْ şeklinde mahzûf olarak gelen üçüncü darbının örneklenmesi için ise Yezîd b. el-Hazzâk’a ait olan şu beyte işaret edilmiştir:²²⁸ [Tavîl]

أَقِيمُوا بَنِي النُّعْمَانِ عَنَّا صُدُورُكُمْ وَإِلَّا تُقِيمُوا كَارِهِينَ الرُّؤُوسَا

Ey Nu‘mân oğulları! Göğüslerinizi bizden uzak tutun (bizimle karşı karşıya gelmekten sakının). Yoksa istemeyerek kafalarınızı uzak tutmak zorunda kalırsınız.

1. **Zihaf / İlet:** Tavîl bahrinin aruz ve darb tef‘ ilelerinin dışındaki haşv tef‘ ileleri de makbûz olarak gelebilmektedir. Nitekim فَعُولُنْ tef‘ ilesi فَعُولْ şeklini alırken مَفَاعِيلُنْ

²²⁵ İbnü’l-Demâminî, *el-‘Uyûnü’l-ğâmize*, 141-142, 147. Tazmin amacıyla kullanılan kelimeler, ebced harflerinden farklı olduklarına dikkat çekilmesi için tarafımızca yeşile boyanmıştır.

²²⁶ Ebû ‘Amr Süfyan b. Sa‘d el-Bekrî el-Vâilî Tarafe b. el-‘Abd, *Dîvânu Tarafe b. el-‘Abd*, thk. Mehdi Muhammed Nâsirüddîn (Beyrut: Dâru’l-Kutubi’l-‘İlmiyye, 2002), 53.

²²⁷ Tarafe b. el-‘Abd, *Dîvânu Tarafe b. el-‘Abd*, 29.

²²⁸ Ebû’l-Abbâs Mufaddal b. Muhammed b. Ya‘lâ ed-Dabbî el-Kûfî Mufaddal ed-Dabbî, *el-Mufaddaliyyât*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir - Abdusselâm Muhammed Hârûn (Kahire: Dâru’l-Ma‘ârif, ts.), 298.

tef'ilesi de مَفَاعِلُنْ şeklini almaktadır. Bu durumu örneklemek için haşv tef'ilelerinin tamamı makbûz olarak gelen şu beyte gönderme yapılmıştır:²²⁹ [Tavîl]

أَتَطْلُبُ مَنْ أَسْوَدُ بَيْشَةَ دُونَهُ أَبُو مَطَرٍ وَعَامِرٌ وَأَبُو سَعْدٍ

Bîşe'nin aslanları olan Ebû Matar, 'Âmir ve Ebû Sa'd'dan daha üstün birini mi arıyorsun?

2. Zihaf / İllet: Tavîl bahrinin ilk tef'ilesi olan فَعُولُنْ tef'ilesi فَعْلُنْ şeklinde eslem olarak gelebilmektedir. Ayrıca aruz ve darb tef'ilelerinin dışındaki مَفَاعِلُنْ tef'ileleri de مَفَاعِلُ şeklinde mekfûf olarak gelebilmektedir.²³⁰ Bu durumu örneklemek için ilk tef'ilesi eslem, aruz ve darb haricindeki yedi harfli tef'ileleri ise mekfûf olarak gelen şu beyte atıfta bulunulmuştur:²³¹ [Tavîl]

شَاقَتَكَ أَحْدَاجُ سُلَيْمَى بِعَاقِلٍ فَعَيْنَاكَ لِلْبَيْنِ بَحُودَانِ بِالذَّمْعِ

Süleymâ'nın Âkil'de bulunan develeri artırdı senin özlemini, işte ayrılıktan ötürü gözlerinden yaşlar dökülmekte.

3. Zihaf / İllet: Tavîl bahrinin ilk tef'ilesi فَعْلُ şeklinde esrem olarak gelebilmektedir. Bu durumun örneklenmesi için şu beyte işaret edilmiştir:²³² [Tavîl]

هَاجَكَ رَنْعٌ دَارِسُ الرَّسَمِ بِاللَّوَى لِأَسْمَاءَ عَمَى آيَهُ الْمَوْرُ وَالْقَطْرُ

Esmâ'nın Livâ'da viran olup rüzgâr ve yağmur tarafından izleri yok edilen evi heyecanlandırdı seni.

2.1.3. el-Maksîdü'l-Celîl fî 'İlmi'l-Halîl

Ebû 'Amr Osman b. Ömer İbnü'l-Hâcib (ö. 646/1249) tarafından aruz ve kafiye

²²⁹ Zemahşerî, *el-Kıstâs fî 'ilmi'l-arûz*, 72.

²³⁰ Meşhur Câhiliye şairi İmru'ül-Kays'a ait bir beyitte bulunan keff zihafıyla ilgili bir tartışma için bk. Halis Dişci, "Risâletü'l-Gufrân Bağlamında Fizikötesi Yolculuk ve İmru'ül-Kays", *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* 24/2 (2024), 419-420.

²³¹ Ebu'l-Feth Osman b. Cinnî el-Mevsilî el-Bağdâdî İbn Cinnî, *Kitâbu'l-arûz*, thk. Ahmed Fevzî el-Heyb (Kuveyt: Dâru'l-Kalem, 1407/1987), 63.

²³² Ahmed b. Abdillâh b. Süleyman Ebü'l-Alâ el-Maarî, *el-Fusûl ve'l-ğâyât fî temcîdi'l-lâh ve'l-mevâ'iz* (Beyrut: Dâru'l-Âfâki'l-Cedîde, ts.), 137.

ilimlerinin öğretilmesi amacıyla basît bahri üzere nazmedilmiş bir manzumedir.²³³ Eser, müellifine nispetle *el-Kasîdetü'l-Hâcibiyye* olarak adlandırıldığı gibi²³⁴ revî harfinden dolayı *el-Kasîdetü'l-lâmiyye fî'l-arûz* ve *Lâmiyyetü İbni'l-Hâcib* gibi adlarla da anılmıştır. Manzumeye ait yazma nüshalar incelendiğinde çoğunun yüz yetmiş üç, birkaçının ise yüz yetmiş yedi beyitten meydana geldiği görülmektedir.²³⁵ Bu durum, yedinci beyitten sonra gelip sebep, veted ve fâsıla kavramlarının açıklandığı dört beytin, nüshaların çoğunda zikredilmemiş olmasından kaynaklanmaktadır. Eser, nüshaların çoğunda karşılaştığı üzere yüz yetmiş üç beyit olarak tahkik edildiği gibi²³⁶ manzumenin yapısıyla bütünlük arz eden dört beyti içeren nüshaların esas alınması suretiyle yüz yetmiş yedi beyit olarak da tahkik edilmiştir.²³⁷

İbnü'l-Hâcib manzumesinin mukaddime kısmında; aruz ilminin nazm yoluyla öğretilmesi, nesir yoluyla öğretilmesinden daha kolay olduğu için bu manzumesini kaleme aldığını ifade etmiştir.²³⁸ Müellif manzumesinde aruz ilminin tef'ile, daire vb. konuları hakkında bilgi verse de ağırlıklı olarak bahirlere odaklanmıştır. Zihaf ve illetleri ise tanımlarını zikrederek teorik bir zeminde işlemek yerine her bir bahirdeki pratik karşılıklarından bahsederek ele almıştır. Bu durum müellifin manzumesini yalnızca aruz bahirlerini öğretmek için nazmettiği hissini uyandırabilir. Fakat bahirleri işlerken yalnızca bahrin isim ve tef'ilelerini öğretmeye odaklanmak yerine aruz, darb, zihaf ve illetleri hakkında detaylı bilgiler vermesi ve manzumenin sonunda kafiye konusunu işlemiş olması, onun bu manzumesini sadece bahirleri öğretmek için nazmettiğini söylemeyi zorlaştırmaktadır. Dolayısıyla bu manzumenin, aruz ilminin tüm konularını detaylı bir şekilde işlememesine karşın tek bir konuya tahsis edilmiş bir manzume olduğunu söylemek de mümkün görünmemektedir.

²³³ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, 2/1134; İsmâil Paşa el-Bağdâdî, *Hediyetü'l-'ârifin esmâü'l-müellifin ve âsârü'l-musannifin* (İstanbul: Matba'atu Vekâleti'l-Ma'ârif, 1951), 1/654-655; Hulusi Kılıç, "İbnü'l-Hâcib", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21/57; Abdullah Esat Bağcı, *İbnu'l-Hâcib ve Eseri Emâli'l-Mufasssal'ın Nahiv İlmindeki Yeri* (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2016), 17.

²³⁴ Bir örneği için bk. Abdüllatîf b. Ali b. İbrahim İbnü'l-Hatîb, *Şerhu't-Teyssîri'd-dâfi' li'd-dâhiye fî tahsîli 'ilmeyi'l-arûz ve'l-kâfiye* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Serez, 3872), 2a.

²³⁵ Yüz yetmiş yedi beyitten oluşan nüsha için bk. Ebû 'Amr Cemâlüddîn Osman b. Ömer İbnü'l-Hâcib, *el-Kasîdetü'l-lâmiyye fî'l-arûz* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, Halis Efendi Kütüphanesi, 3547), 138b-142b.

²³⁶ Mahmud Muhammed el-'Âmûdî, "el-Maksîdü'l-celîl fî 'ilmi'l-Halîl: dirâse ve tahkîk", *Mecelletü'l-Câmî'ati'l-İslâmiyye* 15/2 (2007), 1-21.

²³⁷ Hüseyin Berekât, "el-Maksîdü'l-celîl fî 'ilmi'l-Halîl li İbni'l-Hâcib", *Mecelletü Ma'hedi'l-Mahtûâtî'l-'Arabiyye* 58/2 (2014), 85-177.

²³⁸ Ebû 'Amr Cemâlüddîn Osman b. Ömer İbnü'l-Hâcib, *el-Maksîdü'l-celîl fî 'ilmi'l-Halîl* (İstanbul: Köprülü Kütüphanesi, Fazıl Ahmed Paşa, 1613), 4b.

İbnü'l-Hâcib'in manzumesinde, aruz ilmi öğretimi için kaleme alınan manzum eserlerde adeta bir gelenek hâline gelen ebcede dayalı şifreleme yoktur. Fakat *el-Kasîdetü'l-Hazreciyye*'de olduğu gibi bahirlerin aruz, darb, zihaf ve illetlerinin şahitleri metin içine yerleştirilmiştir. Rumuz içermediğinden dolayı eserin görece kolay olduğu söylenebilir. Konuların tartışmalara girilmeden ele alınmasının yanı sıra anlaşılır ve sade lafızların kullanması da eserin temel seviyede bir aruz öğretim materyali olduğu gerçeğini pekiştirmektedir. Fakat üslup bakımından esere yöneltilen ciddi eleştiriler de bulunmaktadır. Sözgelimi, manzumenin şerhlerinden birinin muhakkiki olan Muhammed Âmir Ahmed Hasan tarafından eserin zayıf bir üslubunun bulunduğu, şiir zaruretleriyle dolu olduğu ve nazmedilme amacını karşılamadığı ifade edilmiştir. Bunun nedeni ise manzumenin recez yerine basît bahrinde nazmedilmesi ve birçok revî harfinden oluşmak yerine tek bir revî harfine bağlı kalınması olarak izah edilmiştir.²³⁹

İbnü'l-Hâcib'in nahiv ve sarfa dair eserlerinde olduğu gibi bu eseri üzerine de çok sayıda şerh kaleme alınmıştır. Bu şerhlerden başlıcaları şunlardır:²⁴⁰

1. İbn Vâsıl el-Hamevî'nin (ö. 697/1298) *ed-Dürrü'n-nadîd fî şerhi'l-Kasîd* isimli şerhi.
2. İbnü't-Türkmânî'nin (ö. 744/1343) *Şerhu Kasîdeti İbni'l-Hâcib* isimli şerhi.²⁴¹
3. Ebû Muhammed Cemâlüddîn el-İsnevî'nin (ö. 772/1370) *Nihâyetü'r-râğıb fî şerhi Arûzi İbni'l-Hâcib* isimli şerhi.

Manzumeyi ele alan kaynaklar incelendiğinde, Abdurrahman Özdemir ve Mahmud Muhammed el-Âmûdî gibi bazı araştırmacıların, Abdüllatîf b. Ali b. İbrahim İbnü'l-Hatîb'e (ö. 932/1525) ait *et-Teyisîrû'd-dâfi'li'd-dâhiye fî tahsîli'ilmeyi'l-arûz ve'l-kâfiye* adlı risalenin de manzumeye ait bir şerh olduğunu zikrettiği görülmektedir.²⁴² Görünüşe göre söz konusu araştırmacılar da böylesi bir kanaatin oluşması, manzumenin şerhlerinden biri olan *Nihâyetü'r-râğıb*'ın muhakkiki Şa'bân Salâh'ın risaleyi manzumenin bir şerhi olarak kaydetmesinden kaynaklanmıştır.²⁴³ Fakat klasik kaynaklarda manzumenin böyle

²³⁹ Muhammed b. Sâlim İbn Vâsıl el-Hamevî, *ed-Dürrü'n-nadîd fî şerhi'l-Kasîd*, thk. Muhammed Âmir Ahmed Hasan (Minye, 1987), 17-18.

²⁴⁰ Eserin şerhleriyle ilgili detaylı bilgi için bk. Carl Brockelmann, *Târîhu'l-edebi'l-Arabî*, çev. Abdulhalîm en-Neccâr (Kahire: Dâru'l-Ma'ârif, 1977), 5/332; Hüseyin Berekât, "el-Maksîdû'l-celîl fî 'ilmi'l-Halîl li İbni'l-Hâcib", 87-94.

²⁴¹ Ebu'l-Abbâs Tâcüddîn Ahmed b. Osman b. İbrahim İbnü't-Türkmânî, *Şerhu Kasîdeti İbni'l-Hâcib fî 'ilmi'l-arûz ve 'ilmi'l-kavâfi ve 'uyûbi's-şî'r*, thk. Mahmud Muhammed el-Âmûdî (Gazze: Matba'atu'l-Mikdâd, 2004).

²⁴² Âmûdî, "el-Maksîdû'l-celîl fî 'ilmi'l-Halîl: dirâse ve tahkîk", 5; Özdemir, "Aruz İlmi", 413.

²⁴³ İsnevî, *Nihâyetü'r-râğıb*, 36.

bir şerhinin varlığına dair herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Kaldı ki risale, manzumenin beyitlerini şerh eden ve kapalılıklarını gideren bir muhtevaya da sahip değildir.²⁴⁴ Risale yalnızca, İbnü'l-Hâcib'in manzumesinde genel hatlarıyla işlemiş olduğu hususları detaylandırma ve ihmal ettiği konulara yer verme amacıyla kaleme alınmış ve kendi müellifi tarafından da şerh edilmiş bir risaledir.²⁴⁵ Dolayısıyla söz konusu risaleyi İbnü'l-Hâcib'in manzumesinin bir şerhi olarak değil onun eksiklerini tamamlayıcı bir eser olarak kabul etmek daha isabetli olacaktır.

2.1.3.1. Tef'ilelerin İşlenişi

Manzumesine Allah'a hamd ve resulüne salât ederek başlayan müellif öncelikle tef'ileler hakkında bilgi vermiştir. Fazla detaya girmeden tef'ileleri şu üç beyitte işlemiştir:²⁴⁶ [Basît]

فَأَصْلُ الْأَجْزَاءِ فِي الشَّعْرِ ثَمَانِيَّةٌ	فَإِنْ بَحَّدَ غَيْرَهَا فَعَنَّهُ قَدْ عُدِلَا	5
فَفَاعِلَاتُنْ مَفَاعِيلُنْ مَفَاعِلَتُنْ	مُسْتَفْعِلُنْ مُتَفَاعِلُنْ لِمَنْ سَأَلَا	6
وَبَعْدَ ذَلِكَ مَفْعُولَاتُ قَدْ سُبِعَتْ	وَفَاعِلُنْ وَفَعُولُنْ خَمْسَةٌ كَمَلَا	7

5. Şiirde tef'ileler sekiz tanedir, bundan başkasını bulursan bil ki onlar terk edilmiştir.

6. Soranlar için bunlar şöyledir: مُفَاعِلَتُنْ، مُفَاعِلُنْ، مُسْتَفْعِلُنْ، مُتَفَاعِلُنْ.

7. Bir de فَعُولُنْ vardır ki (zikredilenlerin hepsi) yedi harflidir. Beş harfli فَاعِلُنْ ve فَعُولُنْ tef'ileleriyle sayı tamamlanmış olur.

Tef'ile sayısını on olarak zikreden bazı aruz âlimlerinden farklı olarak İbnü'l-Hâcib, tef'ilelerin suretini esas aldığı için yalnızca sekiz tef'ile zikretmiştir.²⁴⁷ Sözelimi, aynı surete sahip olduklarından dolayı iki hafif sebep ve bir mecmû' vetedden oluşan مُسْتَفْعِلُنْ tef'ilesi ile iki hafif sebep ve bir mefrûk vetedden oluşan مُتَفَاعِلُنْ tef'ilelerini ayrı ayrı ele almamış, tek bir tef'ile olarak vermiştir. Ayrıca önce yedi harften, sonra da beş harften oluşan tef'ileleri zikreden müellif, tef'ileleri aslî ve fer'î olarak tasnif etmeden serdetme yolunu seçmiştir.

²⁴⁴ Hüseyin Berekât, "el-Maksûdü'l-celîl fî 'ilmi'l-Halîl li İbni'l-Hâcib", 94.

²⁴⁵ İbnü'l-Hatîb, Şerhu't-Teyssîri'd-dâfi' li'd-dâhiye (Serez, 3872), 2a.

²⁴⁶ İbnü'l-Hâcib, el-Maksûdü'l-celîl fî 'ilmi'l-Halîl (Fazıl Ahmed Paşa, 1613), 4b.

²⁴⁷ İbnü't-Türkmânî, Şerhu Kasîdeti İbni'l-Hâcib, 23.

2.1.3.2. Dairelerin İşlenişi

Müellif tef'ileleri işledikten sonra aruz ve darb kavramlarını açıklamış ve bahirlerin toplam otuz dört aruz ve altmış üç darbının bulunduğu bahsetmiştir. Ardından da daireleri ve içerdikleri bahirleri şu beyitlerde ele almıştır:²⁴⁸ [Basîl]

10	وَحَمْسَةً عَشَرَ بَحْرًا دُونَ مَا مُتَدَا	رَكٍّ وَمَا عَدَّهُ الْخَلِيلُ بَلَّ عَدَلَا
11	وَهِيَ الطَّوِيلُ الْمَدِيدُ وَالْبَسِيطُ أَتَتْ	دَائِرَةً وَوَافِرٌ وَكَامِلٌ كَمَلَا
12	وَهَزَجٌ رَجَزٌ وَرَمَلٌ كَمَلَتْ	وَسِتَّةٌ كُلُّهَا دَائِرَةٌ جُعَلَا
13	سَرِيعٌ مُنْسَرِحٌ خَفِيفُهُمْ وَمُضَا	رِيعٌ وَمُقْتَضَبٌ مُجْتَنُّهُمْ حَصَلَا
14	وَالْمُتَقَارِبُ مُفَرَّدٌ بِدَائِرَةٍ	فَالدَّائِرَاتُ إِذَا حَمْسٌ لِمَنْ عَقَلَا

10. Halîl'in saymayıp terk ettiği mütedârek hariç on beş bahir vardır.

11. Bunlar tavîl, medîd ve basîl bahirleridir ki bir daire olarak gelirler. Sonra vâfir ve kâmil bahirleri (bir dairede) tamamlanır.

12. Daha sonra hezec, recez ve remel bahirleri (bir dairede) tamamlanır. Şu altı bahir de bir dairede kılınmıştır:

13. Serî', münserih, hafîf, muzâri', muktedab ve müctes.

14. Mütekârib ise bir dairede tektir. İşte akledenler için daireler beşdir.

İbnü'l-Hâcib daireleri ele alırken muhtelif, müştebih gibi meşhur isimlerini zikretmemiştir. Fakat dairelerin ve içindeki bahirlerin sıralanmasında Halîl'in sırasını esas almıştır. Ayrıca her ne kadar bahirler faslında detaylıca yer vermiş olsa da on altıncı bahir olan mütedârek bahrini burada kapsam dışında tutarak beşinci dairede zikretmemiştir.

2.1.3.3. Bahirlerin İşlenişi

Müellif, bahirleri işlerken takip edeceği yöntemi altı beyitle izah etmiş ve sonrasında bu yöntemi sırasıyla on altı bahir üzerinde uygulamıştır. Bu yöneme göre

²⁴⁸ İbnü'l-Hâcib, *el-Maksûdü'l-celîl fî 'ilmi'l-Halîl* (Fazıl Ahmed Paşa, 1613), 4b-5a.

müellif, her bir bahri işlerken önce bahrin adını zikretmiş, ardından da tef'ileleri vererek teoride ve pratikte kaç kez tekrar ettiklerini ifade etmiştir. Daha sonra bahirlerin aruz ve darblarına sıra sayılarını kullanarak işaret etmiştir. Bunu yaparken de aruzlar için müennes, darblar için ise müzekker sıra sayılarını kullanmıştır. Bu durum, aruz kelimesinin müennes, darb kelimesinin ise müzekker olmasından kaynaklanmıştır.

Müellif, bahirlerin aruz, darb, zihaf ve illetlerini örneklemek için tıpkı Ziyâuddîn el-Hazrecî'nin yaptığı gibi meşhur şâhitleri tazmin etmiştir. Fakat ondan farklı olarak, gönderme yapacağı beyitlerin ilk lafızlarını zikretmiştir. Oysaki Hazrecî, bütün şâhitleri bir veya iki beyitte toplamak gibi daha zor bir yöntem uygulamaya çalıştığı için beyitlerin ilk lafızlarını zikretmek yerine şâhitin içinde geçen herhangi bir lafzı kullanmıştır. Bu da aynı şâhitlere atıfta bulunan iki müellifi birbirinden ayıran başlıca hususlardan bir tanesidir. Ayrıca müellif, bahrin tef'ilelerine bulaşan zihaf ve illetlerden söz ederken zihaf ya da illetin tanımını vermeden tef'ilenin değişiklikten sonraki hâlini zikretmekle yetinmiştir. Müellifin bahirleri ele alırken takip ettiği yöntemin daha net bir şekilde görülmesi için medîd bahriyle ilgili beyitlerine yer vermek uygun olacaktır.²⁴⁹ [Basît]

30	مَدِيدُهُمْ فَاعِلَاتُنْ فَاعِلُنْ ثُمْتُ	وَاجَزَاهُ كَلَّا ثَلَاثَ سِتَّةٍ جُعِلَا
31	لَأُولَى أَتَتْ فَاعِلَاتُنْ ضَرْمَهَا شَبَّةٌ	وَبَيْتُهُ يَا لَبَكْرٍ أَنْشُرُوا كَمَلَا
32	وَالثَّانِيَّةُ فَاعِلُنْ مَحْدُوفَةٌ وَهَا	ثَلَاثَةٌ لَا يَعْرَنَ اقْصُرُوا قَبَلَا
33	ثَانٍ اَعْلَمُوا مِثْلَهَا وَثَالِثٌ بَتَرُوا	فَعَلُنْ فَعُلْ إِنَّمَا الدَّلْفَاءُ ذَاتُ حَلَا
34	وَالثَّالِثَةُ حَبْنُ حَذَفٍ وَرْمَهَا فَعِلُنْ	ضَرْبَانِ مِثْلُهَا قُلْ لِّلْفَقَى عَقَلَا
35	وَالثَّانِ قَدْ بَتَرُوا فَعِلُنْ بِهِ وَرَنُوا	وَبَيْتُهُ رُبَّ نَارٍ وَالزَّحَافُ تَلَا
36	فِي فَعِلُنْ فَعِلَاتُنْ حَبْنُهُمْ أَلْفَا	وَكَمُّهُمْ فَاعِلَاتُ الثَّوْنُ قَدْ خُزِلَا
37	وَشَكْلُهُمْ فَعِلَاتُ وَالْمُعَاقِبَةُ أَح	فَطْ بَيْنَ كَفٍّ وَحَبْنٍ بَعْدُ ذَاكَ وَلَا
38	صَدَّرَ إِذَا زَاخَفُوا وَقَبْلُ صَحَّ وَعَجْ	زُ بَعْدُ وَالطَّرْفَانِ فِيهِ إِنْ شَكِلَا
39	وَفِي عَرُوضِهِمْ الْأُولَى زِحَافُهُمْ	وَالضَّرْبُ الْأَوَّلُ فِيهِ الْحَبْنُ قَدْ قُبِلَا
40	فَحَبْنُهُمْ وَمَتَى مَا، لَنْ يَزَالَ لِكْفِ	فِنْ شَكْلُهُمْ لِمَنْ الدِّيَارُ قَدْ حَصَلَا

²⁴⁹ İbnü'l-Hâcib, *el-Maksîdü'l-celîl fi 'ilmi'l-Halîl* (Fazıl Ahmed Paşa, 1613), 6a-6b.

30. Medîd bahri (teoride) sekiz tef‘ile olacak şekilde فَاعِلَاتُنْ ile فاعِلُنْ tef‘ilelerinden meydana gelir. Ama sen üç (aruzunun) ve altı (darbının) tamamını meczû‘ olarak getir.
31. Birinci (aruz) فَاعِلَاتُنْ olarak gelir. Bunun darbı da böyledir. Beyti ise “يَا لَبَكْرٍ أَنْشِرُوا” şeklinde tamamlanır.
32. İkinci (aruz) فاعِلُنْ şeklinde mahzûf olarak gelir. Bunun da üç darbı vardır. Önce “لَا يَغُرُّ” beytinde olduğu gibi maksûr gelir.
33. İkincisi de aruzu gibidir (mahzûf), tıpkı “لَعَلُّمُوا” beytinde olduğu gibi. Üçüncüsü de فَعْلُنْ şeklinde ebter olarak gelir. Bunun için de “إِنَّمَا الدَّلْفَاءُ” beytini söyle.
34. Üçüncü aruz فَعْلُنْ şeklinde mahbûn ve mahzûf olarak gelir. Bunun da iki darbı vardır. Birincisi aruzuna benzer. Bunun için “لِلْفَتَى” beytini söyle.
35. İkincisini ise فَعْلُنْ şeklinde ebter yapmışlardır. Bunun beyti de “رُبَّ نَارٍ” şeklindedir.
36. Bir elif (hazfederek) tef‘ileleri فَعْلُنْ ve فَعِلَاتُنْ şeklinde mahbûn kılmışlardır. Nûn harfinin hazfedilmesiyle de tef‘ileyi فَاعِلَاتُ şeklinde mekfûf hâle getirmişlerdir.
37. Ayrıca tef‘ileyi فَعِلَاتُ şeklinde meşkûl kılmışlardır. Daha sonra keff ve habn arasındaki mu‘âkebeyi ezberle.
38. Eğer öncesi sahihken zihaf olursa sadr, sonrası sahihken zihaf olursa da acüz olur. Eğer şekl yapılarak hem öncesi hem de sonrası zihafı kılınırsa buna da tarafân denir.
39. İlk aruzu ve ilk darbında habn zihafı makbul görülmüştür.
40. Habn zihafının örneği “وَمَتَّى مَا” beytidir. Keff zihafının örneği “لَنْ يَزَالَ” beytidir. Şekl zihafı ise “لَمَنْ التَّيَارُ” beytinde hasıl olmuştur.

Medîd bahrinin darb, zihaf ve illetleriyle ilgili şâhitler burada zikredilecek ve kısaca izah edilecektir:²⁵⁰

1. **Darb:** Medîd bahrinin ilk aruzunun فَاعِلَاتُنْ şeklinde sâlim olarak gelen ilk darbı için Mühelhil b. Rebî‘a’nın (ö. 525 civarı) şu beytine gönderme yapılmıştır:²⁵¹
[Medîd]

يَا لَبَكْرٍ أَنْشِرُوا لِي كُتِبَا يَا لَبَكْرٍ أَيْنَ أَيْنَ الْفِرَاءُ

Ey Bekir oğulları, diriltin benim için Kuleyb’i! Ey Bekir oğulları, kaçış nereye?

2. **Darb:** Medîd bahrinin ikinci aruzunun فَاعِلَانْ şeklinde maksûr olarak gelen ilk

²⁵⁰ Müellifin bahirlerin aruz, darb, zihaf ve illetlerini örneklemek için atıfta bulunduğu ve ezberlenmesini tavsiye ettiği meşhur şiir şâhitlerine ait lafızlar, okuyucular tarafından ayırt edilebilmeleri için tarafımızca yeşile boyanmıştır.

²⁵¹ Mühelhil b. Rebî‘a, Dîvânü Mühelhil b. Rebî‘a (ed-Dâru’l-‘Âlemiyye, ts.), 35.

darbı için şu beyte atıfta bulunulmuştur:²⁵² [Medîd]

لَا يَعْزَنُ أَمْرًا عَيْشُهُ كُلُّ عَيْشٍ صَائِرٌ لِلزَّوَالِ

Kimseyi aldatmasın yaşamı, zira tüm yaşamlar yok olmaya mahkumdur.

3. **Darb:** Medîd bahrinin ikinci aruzunun فَاعِلُنْ şeklinde mahzûf olarak gelen ikinci darbı için şu beyte işaret edilmiştir:²⁵³ [Medîd]

إِعْلَمُوا أَيُّ لَكُمْ حَافِظٌ شَاهِدًا مَا عِشْتُ أَوْ غَائِبًا

Bilin ki yanınızda olsam da olmasam da sizi her daim korurum.

4. **Darb:** Medîd bahrinin ikinci aruzunun فَعْلُنْ şeklinde ebter olarak gelen üçüncü darbı için şu beyte gönderme yapılmıştır:²⁵⁴ [Medîd]

إِنَّمَا الدَّلْفَاءُ يَأْفُوتُهُ أُخْرِجْتُ مِنْ كَيْسٍ دِهْقَانِ

Şüphe yok ki kısa ve ince burunlu kadın, tüccarın kesesinden çıkarılan bir yakut gibidir.

5. **Darb:** Medîd bahrinin üçüncü aruzunun فَعْلُنْ şeklinde mahbûn ve mahzûf olarak gelen ilk darbı için Tarafe b. el-‘Abd’a ait şu beyte atıfta bulunulmuştur:²⁵⁵ [Medîd]

لَلْفَتَى عَقْلٌ يَعِيشُ بِهِ حَيْثُ هَدَى سَاقُهُ قَدَمُهُ

Yiğidin bir akli vardır ki onunla yaşar, ayaklarına da yolu bacakları gösterir.

6. **Darb:** Medîd bahrinin üçüncü aruzunun فَعْلُنْ şeklinde ebter olarak gelen ikinci darbı için Adî b. Zeyd el-‘İbâdî’nin (ö. 600 civarı) şu beytine işaret edilmiştir:²⁵⁶ [Medîd]

رُبُّ نَارٍ بَتُّ أَرْمُقُهَا تَقْضِمُ الْهِنْدِيَّ وَالْغَارَا

İzleyerek gecelediğim nice ateş vardır ki güzel kokulu odun ve çalıları kemirip bitirir.

1. **Zihaf / İlet:** Medîd bahrinin hem ilk aruz ve ilk darbı hem de haşv tef‘ileleri

²⁵² İbn Cinnî, *Kitâbu ‘l-arûz*, 65.

²⁵³ İbn Abdîrabbih, *el-‘İkdu ‘l-ferîd*, 6/293.

²⁵⁴ İbn Abdîrabbih, *el-‘İkdu ‘l-ferîd*, 6/293.

²⁵⁵ Tarafe b. el-‘Abd, *Dîvânu Tarafe b. el-‘Abd*, 73.

²⁵⁶ ‘Adî b. Zeyd el-‘İbâdî, *Dîvânu ‘Adî b. Zeyd el-‘İbâdî*, thk. Muhammed Cabbâr el-Mu‘aybid (Bağdat: Şeriketü Dâri‘l-Cumhûriyye, 1965), 100.

mahbûn olarak gelebilmektedir. Öyle ki فاعِلُنْ tef' ilesi فاعِلَانْ şeklini alırken فاعِلُنْ tef' ilesi de فَعْلُنْ şeklini almaktadır. Bu durumu örneklemek için tef' ilelerinin tamamı mahbûn olarak gelen şu beyte gönderme yapılmıştır:²⁵⁷ [Medîd]

وَمَتَى مَا يَخُفُّ مِنْكَ كَلَامًا يَتَكَلَّمُ فَيُجِبُكَ بِعَقْلِ

Senin sözünü her ne zaman kavrarsa, akli selimle konuşup cevap verir.

2. Zihaf / İllet: Medîd bahrinin ilk tef' ilesi olan فاعِلَانْ tef' ilesi فاعِلَاتْ şeklinde mekfûf olarak gelebilmektedir. Bu durumun örneklenmesi için şu beyte atıfta bulunulmuştur:²⁵⁸ [Medîd]

لَنْ يَزَالَ قَوْمَنَا آمِنِينَ مُحْصِينَ مَا اتَّقُوا وَاسْتَقَامُوا

Kavmimiz sakınıp doğru yolda olduğu sürece güven içinde ve verimli olmaya devam edecektir.

3. Zihaf / İllet: Medîd bahrinin ilk tef' ilesi فَعِلَاتْ şeklinde meşkûl olarak da gelebilmektedir. Bu durumun örneklenmesi için şu beyte gönderme yapılmıştır:²⁵⁹ [Medîd]

لِمَنِ الدِّيَارُ غَيْرُهُنَّ كُلُّ جَوْنِ الْمُزْنِ دَانِي الرَّيَابِ

Kimindir acaba kara yağmur bulutlarının değiştirdiği bu diyarlar?

2.1.4. el-Kasîdetü'l-Hasnâ'

Sadrüddîn Muhammed b. Osmân es-Sâvî (ö. 7/13. yy. [?]) tarafından aruz ve kafiye ilimlerinin öğretilmesi amacıyla kaleme alınmış manzum bir eserdir.²⁶⁰ Tavîl vezni üzere nazmedilen manzume, üç yüz altı beyitten oluşan bir lâmiyyedir.²⁶¹ Müellifine nispetle *Arûzu's-Sâvî* ve *el-Kasîdetü's-Sâviyye* olarak anılan esere, *el-Kasîdetü'l-Hasnâ'* denmesinin sebebi ise müellifin üç yüz dördüncü beyitte zikrettiği şu ifadelere

²⁵⁷ İbn Cinnî, *Kitâbu 'l-arûz*, 69.

²⁵⁸ İbn Cinnî, *Kitâbu 'l-arûz*, 69.

²⁵⁹ İbn Cinnî, *Kitâbu 'l-arûz*, 69.

²⁶⁰ Kâtib Çelebi, *Keşfü 'z-zunûn*, 2/1136; Weil, "el-Arûz", 23/7300.

²⁶¹ Mehmet Sıdk Özalp - Hasan Taşdelen, "Arap Edebiyatında Lâmiyye Literatürü", *Balıkesir İlahiyat Dergisi* 12 (2020), 218.

dayandırılmaktadır:²⁶² [Tavîl]

304 وَإِذْ كُنتَ حَسَنًا عِدَّتْهَا ثُرَى مِمَّاتٍ ثَلَاثًا فَاشْكُرُوا اللَّهَ ذَا الْعَلَا

304. İşte hasnâ' tamamlandı, görüldüğü üzere sayısı üç yüzlerdedir. Öyleyse yücelikler sahibi Allah'a şükredin!

Manzumenin şârihlerinden Bedreddîn el-Aynî (ö. 855/1451) beyitte geçen حَسَنًا kelimesinin, manzumenin ismine işaret ettiğini ifade etmiştir. Bunu ise kelimenin marife yerine nekra olarak gelmesiyle izah etmiştir. Çünkü ona göre, kelime marife olarak gelseydi takdirî bir الْقَصِيدَةُ lafzına sıfat olacaktı. Dolayısıyla marife olarak gelmediği için kelimeyi sıfat değil, özel bir isim olarak kabul etmiştir.²⁶³

Manzumenin hangi yüzyıla ait olduğunun bilinmesi için Sadruddîn es-Sâvî'nin vefat tarihinin tespit edilmesi önem arz etmektedir. Fakat terâcim ve tabakât kaynakları incelendiğinde onun vefat tarihi hakkında kesin bir bilgi bulunmadığı görülmektedir. Her ne kadar Kâtib Çelebi (ö. 1067/1657), *Süllemü'l-vusûl* adlı eserinde onun hicrî 871 yılında vefat ettiğini kaydetse²⁶⁴ de bu bilgi *Keşfü'z-zunûn*'da zikrettiği bilgilerle örtüşmemektedir. Çünkü o, manzumeye yazılan şerhlerden birinin hicrî 699 yılında vefat eden el-Kerhî'ye ait olduğunu ifade etmiştir.²⁶⁵ Ayrıca Sadruddîn es-Sâvî'nin manzumesinde hicrî 646 yılında vefat eden İbnü'l-Hâcib'e bir gönderme yaptığı da görülmektedir.²⁶⁶ Tüm bu bilgilerden ve manzumenin şerhlerini yayına hazırlayan muhakkiklerin kanaatlerinden hareketle Sadruddîn es-Sâvî'nin hicrî yedinci yüzyılda yaşamış olduğunu ve manzumesinin de bu yüzyıla ait olduğunu ifade etmek mümkündür.

Aruz ilminin temel konularını detaylı bir şekilde ele alan manzume, genel yapısı bakımından İbnü'l-Hâcib'in manzumesi *el-Maksîdü'l-celîl* ile benzerlik arz etmektedir. Fakat daha detaylı olması ve İbnü'l-Hâcib tarafından temas edilmeyen görüş ve ihtilafları içermesi bakımından onun manzumesinden farklılık göstermektedir.²⁶⁷ Nitekim müellif manzumesinde bu duruma şöyle işaret etmiştir:²⁶⁸ [Tavîl]

²⁶² Sadruddîn Muhammed b. Rükniiddîn Muhammed b. Osman es-Sâvî, *el-Kasîdetü'l-Hasnâ' el-meşhûra bi's-Sâviyye ve Arûzi's-Sâvî*, thk. Hüsâmuiddîn Mustafa Muhammed (Alukah, 2016), 41.

²⁶³ Ebû Muhammed Bedrûddîn Mahmud b. Ahmed el-Aynî, *el-Hâvî fî şerhi Kasîdeti's-Sâvî* (İstanbul: Atıf Efendi Kütüphanesi, Atıf Efendi, 1988), 83b.

²⁶⁴ Mustafa b. Abdullah Hâcî Halîfe Kâtib Çelebi, *Süllemü'l-vusûl ilâ tabakâti'l-fuhûl*, thk. Mahmud Abdülkâdir el-Arnâ'ût (İstanbul: IRCICA Kütüphanesi, 2010), 3/259.

²⁶⁵ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, 2/1136.

²⁶⁶ Sâvî, *el-Kasîdetü'l-Hasnâ*, 4.

²⁶⁷ Bâ'âmîr, *el-Vâfî fî 'ilmeyi'l-arûz ve 'l-kavâfi li 'Ubeydillâh b. Abdilkâfi b. Abdilmecîd el-'Ubeydî*, 3.

²⁶⁸ Sâvî, *el-Kasîdetü'l-Hasnâ*, 13.

9. (Eserimde) tüm zihaf ve illetleri açıkladım, *el-Mâlikî (İbnü'l-Hâcib)* gibi özetleme yapmadım.

Müellif, yukarıdaki ifadelerinde zihaf ve illetleri açıkladığını belirtmiş olsa da bu konuları bağımsız fasıllar olarak işlememiştir. Aksine, bahirlere bulaşan zihaf ve illetleri, ilgili bahri ele alırken işlemiştir. Müellif ayrıca gerekli gördüğü yerlerde bazı ihtilaflara dikkat çekmiş ve bazı olguları ilmî şekilde gerekçelendirmiştir. Öte yandan, bir husustan daha önce söz edilmişse onu tekrar etmek yerine ilk geçtiği yere referansta bulunmuştur.²⁶⁹ Bunlar, eseri benzerlerinden ayıran başlıca hususlar olarak tebarüz etmektedir.

Aruz ilmi öğretiminde daha kolay ve pratik bir yöntem olduğu için bu manzumeyi nazmettiğini ifade eden müellifin, beyitlerinde kapalı ifadeler kullanmayarak ve herhangi bir şifreleme yöntemine başvurmayarak bu gayesini başarılı bir şekilde gerçekleştirdiğini söylemek mümkündür. Âlimlerin teveccühüne mazhar olan bu eserin ihtiva ettiği konuların daha iyi anlaşılması için birçok şerh kaleme alınmıştır. Bu şerhlerden başlıcaları şunlardır:

1. 'Ubeydullah b. Abdilkâfi b. Abdilmecîd el-'Ubeydî'nin (ö. 8/14. yy.) *el-Vâfi fî 'ilmeyi'l-arûz ve'l-kavâfi* isimli şerhi.²⁷⁰
2. Bedrüddîn Mahmud b. Ahmed el-'Aynî'nin (ö. 855/1451) *el-Hâvî fî şerhi Kasîdeti's-Sâvî* isimli şerhi.²⁷¹

2.1.4.1. Tef'ilelerin İşlenişi

Müellif, manzumesine başlarken aruzun tanımı ve isimlendirilmesi gibi hususlar hakkında genel bir bilgi vermiştir. Ardından manzumesinde takip ettiği yöntemi açıkladıktan ve tef'ileleri meydana getiren sebep, vated ve fâsıla gibi kavramları zikrettikten sonra tef'ileleri şu üç beyitte ele almıştır:²⁷² [Tavîl]

²⁶⁹ Bâ'âmir, *el-Vâfi fî 'ilmeyi'l-arûz ve'l-kavâfi* li 'Ubeydillâh b. Abdilkâfi b. Abdilmecîd el-'Ubeydî, 9-10.

²⁷⁰ Bâ'âmir, *el-Vâfi fî 'ilmeyi'l-arûz ve'l-kavâfi* li 'Ubeydillâh b. Abdilkâfi b. Abdilmecîd el-'Ubeydî.

²⁷¹ Ebû Muhammed Bedrüddîn Mahmud b. Ahmed el-'Aynî, *el-Hâvî fî şerhi Kasîdeti's-Sâvî fî 'ilmi'l-arûz*, thk. Mahmud Muhammed el-'Âmûdî (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2025).

²⁷² Sâvî, *el-Kasîdetü'l-hasnâ*, 14.

21 أَفَاعِيلُهُ أَثْمَنُهَا فَعُولُنْ وَفَاعِلُنْ وَقَدْ أَصَلَا طَوْرًا وَطَوْرًا تَطَقَّلَا

22 وَحُكْمُ مَفَاعِيلُنْ وَمُسْتَفْعِلُنْ كَذَا وَلَكِنَّ مَفْعُولَاتُ لَنْ تَتَدَخَّلَا

23 كَذَا فَاعِلَاتُنْ هَكَذَا مُتَّفَاعِلُنْ مَفَاعِلَتُنْ فَصَلَّتُهُنَّ لَتُعَقَّلَا

21. Tef'ileleri sekiz yap, bunlardan ikisi فَعُولُنْ ve فَاعِلُنْ tef'ileleridir. Kimi zaman asıl olarak gelirken kimi zaman da başka bir aslın fer'î olarak gelirler.

22. فَعُولَاتُ ve مَفَاعِلُنْ tef'ilelerinin hükmü de böyledir. Fakat مُسْتَفْعِلُنْ bu hükmün dışındadır.

23. Aynı şekilde فَاعِلَاتُنْ ve مُتَّفَاعِلُنْ tef'ileleri de böyledir. İşte akledilip anlaşılınsınlar diye onları böyle sınıflandırdım.

Müellifin sekiz tef'ileyi ele alırken onları aslî ve fer'î olarak ikiye ayırdığı görülmektedir. Fakat buradaki tasnif, Hazrecî'nin aslî ve fer'î tasnifinden farklılık arz etmektedir. Çünkü Hazrecî; vetedle başlayan tef'ileleri aslî, sebeble başlayan tef'ileleri ise fer'î olarak kabul etmiştir. Manzumenin müellifi Sâvî ise ikili tasnifinde tef'ileleri meydana getiren sebep ve veted gibi birimlerden hareketle yola çıkmamıştır. Onun asıl tef'ileden kastı, bir bahri meydana getiren zihaf ya da illetsiz yani sâlim tef'iledir. Fer'î tef'ileyle kastettiği ise zihaf ya da illet sonucunda mevcut hâlini almış tef'iledir. Sözelimi مُسْتَفْعِلُنْ tef'ilesi, recez bahrini meydana getiren sâlim bir tef'ileyken aslî, kâmil bahrinde ızmâr zihafından dolayı مُتَّفَاعِلُنْ tef'ilesinin مُسْتَفْعِلُنْ şeklini almışken de fer'î bir tef'iledir.²⁷³ Müellif önce, kimi zaman aslî kimi zaman da fer'î olarak gelen dört tef'ileyi zikretmiş, daha sonra da sadece aslî olarak gelen diğer dört tef'ileye yer vermiştir.

2.1.4.2. Dairelerin İşlenişi

Aruz ilmi öğretimi için nazmedilen manzumeler incelendiğinde, İbn Abdirabbih'in urcûzesinden sonra daireler konusunu en kapsamlı şekilde ele alan ve dairelerin oluşturulması hakkında teknik bilgiler veren en önemli eserin, Sâvî'nin manzumesi olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca sâlim dairelere ek olarak zihafli daireleri de çizmiş olması, onu diğerlerinden ayıran özelliklerin başında gelmektedir.²⁷⁴ Öğrencilere sadece daire isimlerini ve içerdikleri bahirleri öğretmekle yetinmeyip dairelerin temel mantığı ve

²⁷³ Bâ'âmir, el-Vâfî fi 'ilmeyi'l-arûz ve 'l-kavâfi li 'Ubeydillâh b. Abdilkâfi b. Abdilmecîd el-'Ubeydî, 191.

²⁷⁴ Bâ'âmir, el-Vâfî fi 'ilmeyi'l-arûz ve 'l-kavâfi li 'Ubeydillâh b. Abdilkâfi b. Abdilmecîd el-'Ubeydî, 7.

yapısı hakkında da bilgi veren müellifin daireler hususunda nazmettiği beyitler şu şekildedir:²⁷⁵ [Tavîl]

- 33 وَإِنَّ الْبُحُورَ الْخَمْسَةَ عَشَرَ ضَمَّهَا دَوَائِرُ خَمْسٍ كُلُّهَا سُتُّ مُجْمَلًا
- 34 لِمَا اخْتَلَفَتْ أَجْزَائُهَا ارْوِ ثَلَاثَةً بَوَزَنٍ فَعِيلٍ صِيغٍ مِنْ لَفْظِ طُولًا
- 35 وَمِنْ مُدٍّ وَابْسُطُهُ وَمَا اتَّخَلَفَتْ لَهَا عَلَى فَاعِلٍ بَحْرَانِ مِنْ فِرْهُ وَاكْمَلًا
- 36 وَمَا اجْتَلَبْتَ حَازَتْ ثَلَاثَةَ أَبْحُرٍ عَلَى فَعَلٍ فَاهْرَجَ كَذَا ارْجُزَ كَذَا ارْمُلًا
- 37 وَمَا اشْتَبَهَتْ فَاسْدِسَ بَيْتِهَا سَرِيعَهَا وَمُنْسَرِحًا ثُمَّ الْخَفِيفَ الْمُهْرُولًا
- 38 مُضَارِعَهَا أَيْضًا وَمُقْتَضَبًا يَلِي وَجُتَّتَهَا الْمَرِيَّ فِيهَا مُفْسَكِلًا
- 39 وَمَا اتَّفَقَتْ قَدْ أُودِعَتْ مُتَقَارِبًا فَحَسَبُ وَخَلْفُ الْخُلْفِ فِي الرَّكْضِ حُقْلًا
- 40 وَمَا وَتَدُ فِي صَدْرِهِ السَّالِمِ ابْتَدَى بِهِ كُلَّ دَوْرٍ ثُمَّ مَا انْفَلَكَ أَعْجَلًا

33. Beş daire on beş bahri içermiştir. Bunların hepsini özet şekilde aktardım.

34. Muhtelif dairesinin üç bahrinin ismini فَعِيل vezninde getir. Bir tanesi طُولًا lafzından türer.

35. Diğer ikisi مُدٍّ ve ابْسُطُهُ lafızlarından türer. Mü'telif dairesinin iki bahri فَاعِل vezninde gelir. Bunlardan biri فِرْهُ diğeri de اكْمَلًا lafızlarından türer.

36. Müctelib dairesi فَعَل vezninde üç bahre sahiptir. Bunlar ارْمُلُ , ارْجُزُ , فَهْرَجُ lafızlarından türer.

37. Müştebih dairesinin evlatları altı tanedir: serî , münserih ve hervele yapan hafîf.

38. Bunları muzârî , muktedab ve sonda görünen müctes takip eder.

39. Müttefik dairesine sadece mütekârib konmuştur. Rakz (mütedârek) hususunda ise çokça ihtilaf edilmiştir.

40. Her daireye başında sâlim bir veted olan bahirle başla, sonra çözülme (infikâk) önceliği olanla devam et.

Müellif, dairelerin içerdiği bahirleri ele alırken ilk üç dairedeki bahirlerin isimlerinin aynı kalıba sahip oluşuna dikkat çekmiştir. Sözgelimi üçüncü daire olan müctelib dairesinin üç bahrinin (hezec-recez-remel) de فَعَل kalıbında gelen bir isme sahip olduğunu ifade etmiştir. Fakat bu isimleri söz konusu kalıpta zikretmek yerine farklı

²⁷⁵ Sâvî, el-Kasîdetü 'l-hasnâ , 15.

kalıpta getirerek istenilen kalıba dahil edilmesini okuyucuya bırakmıştır. Son iki dairenin sahip olduğu bahirlerin isimleri aynı kalıba sahip olmadığı için de her birini kendi ismiyle zikretmiştir.

Müellif, dairelerin içerdiği bahirleri zikrettikten sonra dairelerde tatbik edilecek genel bir kurala dikkat çekmiştir. Bu kural, birden fazla bahri içeren dairelerin infikâkına hangi bahirle başlanacağıyla ilgilidir. Müellif bu hususta önceliğin, başında sâlim bir veted bulunan bahirde olduğunu ifade etmiştir.²⁷⁶ Esasında bu durum, bir vetedle başlayan tef' ilelerin aslî olarak kabul edilmesiyle ilişkilidir. Dolayısıyla, bazı istisnalar olmakla birlikte aslî bir tef' ile varken daireye fer'î bir tef' ileyle başlanamayacağını söylemek mümkündür. Bu durumun daha net anlaşılabilmesi için hezec, recez ve remel bahirlerini içeren üçüncü daire örnek olarak verilebilir. Bu bahirlerden hezec مَفَاعِيلُ tef' ilesinin, recez مُسْتَفْعِلُنْ tef' ilesinin, remel ise فَاعِلَاتُنْ tef' ilesinin altı kez tekrar etmesiyle meydana gelmektedir. Bu tef' ileler arasında bir vetedle başlayan tek tef' ile hezec bahrine aittir. Dolayısıyla dairenin infikâkına hezec bahriyle başlanması gerekir. Daha sonra مَفَاعِيلُ tef' ilesinin başındaki veted çıkarıldığında geriye kalan عِيلُ kısmı, önce hangi tef' ilenin başına uygun düşüyorsa ikinci sıra o tef' ilenin bahrine aittir. İki hafif sebebin birleşiminden meydana gelen bu kısım, yine iki hafif sebeble başlayan مُسْتَفْعِلُنْ tef' ilesine uyduğu için ikinci sıraya recez bahrinin ve en sona da remel bahrinin konması gerekir.

Müellif, birinci daireye ait üç bahri işledikten sonra dairelerin oluşturulması hakkında teknik bilgiler vermiştir. Dairelerin genel mantığını anlatan beyitler şu şekildedir:²⁷⁷ [Tavîl]

93	فَإِنْ كُنْتَ تَبْغِي أَنْ تَفُكَّ بُحُورَهَا	فَدَوِّرْ عَلَى السَّطْحِ الْمُحِيطِ مُشَكَّلًا
94	وَأَثْبِتْ عَلَيْهِ لِلْمُحَرِّكِ حَلَقَةً	وَكَاأَلِفِ اِخْطُطْ لِلْمُسَكِّنِ مِنْ عَلَا
95	وَمِنْ حَلَقَةٍ لَا اِخْطُطْ نَوْعِي صَحِيحَهَا	وَمَزْخُوفَهَا بَعْضًا مِنَ الْبَعْضِ حِلَالًا
96	وَمَا أَسْقَطُوا بِالْجُزْءِ أَوْ غَيْرِهِ أَعْدَ	وَزِدْ آخِرًا مَا زَالَ بَدْءًا لِيَكْمَلَا
97	وَحَسْبُكَ مَا أَوْضَحْتُهُ لَكَ هَاهُنَا	إِلَى الْفَلَكِ فِي كُلِّ الدَّوَائِرِ مُوَصَّلَا

93. Şayet (dairelerin) bahirlerini çözmek istersen, yüzey üzerine bir daire çiz.

94. Dairenin üstüne müteharrikler için birer halka, sakinler için de elif gibi birer çizgi

²⁷⁶ Bâ' âmir, el-Vâfi fî 'ilmeyi'l-arûz ve 'l-kavâfi li 'Ubeydillâh b. Abdilkâfi b. Abdilmecîd el-'Ubeydî, 214.

²⁷⁷ Sâvî, el-Kasîdetü 'l-hasnâ', 20.

çiz.

95. (Okumaya) çizgiden değil halkadan başla. Hem sahîhini hem de zihafısını birbirinden çöz.

96. Fakat tamamlansın diye baştan düşürülen tef' ile birimlerini sona tekrar ekle.

97. Sana izah ettiğim bu bilgilerle yetinerek tüm daireleri çözerken bunları uygula.

2.1.4.3. Dairelerin İşlenişi

Müellif, daireleri işlerken mütedârek bahrinin ihtilaflı olduğundan bahsetse de bahirleri ele alırken mütedârek bahrini de kapsayacak şekilde on altı bahrin aruz, darb, zihaf ve illetleriyle ilgili hususlara temas etmiştir. Genel hatlarıyla İbnü'l-Hâcib'in manzumesine benzeyen fakat ondan daha detaylı olan manzumede bahirlerin ele alınıp yöntemi, İbnü'l-Hâcib'in yöntemiyle neredeyse aynıdır. Fakat ondan farklı olarak, müellifin de bizzat söylediği gibi zihaf ve illetlerle ilgili hususlar daha detaylı olarak işlenmiş ve bazı tartışmalara temas edilmiştir. Ayrıca kullanımı nadir olan darblardan ve şaz zihaflardan da söz edilmiştir. Öte yandan, bir zihaf ile ilgili bilgi önceden verilmişse aynen tekrar etmek yerine ilk geçtiği yere işaret edilmiştir.²⁷⁸

Hazrecî ve İbnü'l-Hâcib'in manzumelerinde görüldüğü gibi her bir bahrin aruz, darb, zihaf ve illetlerine ait meşhur şiir şâhitlerine göndermede bulunan müellif, konuyu ele almak için kendini birkaç beyitle sınırlamadığı için Hazrecî'nin değil, İbnü'l-Hâcib'in yöntemine başvurmuştur. Bu bağlamda tazmin edeceği her bir şâhitin ilk kısmında varit olan birkaç kelimeyi manzumesine derç etmiştir. Müellifin takip ettiği yöntemin daha iyi anlaşılması için, diğer bahirlere nazaran daha az beyitte ele alınan hezec bahrine yer vermek uygun olacaktır:²⁷⁹ [Tavîl]

عَرُوضٌ لَهَا ضَرْبَانِ شِبْهُ عَفَا أَقْبَلَا	124	وَدُرْ هَرْجٌ سِتًّا مَفَاعِيلُنْ اجْزَانْ
بِرَّحْفٍ طَوِيلٍ رَحْفَ ذَا الْبَحْرِ وَاعْدَلَا	125	وَتَانٍ وَمَا ظَهْرِي اخْدِفْ نَادِرًا وَقَسْ
وَقِيلَ امْنَعْنُهُ مَا عَدَا الْمُتَهَلَّلَا	126	وَقِيلَ امْنَعْنِ قَبْضَ الْعَرُوضِ وَضَرْبَا
وَحِينَيْدٍ بِالْأَحْرَمِ اخْصُصْهُ وَاخْلَلَا	127	وَقِيلَ الْعَرُوضِ اخْدِفْ وَيُخْرَمُ سَالِمَا

²⁷⁸ Bâ 'âmir, el-Vâfî fî 'ilmeyi'l-arûz ve 'l-kavâfi li 'Ubeydillâh b. Abdilkâfi b. Abdilmecîd el-'Ubeydî, 9-10.

²⁷⁹ Sâvî, el-Kasîdetü 'l-hasnâ', 27.

128 وَأَشْتَرُ إِنَّ يُحْرَمَ بِقَبْضٍ وَأَحْرَبُ إِذَا حَرُمُوا مَعَ كَفٍّ اقْبِضْ فَقُلْتُ لَا

129 فَهَذَانِ فَاكْتَفُفْ أَتَدُوا احْرِمُهُ فِي الدَّيِّ نَ قَدْ أَشْتَرُ لَوْ كَانَ لِلْأَحْرَبِ اعْقَلًا

124. Bu hezec bahri (teoride) *tef'* ilesinin altı kez tekrarıyla meydana gelir. Fakat sen meczû' olarak getir. Bir aruzu ve iki darbı vardır. (Aruzuna) benzeyen ve kabul gören bu (ilk) darbın beyti عَفَا şeklindedir.

125. Nadir olarak gelen ve mahzûf olan ikinci darbın beyti ise وَمَا ظَهَرِي şeklindedir. Bu bahrin zihaflarını tavîl bahrinin zihaflarıyla kıyasla ve adil ol.

126. Aruzunun ve darbının makbûz gelmesinin caiz olmadığı söylenmiştir. Yine sadr haricinde makbûz gelmesinin caiz olmadığı da söylenmiştir.

127. Aruzunun mahzûf gelebileceği söylenmiştir. Ayrıca *tef'* ilelerinde sadece harm yapılabilir, o taktirde buna ahrem dersin.

128. Eğer kabz ve harm birlikte yapılırsa buna eşter dersin. Yok eğer keff ve harmı birlikte yaparlarsa da ahreb dersin. Makbûz gelmesinin örneği لَا فَقُلْتُ şeklindedir.

129. Mekfûf gelmesinin örneği فَهَذَانِ şeklindedir. Mahrûm (ahrem) gelmesinin örneği أَتَدُوا şeklindedir. Eşter gelmesinin örneği قَدْ فِي الَّذِينَ قَدْ şeklindedir. Ahreb gelmesinin örneği ise لَوْ كَانَ şeklindedir. Öyleyse bunları akledin.

Burada ilgili bahrin şâhitlerini kısaca izah etmek uygun olacaktır.²⁸⁰

1. **Darb:** Hezec bahrinin tek aruzunun *tef'* şeklinde sâlim olarak gelen ilk darbını örneklemek için hem Tarafe'ye hem de Hirnik bint Bedr'e (ö. 50/670 [?]) nispet edilen şu beyte gönderme yapılmıştır:²⁸¹ [Hezec]

عَفَا مِنْ آلِ لَيْلَى السَّهْ بُ فَلَا مَلَا حَ فَالْعَمْرُ

Yok olup gitti Leylâ'nın ailesinden es-Sehb, el-Emlâh ve el-Gamr.

2. **Darb:** Hezec bahrinin tek aruzunun *fe'ulun* şeklinde mahzûf olarak gelen ikinci darbını örneklemek için şu beyte atıfta bulunulmuştur:²⁸² [Hezec]

وَمَا ظَهَرِي لِبَاغِي الضِّي م بِالظَّهْرِ الدَّلُول

²⁸⁰ Hezec bahrinin darb, zihaf ve illetlerinin örneklenmesi için tazmin edilen şiir şâhitlerine ait lafızlar, okuyucular tarafından ayırt edilebilmeleri için tarafımızca yeşile boyanmıştır.

²⁸¹ Ebû Muhammed el-Hasen b. Ahmed b. Ya'kûb İbnü'l-Hâik el-Hemdânî, *Sıfatu cezîrati'l-'Arab* (Leiden: Brill, 1884), 224.

²⁸² Zemahşerî, *el-Kıstâs fî 'ilmi'l-arûz*, 95.

Haksızlık peşinde koşanlar için uysal bir sırt değildir benim sırtım.

1. **Zihaf / İllet:** Hezec bahrinin aruz ve darb tef'ilelerinin haricindeki haşv tef'ileleri مَفَاعِلُنْ şeklinde makbûz olarak gelebilmektedir. Bu durumun örneklenmesi için şu beyte gönderme yapılmıştır:²⁸³ [Hezec]

فَقُلْتُ لَا تَخَفْ شَيْئًا فَمَا عَلَيْكَ مِنْ بَأْسٍ

“Hiçbir şeyden korkma, başına bir şey gelmeyecek” dedim.

2. **Zihaf / İllet:** Hezec bahrinin aruz ve darb tef'ilelerinin haricindeki haşv tef'ileleri مَفَاعِيلْ şeklinde mekfûf olarak gelebilmektedir. Bu durumun örneklenmesi için Kureyş kabilesinin meşhur şairlerinden Abdullah b. Ziba'râ'ya (ö. 636 [?]) nispet edilen şu beyte işaret edilmiştir:²⁸⁴ [Hezec]

فَهَذَانِ يَذُودَانِ وَذَا مِنْ كَتَبٍ يَرْمِي

Bu ikisi savunma yaparken şu da yakından (ok, mızrak vb.) atar.

3. **Zihaf / İllet:** Hezec bahrinin ilk tef'ilesi مَفْعُولُنْ şeklinde mahrûm olarak gelebilmektedir. Bu durumun örneklenmesi için şu beyte gönderme yapılmıştır:²⁸⁵ [Hezec]

أَدَّوْا مَا اسْتَعَارُوهُ فَإِنَّ الْعَيْشَ عَارِيَّةٌ

Onlar emanetlerini teslim ettiler, zaten hayat da bir emanetten ibarettir.

4. **Zihaf / İllet:** Hezec bahrinin ilk tef'ilesi فَاعِلُنْ şeklinde eşter olarak gelebilmektedir. Bu durumun örneklenmesi için şu beyte işaret edilmiştir:²⁸⁶ [Hezec]

فِي الَّذِينَ قَدْ مَاتُوا وَفِيمَا جَمَعُوا عِبْرَةٌ

Vefat edenlerde ve toplayıp götürdüklerinde ibretler vardır.

5. **Zihaf / İllet:** Hezec bahrinin ilk tef'ilesi مَفْعُولُ şeklinde ahreb olarak gelebilmektedir. Bu durumun örneklenmesi için şu beyte işaret edilmiştir:²⁸⁷

²⁸³ İbn Cinnî, *Kitâbu 'l-arûz*, 99.

²⁸⁴ Ebû Abdullâh Muhammed İbn Sellâm el-Cumahî, *Tabakâtufuhûli 'ş-şu 'arâ*, thk. Mahmud Muhammed Şâkir (Cidde: Dâru'l-Medenî, 1974), 1/240.

²⁸⁵ İbn Cinnî, *Kitâbu 'l-arûz*, 100.

²⁸⁶ Zemahşerî, *el-Kıstâs fî 'ilmi 'l-arûz*, 97.

²⁸⁷ Zemahşerî, *el-Kıstâs fî 'ilmi 'l-arûz*, 97.

[Hezec]

لَوْ كَانَ أَبُو بَشِيرٍ أَمِيرًا مَا رَضِينَاهُ

Şayet Ebû Bişr emir olsaydı, ondan razı olmazdık.

2.1.5. el-Kâfiyetü's-Şâfiye fî 'İlmeyi'l-Arûz ve'l-Kâfiye

Ebü'l-İrfân Muhammed b. Ali es-Sabbân el-Mısrî (ö. 1206/1792) tarafından aruz ve kafiye ilimlerinin öğretilmesi amacıyla kaleme alınmıştır.²⁸⁸ Müellifine nispetle *Manzûmetu's-Sabbân* olarak da bilinen manzume, tavîl vezni üzere nazmedilen seksen dört beyitten oluşmaktadır.²⁸⁹ Müellifinin de üzerine bizzat şerh yazdığı bu manzum eser Ezher'de ders kitabı olarak okutulmuştur.²⁹⁰ Müellifin bu manzum eserinin dışında, aruz ilmine dair kaleme aldığı bir urcûzesinin daha bulunduğundan da söz edilmektedir.²⁹¹

Müellif manzumesinin üzerine yazdığı şerhin mukaddime kısmında, manzumesinin şerh edilmesine öğrencilerin çok fazla ihtiyaç duyduğunu, dolayısıyla da eserinin kapalılıklarını gidermek, rumuzlarını çözmek ve öğrencilere vereceği faydayı artırmak için bu şerhi kaleme aldığını ifade etmiştir.²⁹² Müellifin kendi şerhinin haricinde kaleme alınmış başka şerhler de bulunmaktadır. Bu şerhler şunlardır:

1. Abdülkerîm et-Tirmânî'nin (ö. 1293/1876) *Miftâhu kunûzi 'l-Kâfiyeti's-şâfiye fî 'ilmi'l-arûz ve'l-kâfiye* isimli şerhi.²⁹³ Ali Rıza Karabulut ve Ahmet Turan Karabulut, eserin *Arûzu's-Sâvî* için yazılmış bir şerh olduğunu söylemişlerdir.²⁹⁴ Fakat şerhe ait olduğu tespit edilen bir yazmanın mukaddime kısmında şerhin Sabbân'ın manzumesinin üzerine yazıldığının ifade edilmesi,²⁹⁵ eserin *Arûzu's-Sâvî* için yazılmış bir şerh olmadığını

²⁸⁸ Ziriklî, *el-A'lâm*, 6/297; Muhammed Hıfzurrahmân b. Muhibburrahmân el-Kümillâî, *el-Büdüru'l-madiyye fî terâcimi'l-Hanefiyye* (Kahire: Dâru's-Sâlih, 2018), 14/16/433.

²⁸⁹ İbn Kâsım, *ed-Delîl ile'l-mutûni'l-ilmiyye*, 629.

²⁹⁰ Orhan İyşenyürek, "Muhammed es-Sabbân'ın Arap Diline Katkıları", *Arap Dilinin Gelişim Serüveni I*, ed. Ahmet Yıldız (Konya: Palet Yayınları, 2022), 256.

²⁹¹ Edward Fendik, *İktifâu'l-kanû' bimâ hüve matbû'* (Mısır: Matba'atü't-Te'lîf (el-Hilâl), 1896), 260.

²⁹² Ebü'l-İrfân Muhammed b. Ali es-Sabbân, *Şerhu'l-Kâfiyeti's-şâfiye fî 'ilmeyi'l-arûz ve'l-kâfiye* (Kahire: el-Matba'atü'l-Meymeniyye, 1325), 2.

²⁹³ Zülfikar Tüccar, "Sabbân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35/336.

²⁹⁴ Ali Rıza Karabulut - Ahmet Turan Karabulut, *Mu'cemu târihi't-türâsi'l-İslâmî fî mektebâti'l-âlem - el-mahtûtât ve'l-matbû'ât* (Kayseri: Dâru'l-Akabe, 2001), 1/309.

²⁹⁵ Ahmed b. Abdülkerîm b. İsa et-Tirmânî, *Miftâhu kunûzi 'l-Kâfiyeti's-şâfiye fî 'ilmi'l-arûz ve'l-kâfiye*,

kesinleştirmektedir. Kaldı ki *Arûzu's-Sâvî* için *el-Kâfiyetü's-şâfiye* isminin kullanıldığına dair herhangi bir bilgi de bulunmamaktadır.

2. Ahmed el-Feyyûmî'nin (ö.1325/1907) *Hâşiye 'alâ Manzûmeti's-Sabbân fî'l-arûz* isimli şerhi.²⁹⁶
3. Muhammed el-Emîn el-Herevî'nin (ö. 1441/2019) *el-Fütûhâtü'r-rabbâniyye 'ale'l-Kasîdeti's-Sabbâniyye* ve *et-Tibyân 'alâ Manzûmeti's-Sabbân fî'l-arûz* isimli şerhleri.²⁹⁷
4. Ahmed Neynesûr Sindî et-Turşidî'nin *el-İbdâ'u'l-vâfi* isimli şerhi.²⁹⁸

Manzume, konuların işlenişi bakımından birtakım farklılıklara sahip olsa da genel hatlarıyla *el-Kasîdetü'l-Hazreciyye*'yi andırmaktadır.²⁹⁹ Öyle ki Sabbân tıpkı Ziyâuddîn el-Hazrecî'nin yaptığı gibi manzumesinin muhtelif yerlerinde harflerin sayısal değerlerinden yardım almıştır. Sözelimi, bahirleri işlerken ebced harflerini kullanarak bahrin sırasına, aruz ve darb sayılarına işaret ediş tarzı, Hazrecî'nin yöntemine benzemektedir. Fakat ondan farklı olarak bahrin darb, zihaf ve illet şâhitlerine göndermelerde bulunmayarak farklı bir yöntem takip etmiştir. Bu tarz farklılıklar, eseri özgün kılan başlıca unsurlardır.

2.1.5.1. Tef'ilelerin İşlenişi

Müellif manzumesine, hamd ve salât getirdiği ve şiir sanatıyla ilgili genel bir tanım yaptığı iki beyitle başlamıştır. Ardından tef'ilelerin meydana gelmesini sağlayan sebep ve veted terimlerini izah ettikten sonra tef'ileler hakkında şöyle bilgi vermiştir:³⁰⁰ [Tavîl]

5 فَعُولُنْ مَفَاعِيلُنْ مَفَاعِلُنْ وَفَا ع لَاتُنْ بَقَرِي لَدْ وَكُلْ تَأَصَّلَا

Muhammed b. Suûd Üniversitesi Kütüphanesi, 3853, 1b.

²⁹⁶ Ömer Rızâ Kehhâle, *Mu'cemu'l-müellifîn* (Beyrut: Mektebetü'l-Müsennâ - Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, ts.), 2/57.

²⁹⁷ Muhammed el-Emîn el-Herevî, *el-Fütûhâtü'r-rabbâniyye 'ale'l-Kasîdeti's-Sabbâniyye* (Beyrut: Dâru Tavki'n-Necât, 2016), 18.

²⁹⁸ Ahmed Neynesûr Sindî et-Turşidî, *el-İbdâ'u'l-vâfi şerhun 'alâ Manzûmeti İbni's-Sabbân fî 'ilmeyi'l-arûz ve'l-kavâfi* (Maktabah Nusanbara, ts.).

²⁹⁹ Hâzım Kerîm Abbâs, “Manzûmetu's-Sabbân fî 'ilmeyi'l-arûz ve'l-kâfiye li Muhammed b. Ali es-Sabbân: tahkîk”, *Mecelletü'l-Kâdisiyye li'l-'Ulûmi'l-İnsâniyye* 22/3 (2019), 225.

³⁰⁰ Ebü'l-İrfân Muhammed b. Ali es-Sabbân, “Manzûmetu's-Sabbân”, *Mecmû'un min mühimmâti'l-mutûni'l-musta'mele* (Mısır: el-Matba'atü'l-İlmiyye, 1313), 300.

6 وَفَرَعُ فَعُولُنْ فَاعِلُنْ وَالَّذِي يَلِي بِمُسْتَفْعِلُنْ مَعَ فَاعِلَاتُنْ تَكْفَلَا

7 لِتَالِيهِ فَرَعٌ وَاحِدٌ مُتَّفَاعِلُنْ لِأَخِرِ مَفْعُولَاتٍ مُسْتَفْعٍ لَنْ تَلَا

5. فَاعِلَاتُنْ has olan (muzâri ') bir boşlukla yazılıp on ikinci bahre (muzâri ') ve مَفَاعِلُنْ, فَاعِلُنْ, فَعُولُنْ tef' ilelerinin tamamı aslî tef' ilelerdir.

6. tef' ilesinin fer'î tef' ilesi فَاعِلُنْ tef' ilesidir. Ardından gelen aslî tef' ilenin (مَفَاعِلُنْ) fer'î tef' ileleri ise مُسْتَفْعِلُنْ ve فَاعِلَاتُنْ tef' ileleridir.

7. Bir sonraki aslî tef' ile (مَفَاعِلُنْ) yalnızca fer'î tef' ilelerine sahiptir. Sonuncu aslî tef' ile (فَاعِلَاتُنْ) ise مَفْعُولَاتٍ ve مُسْتَفْعٍ لَنْ tef' ilelerine sahiptir.

Müellif, tef' ileleri işlerken Hazrecî' den farklı olarak hangi fer'î tef' ilenin hangi aslî tef' ileden türediğini zikretmiştir. Ayrıca tef' ilelere işaret etmek için, Hazrecî' nin yaptığı gibi tef' ilelerin kalıbında gelen kelime veya terkipler kullanmak yerine tef' ilelerin bizzat kendisini zikretmiştir. Esasında bu durum, öğretim amacıyla nazmedilen bu iki manzumenin öğreticilik düzeyini göstermektedir. Çünkü Sabbân'ın tef' ilelerin bizzat kendisini zikretmesi öğrenciye verilecek başlangıç düzeyinde bir bilgiyken, Hazrecî' nin tef' ilelerin kalıbında gelen kelime veya terkiplere yer vermesi öğrenci açısından daha çok pratik gerektiren bir düzeydir ve öğrencinin zaten tef' ileler hakkında bir önbilgisi olduğunu varsayar. Dolayısıyla Sabbân'ın tef' ileleri daha sade ve yalın bir şekilde ele aldığını söylemek mümkündür.

2.1.5.2. Zihafların ve İletlerin İşlenişi

Müellif tef' ileler hakkında genel bilgiler verdikten sonra zihaf bahsine geçmiştir. Zihafın sebebin sonunda meydana gelen değişiklik olduğunu ve tef' ilenin birinci, üçüncü ve altıncı harflerinde zihafın gerçekleşmediğini söyledikten sonra müfred ve müzdevic zihafları şu üç beyitte işlemiştir:³⁰¹ [Tavîl]

9 فَحَذْفُكَ مِنْ جُزْءٍ مُسَكَّنٍ بَدَهْرٍ مُحَرَّكَ بِهِ تَسْكِينٌ بِهِ سِمٌ عَلَى الْوَلَا

10 بِحَبْنٍ وَطَيٍّ قَبْضٍ كَفٍّ وَوَقْصِهِمْ وَعَقْلٍ وَإِضْمَارٍ وَعَصْبٍ أَخَا الْعَلَا

11 وَجَمْعَكَ أَبَ حَبْلٍ وَبَزَ حَذْهَمَ وَأَدَ فَشَكْلٌ نَقْصٌ زِحَافٌ تَكْمَلَا

³⁰¹ Sabbân, "Manzûmetu's-Sabbân", 300.

9. Tef'ilenin ikinci, dördüncü, beşinci ve yedinci sakini ile ikinci ve beşinci müteharriklerini hazfetmek ve ikinci ve beşinci müteharrikleri sakın kılmak zihafıdır. Bunları sırasıyla bilesin.

10. Ey yüce mertebelere sahip kardeşim! Bu zihafı şunlardır: Habn, tayy, kabz, keff, vaks, 'akl, ızmar ve 'asb.

11. Bunlardan birincisiyle ikincisini birleştirirsen habl, ikincisiyle yedincisini birleştirirsen hazl, birincisiyle dördüncüsünü birleştirirsen şekl, dördüncüsüyle sekizincisini birleştirirsen de naks olur. Böylece tüm zihafı tamamlanmış olur.

Müellif, zihafı işlerken tüm zihafı ismini sırayla serdetmiştir. Fakat zihafı tef'ilenin hangi harfinde meydana geldiğini açıkça belirtmek yerine harflerin sayısal değerlerinden yararlanarak ifade etmiştir. Bu bağlamda okuyucunun zihafı nerede meydana geldiği ve hangi türden olduğunu tespit etmesi, beyitteki sırayı doğru takip etmesiyle mümkün olabilmektedir. Sözgelimi ilk beytin ilk şatırında; tef'ilenin ikinci, dördüncü, beşinci ve yedinci sakini harflerinin hazfedilmesinin birer zihaf olduğu söylenmektedir. Yani burada ilk dört zihafı bahsedilmiştir. Bir sonraki beyitte zikredilen zihaf isimleri de sırasıyla bunlara karşılık gelmektedir. Şöyle ki tef'ilenin ikinci sakini harfinin hazfedilmesi habn, dördüncü sakini harfinin hazfedilmesi ise tayy olarak adlandırılmakta ve sıra, en sona kadar bu şekilde devam etmektedir.

Müellifin, zihafı işleyişiyle ilgili bir diğer husus, Hazrecî'nin harflerin ve hareketlerin hiyerarşisini esas alarak uyguladığı sıralamayı takip etmeyiştir. Öyle ki Hazrecî önce harekenin sakini kılınmasıyla gerçekleşen zihafı, sonra sakini harfin hazfedilmesiyle gerçekleşen zihafı ve son olarak harekeli harfin hazfedilmesiyle gerçekleşen zihafı zikretmiştir. Ancak Sabbân bu sıralamayı uygulamadan, önce sakini harfin hazfedilmesiyle gerçekleşen zihafı, sonra harekeli harfin hazfedilmesiyle gerçekleşen zihafı ve son olarak harekenin sakini kılınmasıyla gerçekleşen zihafı zikretmiştir. Bu da Sabbân'ın zihafı işlerken herhangi bir hiyerarşiye bağlı kalmadığına ya da hazf işlemi teskin işleminden daha öncelikli gördüğüne işaret etmektedir.

Müellif, zihafı işledikten sonra illetin, zihafı dışında meydana gelen diğer değişiklikler olduğunu söylemiştir. Müellif önce ziyade illetlerini daha sonra da naks illetlerini işlediği on bir beyte şu şekilde başlamıştır:³⁰² [Tavîl]

³⁰² Sabbân, "Manzûmetu's-Sabbân", 301.

- 15 بِزَيْدٍ خَفِيفٍ إِثْرَ مَجْزُوءٍ عَهْ بِسَا كِنْ إِثْرَ مَجْزُوءٍ هَجْعٍ رَقْلٌ وَدَيَّالَا
- 16 وَسَبَّعَ بِهَذَا إِثْرَ مَجْزُوءٍ حَفْ وَقَبْ بَحُوا الْخَزَمَ زَيْدًا دُونَ خَمْسَةِ أَوَّلَا
- 17 وَنَقَصُ خَفِيفٍ حَاسِبُوكَ فَحَذَفُوهُمْ وَعَصَبٌ وَدَا قَطْفٌ وَفِي دَرٍّ ادْخِلَا

15. Meczû' mütedârek ve meczû' kâmil bahirlerinin sonuna bir hafîf (sebeb) ekle. Meczû' kâmil, meczû' basît ve meczû' mütedârekte ise bahirlerinin sonuna bir sakîn ekle. Sırasıyla bunlara terfîl ve tezyîl de.

16. Remel bahrinin sonuna bir sakîn ekleyerek tesbîğ yap. (Beytin) başında beş harften daha az harfle ziyade yapmak olan hazmı hoş karşılamamıştır (aruz ehli).

17. Remel, tavîl, mütekârib, medîd, hezec ve hafîf bahirlerinden bir hafîf (sebeb) eksiltmeye hazf demişlerdir. 'Asb ve hazfın birleşimi ise katf olur. Bu da vâfir bahrinde cereyan eder.

Müellif, illetleri ele alırken çok fazla detaya ve tartışmaya girmeden illetlerin isimlerini ve hangi bahirlerde meydana geldiklerini ifade etmiştir. Ancak zihafı işlerken uyguladığı yöntemden farklı olarak bütün illet isimlerini bir arada serdetmemiştir. Ayrıca manzumesinin çoğu yerinde olduğu gibi illetler bahsinde de harflerin sayısal değerlerinden yardım almıştır.

2.1.5.3. Dairelerin İşlenişi

Müellif, mu'âkebe, murâkebe ve mükânefe konularına kısaca değindikten ve sadr, acûz, aruz, darb, meczû', meştûr, menhûk vb. temel aruz kavramlarını açıkladıktan sonra daireleri ve içerdiği bahirleri ele almıştır. Beyit sayısını kısa tutmak amacıyla bahir isimlerini tek tek zikretmek yerine ebced harflerinin kullanıldığı beyitler şu şekildedir:³⁰³ [Tavîl]

- 42 وَسَدَسٌ سَوَى خَمْسٍ دَوَائِرُهَا الْعَلَا جُورُهُمْ وَيَ ثَمَنٌ أَبْجَعُ فَقَطْ
- 43 فَأَبْجَ بِالْأَوَّلَى دَهْ بِنَانِيَةٍ وَرَخْ بِنَالَتِهِ طَيَّ كَلَمَنَ بِمَا تَلَا
- 44 بِخَامِسَةٍ سَعِ فَوْقَهَا أَلْفٌ لِسَا كِنْ حَلَقَةٌ لِلضِدِّ مِنْ شَطْرِ أَوَّلَا

³⁰³ Sabbân, "Manzûmetu's-Sabbân", 302.

42. (Arapların) bahirleri on altı tanedir. Bunlardan sadece birinci (tavîl), ikinci (medîd), üçüncü (basît), on beşinci (mütekârib) ve on altıncı (mütedârek) olanları sekiz tef'ileden oluştur. Geriye kalanların hepsini altı tef'ileden müteşekkil kıl. (Bu on altı bahrin tamamı) beş yüce dairede toplanır.

43. Birinci (tavîl), ikinci (medîd) ve üçüncü (basît) bahirler ilk dairede; dördüncü (vâfir) ve beşinci (kâmil) bahirler ikinci dairede; altıncı (hezec), yedinci (recez) ve sekizinci (remel) bahirler üçüncü dairede; dokuzuncu (serî'), onuncu (münserih), on birinci (hafîf), on ikinci (muzâri'), on üçüncü (muktedab) ve on dördüncü (müctes) bahirler ise bir sonraki dairede yer almaktadır.

44. Beşinci dairede ise on beşinci (mütekârib) ve on altıncı (mütedârek) bahirler bulunmaktadır. Bu dairelerin üzerinde, bir önceki bahirden itibaren sakın harfleri göstermek için bir elif harfî, müteharrik harfleri göstermek için de bir halka bulunur.

45. (Dairelerin) isimleri sırasıyla muhtelif, mü'telif, müctelib, müştebih ve müttefik şeklindedir.

Müellif, dairelerde bulunan bahirleri sekiz tef'ileden ve altı tef'ileden meydana gelenler olarak ikiye ayırmıştır. Fakat bunu yaparken bahirlerin genel kullanım durumlarını değil teorik durumlarını esas almıştır. Sözelimi, medîd bahri teoride sekiz tef'ileden oluşurken genel kullanımı altı tef'ilenin tekrar etmesi suretiyledir. Fakat müellif, bahrin sekiz tef'ileden meydana geldiğini ifade etmiştir. Müellifin bu tutumu, mevzunun bahirler değil daireler olmasıyla ilgilidir. Zira bir bahrin pratik durumu, ilgili bahrin detaylıca ele alındığı başlık altında irdelenmesi gereken bir husustur. Dolayısıyla eğer medîd bahrinin altı tef'ileden oluştuğu söyleneydi, her biri sekiz tef'ileden meydana gelen üç bahri içeren birinci dairenin yapısına aykırı bir durum söz konusu olurdu. Bu bağlamda müellifin, daireleri işlerken Halîl'in matematiksel sistemine sadık kaldığını söylemek mümkündür.

2.1.5.4. Bahirlerin İşlenişi

Sabbân bahirleri ele alırken Hazrecî'den farklı olarak, Ahfeş el-Evsat tarafından ilave edilen mütedârek bahrine de yer vermiştir. Toplam on altı bahrin hangi tef'ilelerden

meydana geldiğine ve kaç aruzu ve darbı bulunduğu ebced harfleriyle işaret eden müellif, bazı bahirleri tek beyte sığdırarak bahirler konusunu on dört beyitte tamamlamıştır. Burada bahirler hakkındaki bütün beyitleri zikretmek mümkün olmadığından, Hazrecî'nin yöntemiyle de kıyaslanabilmesi için tavîl bahrinin örneğinin zikredilmesiyle yetinilecektir.³⁰⁴ [Tavîl]

47 إِلَى أَتَرَعِ اجْتَزَ فَأَقْبَضَنَّ عَرُوضَهُ وَتَصَحَّيْحَ ضَرْبٍ قَبْضَهُ حَذْفُهُ أَفْبَلَا

47. Daha harika olana geç. Aruzunu makbûz kıl. Darblarını ise sahîh, makbûz ve mahzûf olarak kabul et.

Müellif, ebced harfleriyle önce bahrin kaçınıcı sırada bulunduğu, daha sonra hangi tef' ilelerden meydana geldiğine ve son olarak aruz ve darb sayılarına işaret etmiştir. Bu bağlamda beytin başında bulunan hemze, bahrin birinci bahir olduğunu gösterirken ikinci hemze ve ardından gelen ب harfî, bu bahrin tef' ilelerinin -yukarıdaki sıraya göre- birinci ve ikinci tef' ile olduğunu göstermektedir. Geriye kalan hemze ile ج harfî ise bahrin bir aruzu ve üç darbı olduğuna işaret etmektedir. Buraya kadarki kısımda Sabbân'ı Hazrecî'den ayıran özellik, bahirlerin hangi tef' ilelerden oluştuğuna da ebced harfleriyle işaret etmesi olmuştur. Sabbân beytin devam eden kısmında, Hazrecî'nin yaptığı gibi bahrin darb, zihaf ve illetlerine ait şahitleri zikretmek yerine ilgili bahrin aruz ve darblarının isimlerini zikretmekle yetinmiştir. Fakat bazen isimleri olduğu gibi zikretmiş, bazen de aynı kökten türeyen muhtelif lafızlarla anmıştır. Bu bağlamda فَأَقْبَضَنَّ lafzıyla bahrin tek aruzunun makbûz olduğuna, وَتَصَحَّيْحَ lafzıyla bahrin ilk darbinin sahîh olduğuna, قَبْضَهُ lafzıyla ikinci darbinin makbûz olduğuna ve حَذْفُهُ lafzıyla üçüncü darbinin mahzûf olduğuna dikkat çekmiştir.³⁰⁵

2.1.6. Diğer Tam Manzum Eserler

Ele alınan beş manzum eserin dışında aruz ilminin tüm konularını işleyen çok sayıda manzum eser bulunmaktadır. Çoğu recez olmak üzere muhtelif aruz vezinleriyle kaleme alınan bu manzum eserlerden bazıları kitap, tez ve makale olarak neşredilirken bazıları da yazma eser kütüphanelerinde tahkik edilmeyi beklemektedir. Fakat kataloglar

³⁰⁴ Sabbân, “Manzûmetu's-Sabbân”, 302.

³⁰⁵ Sabbân, *Şerhu'l-Kâfiyeti's-Şâfiye*, 39-40.

incelendiğinde bazı yazma nüshaların müelliflerinin meçhul olduğu görülmüştür. Öte yandan günümüze ulaştığına dair herhangi bir bilgiye rastlanmasa da bibliyografik kaynaklarda zikredilen birtakım aruz manzumeleri de bulunmaktadır.

Manzum eser yazmanın, aruz ilmi öğretiminde başvurulmuş en yaygın yollardan biri olduğunu göstermesi ve bir literatür sunması açısından, tespit edilen tüm aruz manzumeleri burada zikredilecektir. İlk olarak, günümüze ulaştığı tespit edilen manzum eserlere yer verilecektir. Eğer bu eserler neşredilmişse yayın bilgileri aktarılacak, el yazması halinde bulunuyorsa da kütüphane bilgileri zikredilecektir. Daha sonra müellifi tespit edilemeyen ve yazma hâlinde bulunan manzum eserlere ait katalog bilgileri, pratik olması açısından bir tabloda gösterilecektir. Son olarak kaynaklarda anılan fakat günümüze ulaştığı tespit edilemeyen manzum eserlere yer verilecektir.

2.1.6.1. Günümüze Ulaştığı Tespit Edilen Manzum Eserler

1. İbn Mu‘tî’nin (ö. 628/1231) manzumesi.³⁰⁶ Esere ait bir nüsha, 2317 numarasıyla Riyad’da el-Mektebetü’l-Merkeziyye’de bulunmaktadır.³⁰⁷
2. Aruz ilmine dair kaleme alınan *Şifâu’l-ğalîl fî ‘ilmi’l-Halîl* adlı meşhur eserin müellifi Emînüddîn Muhammed b. Ali el-Mahallî (ö. 673/1275) tarafından bir aruz urcûzesi nazmedilmiştir.³⁰⁸ Ayrıca müellifin, her ikisi de tahkik edilerek neşredilen *el-‘Unvân fî ma‘rifeti’l-evzân* adlı bir aruz manzumesi ve *el-Cevheratü’l-ferîde fî kâfiyeti’l-kasîde* adlı bir kafiye manzumesi de bulunmaktadır.³⁰⁹ *Şifâ’u’l-ğalîl*’in muhakkiki Şa‘bân Salâh, söz konusu urcûzenin aslında bu iki manzum eserin bir araya getirilmiş hâli olabilme ihtimali üzerinde durmaktadır. Zira onun aruz urcûzesinden bahseden kaynakların çoğu, ayrıca iki manzum eserinin daha bulunduğunu zikretmemiştir.³¹⁰ Öte yandan üç yüz kırk

³⁰⁶ Kehhâle, *Mu‘cemu’l-müellifîn*, 13/210.

³⁰⁷ *Hizânetu’t-turâs - Fihrisu mahtûtât* (Merkezü’l-Melik Faysal, ts.), 75/172.

³⁰⁸ Ebu’s-Safâ Salâhuddîn Halîl b. İzziddîn Aybeg b. Abdillâh es-Safedî, *el-Vâfi bi’l-vefeyât*, thk. Ahmed el-Arnâ‘ût, Türkî Mustafa (Beyrut: Dâru İhyâi’t-Turâs, 1420/2000), 4/133; Ebü’l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî, *Buğyetu’l-vu‘ât fî tabakâti’l-luğaviyyîn ve’n-nuhât*, thk. Muhammed Ebü’l-Fazl İbrahim (Beyrut: el-Mektebetü’l-‘Asriyye, ts.), 1/192.

³⁰⁹ Emînüddîn Muhammed b. Ali el-Mahallî, *el-‘Unvân fî ma‘rifeti’l-evzân*, thk. Hüsâmüddîn Mustafa Muhammed (Alukah, 2015); Emînüddîn Muhammed b. Ali el-Mahallî, *el-Cevheratü’l-ferîde fî kâfiyeti’l-kasîde*, thk. Şa‘bân Salâh (Kahire: Dâru’s-Sekâfeti’l-‘Arabiyye, 1990).

³¹⁰ Mahallî, *Şifâu’l-ğalîl*, 10.

beş beyitten meydana gelen *el-‘Unvân* ile yüz yirmi beyitten meydana gelen *el-Cevheratü’l-ferîde* adlı eserlerden her ikisinin de recez bahriyle kaleme alınmış birer urcûze oluşu da Şa‘bân Salâh’ın kanaatini desteklemektedir. *el-‘Unvân*’da bahirleri *Şifâu’l-ğalîl* adlı eserinde ele aldığı tertiple işleyen müellif, manzumesinde genel olarak İbnü’l-Hâcib’in tarzını benimsemiştir.

3. Muhammed b. Ali İbnü’l-Bakkâl’ın (ö. 725/1324-1325) urcûzesi. Esere ait bir nüsha, 289 numarasıyla Leiden Üniversitesi Kütüphanesinde bulunmaktadır.³¹¹
4. İbn Câbir el-Hevvârî el-Endelüsî’nin (ö. 780/1378) manzumesi. Esere ait bir nüsha 2275-IV numarasıyla DİB Kütüphanesinin yazma eserler koleksiyonunda yer almaktadır.
5. Tâhir b. Habîb el-Halebî’nin (ö. 808/1406) *er-Ravdu’l-muravvad fî ‘ilmi’l-arûz* isimli urcûzesi. İki yüz altmış beyitten meydana gelen eser, tahkik edilerek akademik bir makalede neşredilmiştir.³¹² Müellif bu eserini *Nâfiletü’l-arûz* adıyla şerh etmiştir.³¹³
6. Şa‘bân b. Muhammed b. Davud el-Âsârî’nin (ö. 828/1425) *Hidâyetü’d-dillîl ilâ ‘ilmi’l-Halîl* isimli elfiyyesi.³¹⁴ Aruz ilminde nazmedilen tek elfiyye olarak bilinen ve toplamda bin elli dört beyitten meydana gelen eser, kaynaklarda zikredilen diğer isminden hareketle *el-Vechü’l-cemîl fî ‘ilmi’l-Halîl* adıyla neşredilmiştir.³¹⁵
7. Ömer b. Muhammed b. Tağlib el-Kaymerî’nin (ö. 871/1467) manzumesi.³¹⁶ Esere ait bir nüsha, 2070 numarasıyla el-Mektebetü’l-Merkeziyye’de bulunmaktadır.³¹⁷
8. Ahmed b. Abdullah eş-Şihâb el-Felecî’nin (ö. 892/1486), el-Hatîb et-Tebrîzî’nin meşhur eseri *el-Kâfî*’yi nazma çektiği manzumesi.³¹⁸ Esere ait bir nüsha, 376/3 numarasıyla Gotha Kütüphanesinde bulunmaktadır.³¹⁹
9. Osmanlı âlimlerinden Molla Gürânî’nin (ö. 893/1487) *eş-Şâfiye fî ‘l-arûz* isimli

³¹¹ *Hizânetu’t-turâs - Fihrisu mahtûtât*, 45/260.

³¹² Tâhir b. el-Hasen b. Habîb el-Halebî, “er-Ravdu’l-muravvad fî ‘ilmi’l-arûz”, ed. Hadr Muhammed Ebû Cahcûh, *Merkezu Cem‘iyyeti’l-Mâcid li’s-Sekâfe ve’t-Turâs* 32/124 (2023), 127-163.

³¹³ Kâtib Çelebi, *Keşfü’z-zunûn*, 1/920.

³¹⁴ Kalkaşendî, *Subhu’l-a‘şâ*, 1/543.

³¹⁵ Şa‘bân b. Muhammed b. Davud el-Âsârî, *el-Vechü’l-cemîl fî ‘ilmi’l-Halîl*, thk. Hilâl Nâcî (Beyrut: ‘Âlemu’l-Kutub, 1998).

³¹⁶ Kehhâle, *Mu‘cemu’l-müellifîn*, 7/309.

³¹⁷ *Hizânetu’t-turâs - Fihrisu mahtûtât*, 75/171.

³¹⁸ Bağdâdî, *Hediyyetü’l-‘ârifîn*, 1/135.

³¹⁹ *Hizânetu’t-turâs - Fihrisu mahtûtât*, 68/190.

altı yüz beyitlik manzumesi.³²⁰ Eser, İbnü'l-Hâcib'in manzumesinin tarzında kaleme alınmıştır. Osmanlı Padişahı Fatih Sultan Mehmed'e ithaf edilen esere ait bir nüsha, 1691 numarasıyla Topkapı Sarayı Kütüphanesinin "Sultan III. Ahmed" koleksiyonunda yer almaktadır.

10. Muhammed b. Ali b. Halef Ebu'l-Bekâ' el-Ahmedî'nin (ö. 909/1503) *Nüzhetü'n-nevâzır ve tırâzu'd-defâtir fi't-tevassul ilâ ma'rifeti mâ havathu'd-devâ'ir* isimli urcûzesi.³²¹ Eser bir yüksek lisans tezinde tahkik edilerek yayımlanmıştır.³²²
11. Ebû Cafer el-Belvî el-Gırnâtî'nin (ö. 938/1531) *Tahmîlu'l-hemmi'l-kâfî fi'ilmeyi'l-arûz ve'l-kavâfî* isimli manzumesi. Eserin bir nüshası, 2 numarasıyla Tahtâvî Kütüphanesinin "Aruz" koleksiyonunda yer almaktadır.³²³
12. Muhammed b. Ali eş-Şebrâmellisî el-Mâlikî'nin (ö. 1021/1612) *er-Recezü'l-mefrûd fi'ilmî'l-arûz* isimli urcûzesi.³²⁴ Üzerine *Keşfu'l-gumûz bi şerhi'r-Recezi'l-mefrûd ve Miftâhu'l-irtikâ' ve'n-nuhûd ilâ fehmi'r-Recezi'l-mefrûd* adlarında şerhler yazılan urcûzeye ait bir nüsha, 864/4 numarasıyla Millet Kütüphanesinin "Ali Emiri Arabi" koleksiyonunda bulunmaktadır.
13. Muhyiddîn b. Havâce Muslihuddîn el-Manastırî'nin (ö. 1036/1626) *Bedru'l-arûz* isimli manzumesi. Esere ait bir nüsha, 173 numarasıyla Kıbrıs Selimiye Kütüphanesinde bulunmaktadır.³²⁵
14. Hicrî 11. asırda yaşadığı kaydedilen Yasin b. Hamza b. Ebî Şihâb el-Basrî eş-Şihâbî'nin manzumesi. Esere ait bir nüsha, 68/d numarasıyla el-Mektebetü'l-Abbâsiyye'de bulunmaktadır.³²⁶
15. Salih b. Hasan b. Ahmed el-Buhûtî el-Hanbelî'nin (ö. 1121/1709), el-Hatîb et-Tebrîzî'nin meşhur eseri *el-Kâfî*'yi *et-Telhîsu's-şâfî li metni'l-Kâfî fi'l-arûz ve'l-kavâfî* adıyla nazma çektiği manzumesi.³²⁷ *Nazmu'l-Kâfî* olarak da bilinen eserin bir nüshası, 1515 numarasıyla Süleymaniye Kütüphanesinin "Bağdatlı Vehbi"

³²⁰ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, 2/1022; Fatma Sabiha Kutlar Oğuz, *Türk Edebiyatı Eserler Sözlüğü* (Erişim 26 Şubat 2025), "eş-Şâfiye fi'l-Arûz ve'l-Kâfiye (Mollâ Gürânî)".

³²¹ Ziriklî, *el-A'lâm*, 6/289.

³²² Muhammed b. Ali b. Halef Ebu'l-Bekâ' el-Ahmedî, *Nüzhetü'n-nevâzır ve tırâzu'd-defâtir fi't-tevassul ilâ ma'rifeti mâ havathu'd-devâ'ir*, thk. Hüsâmu'ddîn Mustafa Muhammed (Alukah, ts.).

³²³ Karabulut - Karabulut, *Mu'cemu târihi't-türâsi'l-İslâmî*, 1/333.

³²⁴ Bağdâdî, *Hedîyyetü'l-ârifîn*, 2/269.

³²⁵ Karabulut - Karabulut, *Mu'cemu târihi't-türâsi'l-İslâmî*, 5/3609.

³²⁶ Karabulut - Karabulut, *Mu'cemu târihi't-türâsi'l-İslâmî*, 5/3903.

³²⁷ Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî, *el-Mezhebü'l-Hanbelî dirâse fi târihihi ve simâtihi* (Müessesetü'r-Risâle, 2002), 2/535.

koleksiyonunda yer almaktadır.

16. Mansûr b. Muhammed b. Ali en-Necmî'nin *el-Kasîdetü'l-Mansûriyye* isimli manzumesi. Klasik kaynaklarda zikredilmeyen eserin 1125/1713 tarihli bir nüshası, 4156-II numarasıyla DİB Kütüphanesinin yazma eserler koleksiyonunda yer almaktadır.
17. Hamdûn b. el-Hâc es-Sülemî'nin (ö. 1232/1817) *Maksûra fî 'ilmeyi'l-arûz ve'l-kâfiye* isimli manzumesi. Ziyâuddîn el-Hazrecî'nin meşhur manzumesine nazire olarak nazmedilen eserin, Rabat kütüphanelerinde birden çok nüshası bulunmaktadır. Ayrıca eser üzerine, müellifin oğlu Muhammed et-Tâlib İbn Hamdûn (ö. 1273/1857) tarafından bir şerh de yazılmıştır.³²⁸
18. Mustafa b. Ebîbekir es-Sivâsî'nin (ö. 1240/1825) manzumesi. Esera ait bir nüsha, 2708/3 numarasıyla Medine'nin el-Mektebetü'l-Mahmûdiyye Kütüphanesinde bulunmaktadır.³²⁹
19. Abdullah b. Fevdâ en-Nîcerî'nin (ö. 1245/1829) *Fethu'l-latîfi'l-vâfi bi 'ilmeyi'l-arûz ve'l-kavâfi* isimli manzumesi.³³⁰
20. Muhammed Ma'rûf b. Mustafa b. Ahmed en-Nûdehî eş-Şehrezûrî el-Berzencî'nin (ö. 1254/1838) *ed-Durretü'l-arûziyye* isimli manzumesi. Eser, Nûrî Şeyh Bâbâ Ali el-Karadâğî'nin (ö. 1956) şerhiyle birlikte neşredilmiştir.³³¹
21. İbnü'l-Hâc İbrahim el-Alevî eş-Şinkîti'nin (ö. 1265/1848-1849) *Müceddidü'l-'avâfi min resmeyi'l-arûzi ve'l-kavâfi* isimli manzumesi. Esere ait bir nüsha, 99/4 numarasıyla WAAMD'ın "Boutilimit" koleksiyonunda bulunmaktadır.
22. İbn 'Abdem ed-Deymânî'nin (ö. 1286/1869) manzumesi. Esere ait bir nüsha, 2668 numarasıyla WAAMD'ın "Nouakchott" koleksiyonunda bulunmaktadır.
23. Nâsîf b. Abdullah el-Yâzicî'nin (ö. 1287/1871) *el-Câmi'a fî'l-arûz* isimli manzumesi. Eser, müellifin oğlu Habîb el-Yâzicî (ö. 1287/1870) tarafından telif edilen *el-Lâmi'a fî şerhi'l-Câmi'a* adlı şerhiyle birlikte neşredilmiştir.³³²

³²⁸ Muhammed et-Tâlib İbn Hamdûn, *Şerhu Maksûrati Hamdûn b. el-Hâc fî 'ilmeyi'l-arûz ve'l-kâfiye*, thk. el-Bukây Abdullah (Mecelletü's-Sekâfeti'l-Mağribiyye, 2022).

³²⁹ *Hizânetu't-turâs - Fihrisu mahtûtât*, 124/332.

³³⁰ Abdullah b. Fevdâ en-Nîcerî, *Fethu'l-latîfi'l-vâfi bi 'ilmeyi'l-arûz ve'l-kavâfi*, ed. Abdurrahmân Ömer Bagârâvâ (Abdul-Rahman Umar Bagarawa and His Father, 2015).

³³¹ Muhammed Ma'rûf b. Mustafa b. Ahmed en-Nûdehî el-Berzencî, *Manzûmetu'd-durretü'l-arûziyye* (Erbil: Mektebu't-Tefsîr, 2004).

³³² Habîb b. Nâsîf b. Abdullah el-Yâzicî, *el-Lâmi'a fî şerhi'l-Câmi'a* (Beyrut: el-Matba'atü'l-Vataniyye,

24. Muhammed Sâlih b. Ahmed b. Müneyyir ed-Dımaşkî'nin (ö. 1321/1903) *Hâletü'l-arûz fî hükmî's-şi'ri'l-makrûz* isimli manzumesi.³³³ Esere ait bir nüsha, NEKAY06230/02 numarasıyla İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesinde bulunmaktadır.
25. Nüreddîn Abdullah b. Hamîd es-Sâlimî'nin (ö. 1332/1905) *Fâtihu'l-arûz ve'l-kavâfi* isimli manzumesi. Üç yüz yetmiş üç beyitten oluşan eser tahkik edilerek yayımlanmıştır.³³⁴
26. Şeyh Mustafa et-Tebrîzî'nin (ö. 1337/1910) *el-Yetîme* isimli urcûzesi. Eser, müellifin yakın arkadaşı Şeyh Muhammed er-Rıza el-İsfahânî tarafından telif edilen *Edâ'u'l-mefrûd min şerhi Urcûzeti'l-arûz* adlı şerhiyle birlikte tahkik edilerek neşredilmiştir.³³⁵
27. Muhammed Hüseyin b. Kâzım el-Kazvînî el-Kîşvân'ın (ö. 1356/1937) *Tuhfetü'l-Halîl fî'l-arûz ve'l-kâfiye* isimli manzumesi.³³⁶ Recez bahri üzere nazmedilen iki yüz doksan dört beyitten oluşan urcûzenin tamamına, Emîl Bedî' Ya'kûb'un aruz ve kafiye terimleri sözlüğü niteliğindeki meşhur eseri *el-Mu'cemu'l-mufassal*'da yer verilmiştir.³³⁷
28. Ahmed el-Hâşimî (ö. 1943), *Mizânü'z-zeheb* adlı eserinde aruz ilminin konularını ele alırken her bir bahsin altında konuyla ilgili bir manzume nazmetmiştir.³³⁸
29. Abdülazîz b. Ali el-Harbî'nin *en-Nasîbu'l-mefrûd min 'ilmi'l-arûz* adlı eserinin bir kısmı, Abdülazîz b. Süleyman b. Hüseyin el-Hüseyin tarafından *en-Nazmu'l-melîh* adıyla nazma çekilmiştir. Eser nâzımın kendi şerhiyle birlikte neşredilmiştir.³³⁹
30. Muhammed Mahrûs Hüseyin'in *Metnü's-şâfi fî 'ilmeyi'l-arûz ve'l-kavâfi* isimli

1869).

³³³ İsmâil Paşa el-Bağdâdî, *İzâhu'l-meknûn fî'z-zeyl 'alâ Keşfi'z-zunûn*, thk. Şerafettin Yaltkaya - Kilisli Rifat Bilge (Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-'Arabî, ts.), 2/716.

³³⁴ Nüreddîn Abdullah b. Hamîd es-Sâlimî, *Fâtihu'l-arûz ve'l-kavâfi*, thk. Âmir b. el-Mur es-Subhî (Baseera, 2014).

³³⁵ Şeyh Ebu'l-Mecd Muhammed er-Rızâ en-Necefî el-İsfahânî, *Edâ'u'l-mefrûd min şerhi Urcûzeti'l-arûz*, thk. Şeyh Mecîd Hâdizâde (Kum: el-Mektebetü'l-Edebiyyetü'l-Muhtassa, 1428).

³³⁶ Ya'kûb, *el-Mu'cemu'l-mufassal*, 25.

³³⁷ Ya'kûb, *el-Mu'cemu'l-mufassal*, 36-52.

³³⁸ Örnek için bk. Ahmed el-Hâşimî, *Mizânü'z-zeheb fî sinâ'ati's-şi'ri'l-'Arab* (BAE: Müessesetü Hindâvî, 2016), 13-14, 24-25.

³³⁹ Abdülazîz b. Süleyman b. Hüseyin el-Hüseyin, *en-Nazmu'l-melîh*, 2022.

manzumesi.³⁴⁰

31. Hasan b. İsmail b. Abdirrezzâk'ın *Mi'yâru'l-leâlî fi'l-arûz ve'l-kavâfi* isimli manzumesi.³⁴¹

32. İbnü'l-Kattâ' es-Sıkkîlî'nin aruza dair kaleme aldığı *el-Bârî* 'adlı eser, meçhul bir müellif tarafından nazma çekilmiştir. Esere ait bir nüsha, 1993/3 numarasıyla Atıf Efendi Kütüphanesinin “Atıf Efendi” koleksiyonunda yer almaktadır.

33. Abdülmecîd b. Muhammed b. Ömer et-Tenûhî'nin urcûzesi. Esere ait bir nüsha, 1993/1 numarasıyla Atıf Efendi Kütüphanesinin “Atıf Efendi” koleksiyonunda yer almaktadır.

34. Muhammed et-Tılsım'ın *et-Tafîfu'l-kâfi bi 'ilmeyi'l-arûz ve'l-kavâfi* isimli manzumesi. Esere ait bir nüsha, 118 numarasıyla WAAMD'ın “Niamey” koleksiyonunda bulunmaktadır.

35. Müellifi meçhul olan bir aruz urcûzesi, Behîce Bâkır el-Hasenî tarafından tahkik edilerek neşredilmiştir.³⁴²

Yazma eser olarak günümüze ulaştığı tespit edilen fakat müellifleri bilinmeyen manzum eserleri bir tablo içinde göstermek uygun olacaktır:

Kütüphane	Koleksiyon	Yer Numarası
DİB Kütüphanesi	Yazma Eserler	5126-II
Beyazıt Kütüphanesi	Veliyyüddin Efendi	V2715/5
Edirne Selimiye Kütüphanesi	Selimiye Yazmalar	477
WAAMD	Boutilimit	99/2
WAAMD	Timbuktu	MAH003936
WAAMD	Timbuktu	SZ002554
WAAMD	Timbuktu	AB000714
WAAMD	Timbuktu	IY000261
WAAMD	Timbuktu	ASAL002116
WAAMD	Timbuktu	MAG007188
Merkezü'l-Melik Faysal	-	07826/1

³⁴⁰ Muhammed Mahrûs Hüseyin, *Metnü's-şâfi fi 'ilmeyi'l-arûz ve'l-kavâfi* (Mısır: Matba'atu'l-İ'timâd, 1920).

³⁴¹ Hasan b. İsmail İbn Abdirrezzâk, *Mi'yâru'l-leâlî fi'l-arûz ve'l-kavâfi*, 1434.

³⁴² Behîce Bâkır el-Hasenî, “Urcûze fi'l-arûz li müellifin meçhûl”, *Mecma'u'l-Lugati'l-'Arabiyye* 47/4 (ts.), 847-862.

Merkezü'l-Melik Faysal	-	10003/11
Merkezü'l-Melik Faysal	-	10003/16
Merkezü'l-Melik Faysal	-	4121/6
Merkezü'l-Melik Faysal	-	4542/7
Merkezü'l-Melik Faysal	-	13060/5
Merkezü'l-Melik Faysal	-	12581/15
Mektebetü'l-Evkâf (Halep)	-	2999/881
Chester Beatty Kütüphanesi	-	3486/2
Chester Beatty Kütüphanesi	-	3489/2
Dâru'l-Kutubi'l-Vataniyye (Tunus)	-	2269
Ma'hedu'l-Mahtûtâtî'l-'Arabiyye (Mısır)	-	25
Ma'hedu'l-Mahtûtâtî'l-'Arabiyye (Mısır)	-	39

2.1.6.2. Günümüze Ulaşmadığı Düşünülen Manzum Eserler

1. Feth b. Musa b. Hammâd el-Kasrî'nin (ö. 663/1265) manzumesi.³⁴³
2. Ebû Şâme el-Makdisî'nin (ö. 665/1267) urcûzesi.³⁴⁴
3. İbnü'l-Murahhal'ın (ö. 699/1300) urcûzesi.³⁴⁵
4. Süleyman b. Musa b. Behrâm İbnü'l-Hümâm es-Semhûdî'nin (ö. 730/1330) urcûzesi.³⁴⁶
5. Burhânüddîn Ebû İshâk İbrahim b. Ömer b. İbrahim b. Halîl el-Ca'berî'nin (ö. 732/1332) *es-Sebîlü'l-ahmed ilâ 'ilmi'l-Halîl ibn Ahmed* isimli manzumesi.³⁴⁷
Eserin üzerine müellifin öğrencilerinden biri tarafından *ed-Delîlü'l-mursid* adında bir şerh de kaleme almıştır.³⁴⁸
6. İbn Basîs el-Yemenî'nin (ö. 768/1368) manzumesi.³⁴⁹
7. Kemâlüddîn Ebu'l-Kâsım en-Nüveyrî'nin (ö. 857/1453) nahiv, sarf, aruz ve

³⁴³ Süyûtî, *Buğyetu'l-vu'ât*, 2/242.

³⁴⁴ Abdulvehhâb b. Takiyyuddîn Tâcüddîn es-Sübkî, *Tabakâtu's-Şâfi'îyyeti'l-kubrâ*, thk. Mahmud Muhammed et-Tenâhî, Abdulfettâh Muhammed el-Hulv (Hicr, 1413), 8/165.

³⁴⁵ Ziriklî, *el-A'lâm*, 5/263.

³⁴⁶ Süyûtî, *Buğyetu'l-vu'ât*, 1/603.

³⁴⁷ Kâtib Çelebi, *Süllemü'l-vusûl ilâ tabakâti'l-fuhûl*, 1/42.

³⁴⁸ Bağdâdî, *Îzâhu'l-meknûn*, 1/480.

³⁴⁹ Bağdâdî, *Hediyetü'l-'ârifîn*, 1/112.

- kafiye ilimlerinin konularını işlediği urcûzesi.³⁵⁰
8. Osmanlı Dönemi'nin önemli âlimlerinden Hızır Bey'in (ö. 863/1459) urcûzesi.³⁵¹
 9. Abdurrahmân b. İsa b. Mürşid el-'Umerî'nin (ö. 1037/1627) *Tarsîfu't-tasrîf* isimli manzumesi.³⁵²
 10. İbrahim b. Abdillâh İbn Cem'ân ez-Zebîdî'nin (ö. 1083/1672) *Âyetü'l-hâ'ir ile'l-fek min ehru'fî'd-devâir* isimli manzumesi.³⁵³
 11. Abdülcelîl b. Ebi'l-Mevâhib el-Ba'î'nin (ö. 1119/1707) urcûzesi.³⁵⁴
 12. Abdurrahîm et-Tavvâkî'nin (ö. 1123/1711), el-Kuleybî'nin aruza dair urcûzesi üzerine kaleme aldığı manzum şerhi.³⁵⁵
 13. Ali b. Abdillâh el-Mısrî et-Tahhân'ın (ö. 1207/1792) manzumesi.³⁵⁶
 14. İbn Sened el-Vâilî en-Nakşibendî'nin (ö. 1242/1822) *İkdü'l-cîd fî 'ilmi'l-arûz* isimli manzumesi.³⁵⁷
 15. Mârûn en-Nakkâş'ın (ö. 1271/1851) manzumesi.³⁵⁸
 16. Senelizâde el-Gûrânî el-Bağdâdî'nin (ö. 1300/1882) manzumesi.³⁵⁹
 17. Kâdî Halîlu'rahmân er-Râmbûrî'nin manzumesi.³⁶⁰

2.2. Tek Konulu Aruz Manzumeleri

Âlimler aruz ilmini öğretmek için bütün konuları ele alan büyük hacimli manzum eserler yazdıkları gibi belli bir konuya hasredilmiş küçük hacimli eseler de nazmetmiştir. Üzerine müstakil manzum eser yazılan konular ise bahirler ile zihafılar ve illetler olmuştur. Zira her iki konuda da öğrencinin karıştırmaması ve aklında tutması gereken

³⁵⁰ Bağdâdî, *Hedîyyetü'l-ârifîn*, 2/199.

³⁵¹ Kâtib Çelebi, *Süllemü'l-vusûl ilâ tabakâti'l-fuhûl*, 2/78.

³⁵² Bağdâdî, *Hedîyyetü'l-ârifîn*, 1/548.

³⁵³ Muhammed Emîn b. Fazlillâh b. Muhibbiddîn ed-Dımaşkî el-Muhibbî, *Hulâsatu'l-eser fî a'yâni'l-karni'l-hâdî aşer* (Beyrut: Dâru Sâdır, ts.), 1/22.

³⁵⁴ Bağdâdî, *Hedîyyetü'l-ârifîn*, 1/501.

³⁵⁵ Kehhâle, *Mu'cemu'l-müellifîn*, 5/212.

³⁵⁶ Bağdâdî, *Hedîyyetü'l-ârifîn*, 1/771.

³⁵⁷ Bağdâdî, *Hedîyyetü'l-ârifîn*, 1/661.

³⁵⁸ Kehhâle, *Mu'cemu'l-müellifîn*, 8/164.

³⁵⁹ Bağdâdî, *Hedîyyetü'l-ârifîn*, 1/433.

³⁶⁰ Abdülhayy b. Fahriddîn el-Hasenî, *Nüzhetü'l-havâir ve behcetü'l-mesâmi' ve'n-nevâzir* (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1999), 7/963.

pek çok ıstılah ve bilgi bulunmaktadır. Genellikle az sayıda beyit içeren bu müstakil eserlerin çoğunun üzerine şerh, haşiye vb. çalışmalar yapılmamıştır.

2.2.1. Bahirleri Ele Alan Manzum Eserler

Aruz ilminde öğretmeye esas olan konuların başında bahirler gelmektedir. Fakat çok sayıda olmaları, vezinlerinin birbirine benzemesi ve her birinin çeşitli aruz ve darblarının bulunması, konunun öğrenimini zorlaştırmaktadır. Bu sorunu fark eden aruz âlimleri, bahirleri öğrencilere daha kolay öğretmek için manzum eser yazma yoluna gitmiştir.

Bahirleri öğretmek için nazmedilen eserlere bakıldığında, birbirinden farklı ve özgün yöntemler içeren çok sayıda manzum eser bulunduğu görülmektedir. Bunların en basiti sayılabilecek olan eserler, yalnızca bahir isimlerinin öğretilmesine odaklanıp birkaç beyitten oluşan manzumelerdir. Genellikle müellifleri bilinmeyen bu küçük manzum parçalara bir örnek olarak şu beyitleri zikretmek mümkündür.³⁶¹ [Tavîl]

طَوِيلٌ مَدِيدٌ وَالْبَسِيطُ وَوَافِرٌ وَكَامِلُهَا وَالهَرْجُ وَالرَّجَزُ وَالرَّمْلُ
سَرِيعٌ وَمَسْرُوحٌ خَفِيفٌ مُضَارِعٌ وَمُقْتَضَبٌ مُجْتَثٌ قَارَبَ وَاكْتَمَلَ
وَأَخْفَشُهُمْ قَدْ زَادَهَا مُتَدَارِكًا فَهَكَاءُ بُحُورِ الشَّعْرِ مِنْ بَعْدِهَا الْجَزَلُ

Bahirlerin öğretimi için kaleme alınan daha kapsamlı ve meşhur eserlerde, bahrin isminin yanı sıra vezninin öğretilmesi de hedeflenmiştir. Öyle ki bu eserlerden kimisi bahrin tef'ilelerini açık şekilde zikretmiş, kimisi de her bahrin ismini içeren beyti o bahrin veznine uygun olarak getirmiştir. Kullanılan yöntemle göre farklı sayıda beyit içeren bu manzum eserler genellikle yazma eser kütüphanelerinde müstakil eserler olarak bulunmakta, nadiren de müellifinin divanında yer almaktadır.

Çalışmanın bu kısmında, aruz bahirlerini öğretme amacıyla kaleme alınan manzumeler arasından, özgün yöntemiyle tebarüz eden beş eser detaylı şekilde ele alınacak, diğerlerinin ise künye bilgilerinin zikredilmesiyle yetinilecektir. Bu bağlamda, Ebü'l-Ceyş el-Endelüsî'nin, Sadrüşşerîa'nın ve Safiyyüddîn el-Hillî'nin manzumelerine özgün birer yöntem geliştirdikleri için Şihâbüddîn el-Hicâzî ile Yusuf en-Nebhânî'nin manzumelerine ise Safiyyüddîn el-Hillî'nin ihdas ettiği yöntemle tematik yenilikler

³⁶¹ İbnü'l-İmâm, *Tuhfetü'l-habîbi'l-melhûz* (Laleli, 1963), 6b.

kattıkları için yer verilecektir.

2.2.1.1. Arûzu'l-Endelüsî

Ebû Muhammed Ebû'l-Ceyş el-Ensârî el-Endelüsî (ö. 549/1154) tarafından bahirlerin aruz ve darblarını öğretmek amacıyla nazmedilen bir manzumeyi içeren küçük hacimli bir risaledir.³⁶² Eserin beyit sayısı nüsha farklılıklarına bağlı olarak altmış dört ila altmış yedi arasında değişmektedir. Müellifin künyesine nispetle *Arûzu'l-Endelüsî* olarak adlandırılan esere *İlelü'l-e'ârîz* ve *el-Muhtasar fî 'ilmi'l-arûz* gibi isimler de verilmiştir.³⁶³ Hayruddîn ez-Ziriklî (ö. 1976) söz konusu manzumenin, Ziyâuddîn el-Hazrecî'nin *er-Râmize* adlı manzumesinden farklı olduğunu özellikle vurgulamıştır.³⁶⁴ Çünkü böyle bir vurguyu gerekli kılacak şekilde, iki müellifin ismi, İsmail Paşa el-Bağdâdî (ö. 1920) gibi bazı âlimler tarafından karıştırılmıştır.³⁶⁵ Diğer yandan Kâtib Çelebi, Carl Brockelmann (ö. 1956) ve Nihad M. Çetin'in bu iki müellifi ve eseri farklı olarak ele almaları da Ziriklî'nin vurgusunu pekiştirmektedir.³⁶⁶

Müellifin, risalenin mukaddime kısmında zikrettiği bilgiler, manzumesinde takip edeceği yöntemi açıklayan hazırlık sadedinde bilgilerdir. Bu bağlamda müellif, bahirlerin yalnızca aruz ve darblarındaki illetleri zikredeceğini, haşv tef'ilelerindeki zihafalara temas etmeyeceğini ifade etmiştir.³⁶⁷ Ancak müellifin burada illetleri zikredeceği ifadesinden, manzumenin doğrudan illet ya da zihaflarla ilgili olduğu anlaşılmamalıdır. Çünkü müellifin bu manzumeyi nazmetmedeki asıl amacı, çeşitli illet ve zihafalara maruz kalmış bahirlerin aruz, darb ve tef'ile sayılarını ve örneklerini ihtiva eden muhtasar bir eser ortaya koymaktır.

Müellif; manzumesini, aruz ilminin on altı temel bahrini temsil eden on altı asıl beyit üzerine kurguladığını, bu beyitlerin her birinden de ilgili bahrin aruz ve darb sayısı

³⁶² Taşköprizâde, *Miftâhu's-sa'âde*, 1/202; Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, 2/1135; Bağdâdî, *Hediyyetü'l-ârifîn*, 2/92.

³⁶³ Abdülhâdî Abdurrahmân Ali eş-Şâvî - 'Akîl Câsim Dehş el-'Azârî, "Şerhu risâleti Ebi'l-Ceyş el-Ensârî el-müsemmât 'el-Arûzu'l-Endelüsî' li'l-Allâme Abdilmuhsin el-Kayserî: tahkîk", *Mecelletü Merkezi Dirâsâti'l-Kûfe* 45 (2017), 151.

³⁶⁴ Ziriklî, *el-A'lâm*, 6/230.

³⁶⁵ Hadr Muhammed Ebû Cahcûh, "Muhtasaru Ebi'l-Ceyş el-Mağribî el-Endelüsî fî 'ilmi'l-arûz", *Âfâku's-Sekâfe ve't-Turâs* 100 (2017), 138.

³⁶⁶ Topuzoğlu, "el-Hazreciyye", 17/146.

³⁶⁷ Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed Ebû'l-Ceyş el-Endelüsî, *Arûzu'l-Endelüsî* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Mahmud Efendi, 6200), 1b.

kadar alt beyitler türettiğini ve toplamda otuz dört aruz ve altmış üç darb zikrettiğini ifade etmiştir.³⁶⁸ Ancak manzume incelendiğinde müellifin otuz beş aruz ve altmış dört darb zikrettiği görülmektedir. Buradaki farklılık, Halîl b. Ahmed'in kabul etmeyip daha sonra öğrencisi Ahfeş el-Evsat tarafından eklenen mütedârek bahrinden kaynaklanmaktadır. Eğer müellif mütedârek bahri için zikrettiği bir aruz ve bir darbı zikretmese, mukaddimede söylediği gibi toplamda otuz dört aruz ve altmış üç darb zikretmiş olacaktı. Ancak bu taktirde de mütedârek bahrini zikretmediğinden, başta söylediği on altı bahir için on altı beyit ifadesi boşa çıkacaktı. Müellifin mukaddimesindeki ifadeleri ile manzumesinde zikrettiği beyitlerin farklılığından kaynaklanan bu problem, manzumenin şârihi Abdülmuhsin el-Kayserî'nin (ö. 775/1383) şu ifadeleriyle izah edilebilmektedir:³⁶⁹

“Dımaşk'ta bazı mağrip âlimlerden bir şey duydum ve bunun gerçek olduğunu da gördüm. Şöyle ki aslında müellif on beş beyit yazmış ve mukaddimede de böyle söylemiştir. Ancak sonrasında öğrencilerinden bazıları bu beyitlere bir de mütedârek bahrinin beytini eklemiş ve müellifin “on beş beyit” ifadesini “on altı beyit” ifadesiyle değiştirmiştir. Sonrasında manzume böyle meşhur olmuş ve son beytin de müellife ait olduğu zannedilmiştir.”

Müellifin mukaddimede altmış üç darb zikredeceğini belirtmesine ve şârihin mütedârek bahrinin müellifin talebeleri tarafından eklenmiş olduğunu iddia etmesine rağmen şerhlere esas kabul edilen mevcut manzumede mütedârekle birlikte altmış dört darb zikredildiği için manzumenin altmış dört beyitten oluştuğunu ifade etmek doğru olacaktır. Ancak manzumenin bazı yazmalarında, mütedârek bahrinin iki aruz ve dört darbtan oluştuğu hakkındaki şaz görüşe koştur bir şekilde altmış yedi darb zikredildiği, dolayısıyla da müellifin zikrettiği sayının çok üstüne çıkarak manzumenin altmış yedi beyitten oluştuğu da görülmektedir.³⁷⁰

Müellif, manzumesinin aruz öğretimi için pratik ve öğretici olması amacıyla kendine has bir yöntem geliştirmiştir. Buna göre manzumede her bir bahir için zikredilen beytin ilk kelimesi, ilgili bahrin adını vermektedir. Bu kelime bazen bahrin adının aynısı olurken bazen de aynı kökten türeyen bir kelime olmuştur. Sözelimi, tavîl bahri için zikredilen beytin ilk kelimesi طَوِيلٌ olarak, kâmil bahri için zikredilen beytin ilk kelimesi كَامِلٌ olarak, remel bahri için zikredilen beytin ilk kelimesi ise مُرْمَلٌ olarak gelmiştir.

³⁶⁸ Ebü'l-Ceyş el-Endelüsî, *Arûzu'l-Endelüsî* (Hacı Mahmud Efendi, 6200), 1b.

³⁶⁹ Şâvî - 'Azârî, “Şerhu risâleti Ebi'l-Ceyş el-Ensârî el-müsemmât 'el-Arûzu'l-Endelüsî' li'l-Allâme Abdülmuhsin el-Kayserî: tahkik”, 156.

³⁷⁰ Ebû Cahcûh, “Muhtasaru Ebi'l-Ceyş el-Mağribî el-Endelüsî fî 'ilmi'l-arûz”, 141.

Müellif; beyitlerde bahirlerin aruz, darb ve tef ile sayılarını göstermek için ebced sistemine başvurmuştur. Buna göre beytin ilk şatırının son harfi ilgili bahrin aruz sayısını, ikinci şatırın ilk harfi ise darb sayısını vermektedir. Beytin revî harfi ise eğer beyit bahir için zikredilen asıl beyitse bahrin tef ile sayısını, asıl beyit değil de alt beyitse darbin sırasını ifade etmektedir. Ayrıca müellif, bahirlerin farklı aruz ve darblarını örneklemek için geleneksel şahitlere atıfta bulunmayarak beyitleri bizzat kendisi nazmetmiştir.³⁷¹ Durumu daha anlaşılır kılmak için burada tavîl bahrinin örneğini zikretmek uygun olacaktır.³⁷²

طَوِيلٌ عَلَيَّ اللَّيْلُ إِذْ بَتُّ كَالِئًا جُنُوحُ الدَّجَى وَالنَّجْمُ يَنْقَادُ لِلْجُنْحِ
طَوِيلٌ عَلَيَّ اللَّيْلُ إِذْ بَتُّ كَالِئًا جُنُوحُ الدَّجَى وَالنَّجْمُ قَدْ حَارَ مَذْهَبًا
طَوِيلٌ عَلَيَّ اللَّيْلُ إِذْ بَتُّ هَائِمًا وَأَيَّقَنْتُ أَنَّ الْعَزَلَ إِفْكُ مُدَاجِ

Karanlığın çökmesini bekleyerek uyanık kaldığımda uzadıkça uzadı gece. Oysa yıldızlar da onun karanlığına boyun eğmiş vaziyettedir.

Karanlığın çökmesini bekleyerek uyanık kaldığımda uzadıkça uzadı gece. Oysa yıldızlar da yolunu kaybetmiş vaziyettedir.

Kafası karışık bir halde uyanık kaldığımda uzadıkça uzadı gece. Anladım ki ayrılık (tesellisi) iki yüzlünün yalanından ibaretmiş.

Tavîl bahri için nazmedilen ilk üç beyitten ilki asıl beyit olup bahrin aruz, darb ve tef ile sayıları bu beytin içinde şifrelenmiştir. Kalan iki beyit ise bahrin darblarını örnekleyen alt beyitlerdir. İlk beytin ilk şatırının sonunda bulunan hemze, bahrin bir aruzunun bulunduğu, ikinci şatırın başında bulunan ج harfi, bahrin üç darbinin bulunduğu, beytin sonundaki revî harfi olan ح harfi ise bahrin teorideki tam hâlinin sekiz tef ileden meydana geldiğine işaret etmektedir. İkinci beytin revî harfi olan ب harfi, bahrin ikinci darbını örneklerken üçüncü beytin revî harfi olan ج harfi de bahrin üçüncü darbını temsil etmektedir.

Aruz vezinlerinin her birinin örnekleriyle öğretilmesi amacıyla nazmedilen bu manzumede vezin ve kafiye birliği aranmamalıdır. Öte yandan böylesi bir yöntemin ne kadar faydalı ve anlaşılır olduğu tartışılrsa da³⁷³ müellifin her bir bahrin adını, aruz, darb

³⁷¹ Selami Bakırcı - M. Sadi Çöğenli, “el-Endelüsî ve Aruzla İlgili Eseri (Arûzu’l-Endelüsî)”, *EKEV Akademi Dergisi* 9/25 (2005), 268.

³⁷² Ebü’l-Ceyş el-Endelüsî, *Arûzu’l-Endelüsî* (Hacı Mahmud Efendi, 6200), 3a-3b.

³⁷³ Muammer Sarıkaya, *Muhsin al-Kayseri’nin “Şarh Aruz al-Andalusî” Adlı Eserinin Edisyon Kritiği ve*

ve tef'ile sayılarını ve her bir darba ait örnekleri bir arada sunan pratik bir manzume kaleme aldığı aşıkardır. Dolayısıyla bu manzumeyi baştan sona ezberleyen bir öğrenci aruz ilminin bahir konusuna dair temel bilgileri edinebilecektir.

Kataloglar tarandığında gerek manzumenin kendisine gerekse üzerine yazılan şerhlere ait pek çok yazma nüsha bulunduğu tespit edilmiştir. Bu da küçük hacimli ve pratik yapıdaki bu manzumenin ne kadar meşhur ve yaygın olduğunu göstermektedir. Zira kullanımı yaygın olmayan eserlerin bu kadar çok nüshasının bulunamayacağı gerçeği de bunu pekiştirmektedir.³⁷⁴ Ancak yazmaların katalog kayıtlarında bazı karışıklıklar da mevcuttur. Kataloğa *Arûzu'l-Endelüsî* başlığıyla kaydedilen bir yazmanın içeriği farklı bir esere ait olabilmektedir. Sözelimi, Süleymaniye Kütüphanesinin “Ayasofya” koleksiyonunda 4093 numaralı yazmanın 1 ila 4. varaklarının Ebü'l-Ceyş el-Endelüsî'ye ait *Arûzu'l-Endelüsî* olduğu kaydedilmiştir, ancak varaklar incelendiğinde Ziyâuddîn el-Hazrecî'nin *er-Râmize* adlı manzumesini ihtiva ettiği görülmektedir. Bu hususta araştırmacıların ihtiyatlı olmasında yarar vardır.

Müellifin manzumesindeki şifreleri çözmek ve kapalılıkları gidermek için onlarca şerh kaleme alınmıştır. Kimisi matbu kimisi de yazma hâlinde bulunan bu şerhlerden bazısı şunlardır:³⁷⁵

1. Abdülmuhsin el-Kayserî'nin (ö. 775/1383) kapsamlı şerhi. Risalenin en meşhur şerhi sayılan bu şerh için çeşitli isimler zikredilse de en yaygın ismi *Şerhu Arûzi'l-Endelüsî* şeklindedir.³⁷⁶
2. Muhammed b. İbrahim el-Halebi İbnü'l-Hanbelî'nin (ö. 971/1523) *el-Hadâ'iku'l-ünsiyye fî keşfi hakâ'iki'l-Endelüsiyye* isimli şerhi.³⁷⁷
3. Mahmud b. Halil el-Mostârî'nin (ö. 1099/1688) *Fehmü'l-elma'î fî izâhi'l-Endelüsî* isimli şerhi.³⁷⁸
4. Abdülbâkî b. Mahmud el-Âlûsî'nin (ö. 1298/1881) *el-Fevâ'idü'l-Âlûsiyye 'ale'r-*

Tercümesi (Kırıkkale: Kırıkkale Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 1998), 37.

³⁷⁴ Ahmed el-Shamsy, *İslâm Klasiklerini Yeniden Keşfetmek*, çev. Ayşe Mutlu Özgür (İstanbul: Ketebe, 2023), 58.

³⁷⁵ Şerhlerle ilgili detaylı bilgi için bk. Brockelmann, *Târihu'l-edebi'l-'Arabî*, 1/357-358; Özdemir, “Aruz İlmi”, 410-411.

³⁷⁶ Sarıkaya, *Muhsin al-Kayserî'nin “Şarh Aruz al-Andalûsi” Adlı Eserinin Edisyon Kritiği ve Tercümesi*, 34.

³⁷⁷ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, 1/633; David Semah, “‘Alâ hâmişi Arûzi Ebi'l-Ceyş el-Endelüsî”, *el-Kermil - Ebhâs fî'l-luga ve'l-edeb* 2 (1981), 82.

³⁷⁸ Mahmud b. Halil el-Mostârî, *Fehmu'l-elma'î fî idâhi'l-Endelusi*, thk. Mesut Köksoy (İzmir: Duvar Yayınları, 2024).

Risâleti 'l-Endelüsiyye isimli şerhi.³⁷⁹

2.2.1.2. Usûlu'l-Buhûri's-Sittete 'Aşar

Sadrüşşerîa es-Sânî Ubeydullah b. Mes'ûd el-Buhârî (ö. 747/1346) tarafından bahirlerin dairelerdeki teorik durumlarını örneklemek amacıyla beş daireyi temsilen nazmedilen beş beyitlik öğretici bir manzumeden ibarettir.³⁸⁰ Yazma eser kataloglarında manzumenin şerhsiz hâline nadiren rastlanmaktadır.³⁸¹ Çok küçük hacimli olmasından dolayı matbu hâli bulunmayan bu manzume, yazma eser kütüphanelerinde genellikle şârihi bilinmeyen iki şerhle birlikte yer almaktadır. Bu şerhlerden bir tanesi, manzumedeki lafızların anlamları ve i'râblarına odaklanan görece uzun bir şerhtir.³⁸² Diğeri ise lafızların anlamlarından ziyade Sadrüşşerîa'nın manzumesinde uygulamaya çalıştığı yöntemi izah etmeye çalışan küçük hacimli bir şerhtir.³⁸³ Bunun yanı sıra Hâfız Mahmud el-Vardârî'ye (ö. 1061/1650) ait olup Süleymaniye Kütüphanesinin “Kılıç Ali Paşa” koleksiyonundaki 1031/6 numaralı yazma eserin hamışinde yer alan bir şerh daha bulunmaktadır.³⁸⁴ Ancak hem şârihi bilinen hem de bilinmeyen bu şerhler incelendiğinde, bunların aralarında çok büyük farkların bulunmadığı görülmektedir. Zira şârihler şerhlerinde bu beş beyitlik manzumede kullanılan yöntemi izah etmek ve garip olan lafızları açıklamakla yetinmişlerdir.

Eser, yazma eser kataloglarına çok farklı isimlerle kaydedilmiştir. *Risâle fî 'ilmi 'l-arûz*, *Ebyât fî esmâi 'l-buhûr* ve *Buhûru 'l-usûl* gibi isimler bunlardan bazılarıdır.³⁸⁵ Ayrıca manzumenin şerhi olarak kaydedilen bazı eserlerin müellifi, Sadrüşşerîa olarak gösterilmiştir. Sözelimi, Bursa İnebey Kütüphanesinin “Ulucami” koleksiyonunda bulunan 2880/3 numaralı eserin ismi *Şerhu ebyâti 'l-hamse*, müellifi ise Sadrüşşerîa

³⁷⁹ Abdülbâkî b. Mahmud b. Abdillâh el-Âlûsî, *el-Fevâ'idü 'l-Âlûsiyye 'ale'r-Risâleti 'l-Endelüsiyye* (Bağdat: Matba'atu Dâri's-Selâm, 1312).

³⁸⁰ Şükrü Özen, “Sadrüşşerîa”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35/430.

³⁸¹ Şiirin şerhsiz hâli için bk. ‘Ubeydullah b. Mes'ûd el-Buhârî el-Mahbûbî Sadrüşşerîa es-Sânî, *Buhûru 'l-usûl* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya, 4795-042), 374a.

³⁸² İlgili şerhin bir örneği için bk. *Şerhu 'l-ebyâti 'l-hamseti 'l-mensûbe ilâ Sadrişşerîa fî esmâi 'l-buhûr ve 'l-arûz* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Mehmed Arif-Mehmed Murad, 049-03), 14b-18b.

³⁸³ İlgili şerhin bir örneği için bk. *Şerhu arûzi's-Sadrişşerîa* (Bursa: Bursa İnebey Kütüphanesi, Ulucami, 2880/3), 110b-111b.

³⁸⁴ Mesut Köksoy, “Sadrüşşerîa el-Aşgar'ın Arûz'a Dair Manzûmesinin İncelenmesi”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 23/2 (2023), 868.

³⁸⁵ Özen, “Sadrüşşerîa”, 35/430.

olarak kaydedilmiştir. Oysaki Sadrüşşerîa'nın kendi manzumesine böyle bir şerh yazdığına dair herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Bu durum yazma eserlerin kataloglanmasından sorumlu kişilerin, müellif mi şârih mi olduğunu araştırmaksızın mukaddime kısmında gördükleri ilk ismi eserin müellifi olarak kaydetmelerinden kaynaklanmaktadır.

Sadrüşşerîa; manzumesini, Halîl b. Ahmed'in matematiksel bir sisteme dayanarak, tef'ilelerinin sebep ve veted gibi birimleri bakımından birbirine benzeyen bahirleri sistematize ettiği daireler üzerine kurgulamıştır. Çoğu zaman Arap şiirinin pratik kullanımlarında karşılığı bulunmayan ideal tef'ile dizilimlerini tespit eden Halîl b. Ahmed, bu dairelerdeki teorik durumlar için bir örnek zikretmemiştir. Çünkü genellikle bu teorik vezinler için Arap şiirinden getireceği bir şâhit bulunmamaktadır. Ancak Sadrüşşerîa, öğretici olması amacıyla aruz ilminin temel konularından birini teşkil eden dairelerden her birinin ideal vezinlerini örnekleyen bir beyit nazmetmiştir. Bunu yaparken de her bir beyitte, ilgili dairenin içerdiği bahirlerin isimlerine işaret etmiştir. Fakat onun bu manzumesi, özellikle dairelerle ilgili olarak nazmedildiğine dair bir ön bilgisi bulunmayan biri için ilk bakışta anlaşılamayacak düzeyde muğlaktır ve şerhe ihtiyaç duymaktadır. Şerhlerinden birinde, manzumenin remiz, tevriye ve müphemlik içerdiğinin ifade edilmesi de bunu doğrular niteliktedir.³⁸⁶ Müellifin aruz ilmindeki yetkinliğini gözler önüne seren bu manzumesi şöyledir:³⁸⁷

أَطْلُ مُدَّتِي بَسْطُ الْمَدَى مِنْكَ مَأْمُولُ	أَنْلُ عُدَّتِي كَفُّ الْعِدَى عَنْكَ مَسْئُولُ
كَمَلًا تَوَقَّرَ حَظُّنَا بِمَكَارِمِ	نَطَقْتُ بِهِنَّ عِدَى بُجَاهِرِ بِالْقَلَى
هَرَجْنَا رَمَلًا أَرْجُوزَةً فِيهَا	أَغَانِ قَدْ سَمِعْنَا مِنْ غَوَانِيهَا
سَرَحَ لِضَرْعٍ مُجْتَثُ سَرِعَ إِذَا	مَا حَفَّ مِنْ قَضْبٍ قَلَّ فِي أَرْضِنَا
تَقَارَبَتْهُ رَاكِضًا إِذْ دَعَانِي	وَرَاعَيْتُهُ مُدَّةً إِذْ رَعَانِي

Mühlet ver, zira vadeyi uzatmak senden umulur. Yardım et, zira düşmanları uzaklaştırmak senin işindir.

İğrençlikleriyle tezahür eden düşmanların ağızına doladığı iyilik ve şerefteki payımız, güzelliklerle kemale erip çoğaldı.

³⁸⁶ Şerhu 'l-eyyâtî 'l-hamseti 'l-mensûbe ilâ Sadrişşerîa fî esmâî 'l-buhûr ve 'l-arûz (Mehmed Arif-Mehmed Murad, 049-03), 14b.

³⁸⁷ Sadrüşşerîa es-Sânî, *Buhûru 'l-usûl* (Ayasofya, 4795-042), 374a.

İçinde şarkıcı kadınlardan işittiğimiz şarkılar bulunan bir urcûze mırıldandık koşarak. Yağmurun azlığından dolayı hayvanları otlatmak için dalları kesilen ağaçlar ne kadar da azdır topraklarımızda.

Bana seslendiğinde koşarak gittim yanına ve bir süre ilgilendim onunla, tıpkı onun geçmişte benimle ilgilendiği gibi.

Yukarıdaki beyitler incelendiğinde müellifin manzumesini tek bir vezin ve kafiye üzere nazmetmediği görülmektedir. Zaten uygulamaya çalıştığı yöntem de buna elverişli değildir. Şu hâliyle beyitlerden her biri, beytin başında zikredilen ilk bahrin vezni üzere nazmedilmiştir. Bunun yanı sıra her beyit, içinde kaç tane bahir ismi zikrediliyorsa o kadar farklı vezne sahiptir. Sözgelimi, üçüncü beytin başında هَزَجْنَا lafzıyla hezec bahrine işaret edilmesi, bu beytin hezec bahrinin vezni üzere nazmedildiğini göstermektedir. Öte yandan aynı beyitte رَمَلَا lafzıyla remel ve اُرْجُوزَةً lafzıyla recez bahrine işaret edilmesi, beytin bu iki bahrin vezinlerini de ihtiva ettiğini göstermektedir. Yani beyit, toplamda üç bahrin adına işaret edildiği için üç farklı vezin üzere nazmedilmiştir. Başlangıçta bir beytin üç farklı vezni ihtiva etmesini anlamak zor gelse de buradaki durumun, bir dairenin üç bahri ihtiva etmesinden hiçbir farkı yoktur. Bir dairenin farklı noktalarından başladığında nasıl üç farklı bahrin vezinleri elde ediliyorsa, bir beytin farklı noktalarından başladığında da üç farklı vezni elde etmek mümkündür. Yani هَزَجْنَا lafzından başlayıp beytin sonuna kadar gidilince hezec bahri, رَمَلَا lafzından başlayıp beytin sonuna kadar gidilince ve buna başta kalan هَزَجْنَا lafzı da eklenince remel bahri, اُرْجُوزَةً lafzından başlayıp beytin sonuna kadar gidilince ve buna başta kalan هَزَجْنَا lafızları da eklenince recez bahri elde edilmektedir. Sonuç itibariyle Halîl b. Ahmed'in dairesel bir düzlemde sakın ve müteharrik harflere işaret eden semboller kullanarak yapmaya çalıştığı şeyi, Sadrüşşerîa yatay bir düzlemde bir şiir beyti kullanarak gerçekleştirmeye çalışmıştır.

Bir öğrencinin ezberlemesi durumunda hem bahir isimlerini hem de hangi dairenin hangi bahirleri içerdiğini öğrenme imkânı sunan bu beş beyitte uygulanan yöntemin daha net bir şekilde gözler önüne serilebilmesi için, toplam on altı beyitten oluşan şu açılıma yer vermek uygun olacaktır:

1. Daire-i Muhtelif:

أَطْلَنَ مُدَّتِي بَسْطَ الْمَدَى مِنْكَ مَأْمُولُ أَنْلَ عُدَّتِي كَفَّ الْعِدَى عَنْكَ مَسْئُولُ

مُدَّتِي بَسْطُ الْمَدَى مِنْكَ مَأْمُولٌ أَنْلَ
بَسْطُ الْمَدَى مِنْكَ مَأْمُولٌ أَنْلَ مُدَّتِي
عُدَّتِي كَفُّ الْعِدَى عَنْكَ مَسْئُولٌ أَطْلَ
كَفُّ الْعِدَى عَنْكَ مَسْئُولٌ أَطْلَ مُدَّتِي

2. Daire-i Mü'telife:

كَمَلًا تَوَفَّرَ حَظُّنَا بِمَكَارِمِ
تَوَفَّرَ حَظُّنَا بِمَكَارِمِ نَطَقْتُ
نَطَقْتُ بِهِنَّ عِدَى بُجَاهِرٍ بِالْقَلَى كَمَلًا
نَطَقْتُ بِهِنَّ عِدَى بُجَاهِرٍ بِالْقَلَى كَمَلًا

3. Daire-i Müctelibe:

هَزَجْنَا رَمَلًا أَرْجُوزَةً فِيهَا
رَمَلًا أَرْجُوزَةً فِيهَا أَعَانِ
أَرْجُوزَةً فِيهَا أَعَانِ قَدْ سَمِعْنَا مِنْ غَوَانِيهَا
رَمَلًا أَرْجُوزَةً فِيهَا أَعَانِ قَدْ سَمِعْنَا مِنْ غَوَانِيهَا هَزَجْنَا
رَمَلًا أَرْجُوزَةً فِيهَا أَعَانِ قَدْ سَمِعْنَا مِنْ غَوَانِيهَا هَزَجْنَا رَمَلًا

4. Daire-i Müştebihe:

سَرَحٌ لِضْرَعٍ مُجْتَثٌ سَرِعٌ إِذَا
لِضْرَعٍ مُجْتَثٌ سَرِعٌ إِذَا مَا حَفَّ
مُجْتَثٌ سَرِعٌ إِذَا مَا حَفَّ مِنْ قَضَ
سَرِعٌ إِذَا مَا حَفَّ مِنْ قَضَ قَلَّ
حَفَّ مِنْ قَضَ قَلَّ فِي أَرْضِنَا سَرَحٌ
قَضَ قَلَّ فِي أَرْضِنَا سَرَحٌ لِضْرَعٍ مُجْتَثٌ
سَرِعٌ إِذَا مَا حَفَّ مِنْ قَضَ قَلَّ
قَضَ قَلَّ فِي أَرْضِنَا سَرَحٌ لِضْرَعٍ مُجْتَثٌ

5. Daire-i Müttefika:

تَقَارِئُهُ رَاكِضًا إِذْ دَعَانِي
رَاكِضًا إِذْ دَعَانِي وَرَاعِيئُهُ
مُدَّةً إِذْ رَعَانِي تَقَارِئُهُ
مُدَّةً إِذْ رَعَانِي وَرَاعِيئُهُ

Müellifin bahir isimlerine işaret ederken, ismini olduğu gibi zikrettiği bahir neredeyse yok denecek kadar azdır. Hatta mütedârek bahri için çok kullanılmayan رَاكِضٌ kelimesine yer vermiştir. Bu kelimeyi kullanması, ilgili bahrin “atın koşması” anlamına gelen rakzu'l-hayl (رَكْضُ الْخَيْلِ) şeklinde adlandırılmasından kaynaklanmaktadır. Ayrıca

müellif bahirlerin ismini zikrederken Halîl b. Ahmed'in tertibini de esas almamıştır. Sözelimi, Halîl'in tertibinde üçüncü dairenin bahirleri hezec-recez-remel olarak gelirken Sadrüşşerîa bunları hezec-remel-recez olarak sıralamıştır. Müellifin gerek bahirlerin isimleriyle gerekse sıralamasıyla ilgili tasarrufu, böylesi zor bir yöntemi başarıyla uygulaması karşısında mazur görülebilir.

2.2.1.3. Buhûru'l-Arûz

Safîyyüddîn el-Hillî'nin (ö. 749/1348) divanında yer alan on altı beyitlik didaktik bir manzumeden ibarettir. Eser için *Ma'rifetü'l-buhûri's-sittete 'aşar* ve *'İddetü ebhûri 'ş-şi 'r* gibi isimler de zikredilmiştir.³⁸⁸ Ancak divanda zikredilen başlık olduğu için burada da *Buhûru'l-arûz* isminin tercih edilmesi uygun görülmüştür.

Müellif manzumesindeki on altı beytin her birinde bir bahri işleyerek önce bahrin adını, ardından da tef'ilelerini zikretmiştir. Ancak tek beyte sığması için tef'ilelerin tamamını değil yarısını vermiştir. Örneğin tavîl bahri, her birinde dört tef'ile bulunan iki şatrdan, yani sekiz tef'ileden oluşmasına rağmen müellif yalnızca dört tef'ilelik ilk şatır zikretmiştir. Bu sayede müellif manzumesindeki beyitlerin birinci şatırında, kendisine bahrin adını anarak sanatını icra edeceği bir alan oluşturmuş, ikinci şatırında da tef'ilelerin yarısını zikretmiştir. Öğretici olması için farklı vezinlere ait örnekleri bir arada sunan bu manzumede vezin ve kafiye birliği bulunmamaktadır. Müellifin bu yöntemi, aruz ehli arasında *mefâtihu'l-buhûr* olarak da bilinmektedir.³⁸⁹ Son derece pratik olan ve nazmedilme amacını büyük oranda karşılayan bu manzumenin ilk sekiz beyti şöyledir:³⁹⁰

طَوِيلٌ	لَهُ	دُونَ	الْبُحُورِ	فَضَائِلُ	فَعُولُنْ	مَفَاعِيلُ	فَعُولُنْ	مَفَاعِيلُ
لَمَدِيدٍ	الشَّعْرِ	عِنْدِي	صِفَاتُ	فَاعِلَاتُنْ	فَاعِلُنْ	فَاعِلَاتُ	فَاعِلَاتُ	فَاعِلَاتُ
إِنَّ	الْبَسِيطَ	لَدَيْهِ	يُبَسِّطُ	الْأَمْلُ	مُسْتَفْعِلُنْ	فَاعِلُنْ	مُسْتَفْعِلُنْ	فَاعِلُنْ
بُحُورُ	الشَّعْرِ	وَأَفْرِهَا	جَمِيلُ	مُفَاعَلَتُنْ	مُفَاعَلَتُنْ	مُفَاعَلَتُنْ	مُفَاعَلَتُنْ	مُفَاعَلَتُنْ

³⁸⁸ Mustafa Kılıçlı, "Hillî, Safîyyüddîn", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 18/43.

³⁸⁹ Bu beyitlerin mefâtihu'l-buhûr adı altında zikredilmesiyle ilgili örnekler için bk. Ya'kûb, *el-Mu'cemu'l-mufasssal*, 420; Atîk, *'İlmü'l-arûz ve 'l-kâfiye*, 131.

³⁹⁰ Ebü'l-Mehâsin Abdülazîz b. Serâyâ b. Alî et-Tâî Safîyyüddîn el-Hillî, *Dîvânu Safîyyiddîn el-Hillî* (Beyrut: Dâru Sâdır, ts.), 621-622.

كَمُلَ الْجَمَالُ مِنَ الْبُحُورِ الْكَامِلِ	مُتَّفَاعِلُنْ	مُتَّفَاعِلُنْ	مُتَّفَاعِلُنْ
عَلَى الْأَنْهَارِ تَسْهِيلُ	مَقَاعِلُنْ	مَقَاعِلُنْ	مَقَاعِلُنْ
فِي أَجْرِ الْأَرْجَارِ يَسْهَلُ	مُسْتَفْعِلُنْ	مُسْتَفْعِلُنْ	مُسْتَفْعِلُنْ
رَمْلُ الْأَجْرِ تَرْوِيهِ الثَّقَاتِ	فَاعِلَاتُنْ	فَاعِلَاتُنْ	فَاعِلَاتُنْ

Bahirlerden biri tavîldir. Bahirlerin en üstünüdür. Fe ‘ûlun mefâ ‘ilu fe ‘ûlun mefâ ‘ilu
Nezdimde medîd bahrinin birtakım sıfatları vardır. Fâ ‘ilâtun fâ ‘ilun fâ ‘ilâtun.
Basît denince emeller uzatılır. Müstef ‘ilun fâ ‘ilun müstef ‘ilun fâ ‘ilu.
Güzel bir şiir bahri de vâfîrdir. Mufâ ‘aletun mufâ ‘aletun fe ‘ûlu.
Kâmile kemâle erdi bahirlerin cemâli. Mütefâ ‘ilun mütefâ ‘ilun mütefâ ‘ilu.
Hezec vezinlerindedir kolaylık. Mefâ ‘ilun mefâ ‘ilu.
Bahirler içinde recez diye kolay bir bahir vardır. Müstef ‘ilun müstef ‘ilun müstef ‘ilun.
Güvenilir raviler, bahirlerden remeli rivayet eder. Fâ ‘ilâtun fâ ‘ilâtun fâ ‘ilâtun.

Müellif bahirlerin isimlerini zikrederken çoğunlukla bahrin adına riayet etmiş ve olduğu gibi zikretmiştir. Ancak bazı durumlarda, **اِقْتَضِبْ** ve **جُنْتُ** lafızlarında olduğu gibi bahrin adıyla aynı kökten gelen bir kelimeyi tercih etmiştir. Diğer yandan, müellif tef ileleri zikrederken Halîl b. Ahmed’in vaz etmiş olduğu dairelerdeki teorik durumları esas almamıştır. Sözelimi, birinci dairede bulunan medîd bahri, teoride sekiz tef ile olacak şekilde tâm olarak gelirken pratikte ise altı tef ile olacak şekilde meczû’ olarak gelmektedir. Müellif de bu altı tef ilenin yarısına tekabül eden üç tef ileyi zikretmiştir. Ayrıca müellif her bir bahri ele aldığı beytin sonunda, ilgili bahrin darb tef ilelerinden birini zikretmiştir.

2.2.1.4. Kalâidü’n-Nühûr min Cevâhiri’l-Buhûr

Ahmed b. Muhammed Şihâbüddîn el-Hicâzî (ö. 875/1470) tarafından kaleme alınan eser, âyetleri kullanarak bahirleri öğretmeyi amaçlayan beyitlerden meydana gelmektedir.³⁹¹ Yusuf İlyân Serkîs (ö. 1932), bu eserin Şihâbüddîn el-Hafâcî’ye (ö.

³⁹¹ Ebü’l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî, *Nazmü’l- ‘ikyân fî a ‘yânî’l-a ‘yân*, ed. Philip K. Hitti (New York: el-Matba ‘atü’s-Sûriyyeti’l-Amerikiyye, 1927), 64; Kâtib Çelebi, *Keşfü’z-zunûn*, 2/1355.

1069/1659) ait olduğunu söylese de³⁹² Hafâcî'nin hayatı ve eserleriyle ilgili kaynaklar incelendiğinde ona bu eseri nispet eden başka bir kaynağa rastlanmamıştır. Ayrıca eserin 3838/1 numarasıyla Süleymaniye Kütüphanesinin “Serez” koleksiyonunda yer alan bir nüshası Celâlüddîn es-Süyûtî'ye (ö. 911/1505) nispet edilmiştir. Fakat eserin Süyûtî'ye ait olduğunu zikreden herhangi bir kaynak bulunamadığı gibi eserin ulaşılan diğer tüm nüshalarının da Şihâbüddîn el-Hicâzî'ye nispet edildiği tespit edilmiştir. Dolayısıyla eserin Şihâbüddîn el-Hicâzî'ye ait olma ihtimali daha kuvvetli görünmektedir.

Müellif manzumesinde izleyeceği yöntemi açıkladığı mukaddime kısmında, Kur'an-ı Kerim'de bahirlerin vezinlerine uygun olarak gelen âyetleri istihraç edeceğini ifade etmiştir. Bunu yaparken de her bir bahir için bir beyit nazmedeceğini ve sonrasında her bahrin beytine bir âyetle istişhâta bulunacağını söylemiştir.³⁹³ Bu ifadelerden, risalenin telif edilme amacının bahirleri öğretmekten ziyade Kur'an'da Arap şiirinin tüm vezinlerine uygun âyetler bulunduğunu ispat etmek olduğu anlaşılabilmektedir. Fakat müellifin her bir bahir için zikrettiği beyitlerde bahrin adını vermesi esere didaktik bir boyut kazandırmaktadır. Öte yandan âyetlerin birer şiir gibi algılanmasından çekinildiğinden dolayı, müellifin bu manzumeyi nazmetmekle kötü ve ahlaka aykırı bir iş yaptığı, ancak bunu kötü niyetinden değil öğretme amacıyla gerçekleştirdiği ifade edilmiştir.³⁹⁴ Müellifin âyetleri kullanmasının ahlakî olup olmayışından bağımsız bir şekilde, söz konusu manzumenin öğretici yönüne işaret eden bu görüş, eserin didaktik bir boyutu olduğu fikrini pekiştirmektedir.

Müellif her bir bahre örnek olarak getirdiği âyetleri, bahrin adını zikrettiği beyitten sonraki beyitte zikretmiştir. Dolayısıyla her bahir için iki beyit nazmetmiştir. Ayrıca kendi nazmedeceği beyitlerin, âyetin manasına ve kafiyesine uygun olmasına da özen göstermiştir. Tüm bahirlere ait beyitleri burada serdetmek çalışmanın amacını ve kapsamını aşacağı için, örnek teşkil etmesi açısından yalnızca ilk üç bahrin beyitlerinin zikredilmesiyle yetinilecektir.³⁹⁵

أَيَا مَنْ طَوِيلَ اللَّيْلِ بِالنَّوْمِ قَصَرُوا أَنْبِئُوا وَكُونُوا مِنْ أَنْكَسِ بِهِ تَاهُوا

³⁹² Yusuf İlyân Serkîs, *Mu'cemu'l-matbû'âtî'l-'Arabiyye ve'l-mu'arrabe* (Kahire: Matba'atu Serkîs, 1928), 2/1151.

³⁹³ Ahdî İbrahim es-Sîsî, “Kalâidü'n-nühûr min cevâhiri'l-buhûr li'l-Hicâzî: dirâse ve tahkîk”, *Mecelletü Külliyyeti'l-Âdâb - Câmi'atü Tantâ* 30 (2017), 566.

³⁹⁴ Abdullah b. et-Tayyib b. Ahmed b. Muhammed el-Meczûb, *el-Mürşid ilâ fehmi eş'ârî'l-'Arab* (Kuveyt: Dâru'l-Âsârî'l-İslâmiyye, 1989), 1/18.

³⁹⁵ Sîsî, “Kalâidü'n-nühûr min cevâhiri'l-buhûr li'l-Hicâzî: dirâse ve tahkîk”, 568-572.

وَإِنْ شِئْتُمْو تَحْيُوا أَمْيْتُوا نُفُوسَكُمْ
فِي رَسُولِ اللَّهِ مَدْحِي **مَدِيدٌ**
وَكِتَابُ اللَّهِ جَاءَ بِمَدْحِ
يَا سَيِّدَ الرُّسُلِ وَالْبَحْرِ **الْبَسِيطِ** وَيَا
بُعِثْتَ خَاتَمَ رُسُلِ اللَّهِ كُلِّهِمْ
﴿وَلَا تَقْتُلُوا النَّفْسَ الَّتِي حَرَّمَ اللَّهُ﴾³⁹⁶
مَا عَسَىٰ مَدْحًا أَتَىٰ مِنْ بَدِيهِ
﴿ذَلِكَ الْكِتَابُ لَا رَيْبَ فِيهِ﴾³⁹⁷
مَنْ فَضَّلَ هِمَّتِهِ تَسْمُو بِهِ الْهِمَمُ
﴿فِي أُمَّةٍ قَدْ خَلَتْ مِنْ قَبْلِهَا أُمَمٌ﴾³⁹⁸

Ey uzun geceyi uykuyla kısaltanlar! Tövbe edin ve onunla (Allah 'la) yücelen kimselerden olun.

İhya olmak isterseniz, öldürün nefislerinizi. «Fakat Allah'ın haram kıldığı cana dokunmayın.»

Resulullah'a olan methim bitmez, tükenmez. Gerçi, aşikâr olanı methetmek neye yarar ki?

Allah'ın kitabı da (onu) methetmiştir. «Öyle ya bu kitapta hiçbir şüphe yoktur.»

Ey elçilerin efendisi, ey engin deniz, ey himmetiyle himmetleri çoğaltan!

Sen ki Allah'ın tüm elçilerinin sonuncusu olarak gönderildin, «kendilerinden önce birçok benzerinin gelip geçtiği bir ümmete.»

Aruzla ilgili kaynaklar incelendiğinde, tam ismi zikredilmese de Şihâb isimli bir müellife ait olduğu söylenen ve hem bahir adlarının zikredilmesi hem de birer âyetle örneklendirilmesinden dolayı yöntem bakımından bu manzumeye benzeyen bir manzume daha tespit edilmiştir.³⁹⁹ Kaynaklarda bu manzumenin hangi divanda yer aldığı, hangi kütüphanelerde yazmalarının bulunduğu ya da matbu olup olmadığı gibi bilgilere yer verilmemiştir. Fakat, Şihâb isimli bir müellife nispet edilmesi ve kullanılan yöntemin benzerliği, manzumenin Şihâbüddîn el-Hicâzî'nin manzumesinin farklı bir varyantı olabileceği ihtimalini düşündürmektedir. Bu manzumede, el-Hicâzî'ye aidiyetinde şüphe bulunmayan ilk manzumeden farklı olarak, bahirlerin tef'ilelerine de yer verilmiştir. Diğer beyitlerle kıyaslanabilmesi ve çalışmaya çeşitlilik kazandırması amacıyla manzumenin ilk üç bahri ele alan beyitlerinin zikredilmesi uygun olacaktır.⁴⁰⁰

³⁹⁶ el-En'âm 6/151.

³⁹⁷ el-Bakara 2/2.

³⁹⁸ er-Ra'd 13/30.

³⁹⁹ Söz konusu şiir için bk. el-Hâşimî, *Mizânü 'z-zeheb*, 102; Muhammed Deyyâb, *Târîhu âdâbi 'l-lugati 'l-'Arabiyye* (BAE: Müessesetü Hindâvî, 2021), 181.

⁴⁰⁰ Hâşimî, *Mizânü 'z-zeheb*, 102-103.

أَطَالَ عَذُوبِي فِيكَ كُفْرَانَهُ الْهُوَى
 فَعُولُنْ مَفَاعِيلُنْ فَعُولُنْ مَفَاعِيلُنْ
 يَا مَدِيدَ الْهَجْرِ هَلْ مِنْ كِتَابٍ
 فَاعِلَاتُنْ فَاعِلُنْ فَاعِلَاتُنْ
 إِذَا بَسَطْتُ يَدِي أَدْعُو عَلَى فِتَّةٍ
 مُسْتَفْعِلُنْ فَاعِلُنْ مُسْتَفْعِلُنْ فَعِلُنْ
 وَأَمَنْتُ يَا ذَا الظَّيِّ فَأَنْسَ وَلَا تَنْفُرْ
 ﴿فَمَنْ شَاءَ فَلْيُؤْمِنْ وَمَنْ شَاءَ فَلْيُكْفُرْ﴾⁴⁰¹
 فِيهِ آيَاتُ الشِّقَا السَّقِيمِ
 ﴿تِلْكَ آيَاتُ الْكِتَابِ الْحَكِيمِ﴾⁴⁰²
 لَأَمُوا عَلَيْكَ عَسَى تَخْلُو أَمَاكُنْهُمْ
 ﴿فَأَصْبَحُوا لَا يُرَى إِلَّا مَسَاكِنُهُمْ﴾⁴⁰³

Sana olan aşkımda beni kınayan kişi, aşkı inkâr edip durdu. Fakat ben iman ettim ey ceylan gözlü. Öyleyse yaklaş bana, ürküp kaçma!

Fe'ûlun mefâ'ilun fe'ûlun mefâ'ilun. «Artık dileyen iman etsin, dileyen inkâr etsin.»

Ey uzayıp giden ayrılık! Hastaya şifa olacak âyetler içeren bir kitap var mıdır?

Fâ'ilâtun fâ'ilun fâ'ilâtun. «İşte bunlar hikmetli kitabın âyetleridir.»

Ellerimi açıp seni kınayan bir topluluk için beddua ettiğimde, umarım ki yok olup giderler.

Müstef'ilun fâ'ilun müstef'ilun fa'ilu. «İşte onlar yalnızca evlerinin kalıntılarının görüldüğü hâle geldiler.»

Tavîl, medîd ve basît bahirlerinin örnekleri olarak serdedilen beyitler kıyaslandığında, ilk manzumenin beyitlerinde anlam bütünlüğünün daha ön planda tutulduğu, dolayısıyla da tef'ilelere yer verilmediği görülmektedir. İkinci manzumenin beyitlerinde tef'ilelerin zikredilmesi ise müellifin manayı gözetmesine ek olarak manzumesinin daha öğretici ve pratik olmasını arzuladığını göstermektedir. Ayrıca tematik açıdan bakıldığında ilk manzumenin beyitleri arasında bir tema birliğinden söz edilirken, ikinci manzumenin beyitlerinin birbirinden bağımsız temalarda geldiği gözlemlenmektedir.

⁴⁰¹ el-Kehf 18/29.

⁴⁰² el-Lokmân 31/2.

⁴⁰³ el-Ahkâf 46/25.

2.2.1.5. Nazmu Evzâni'l-Buhûr fî Medhi'r-Rasûl

Yusuf b. İsmail en-Nebhânî (ö. 1350/1932) tarafından aruz bahirlerini öğretmek amacıyla kaleme alınan otuz iki beyitlik bir eserdir. Aruz ilminin tüm konularını ele alan ya da tek bir konusuna tahsis edilen diğer manzum eserlerden farklı bir özelliği bulunmaktadır. O da, müellifin bahirler ve tef'ilelerle ilgili her beyitten önce, ilgili bahrin vezninde Hz. Peygamber'i methettiği bir beyte yer vermesidir.⁴⁰⁴ Bu durumun, müellifin tasavvufî kişiliğiyle bağlantılı olduğunu söylemek yanlış olmaz. Müellifin nebevî medih alanında nazmettiği kasideler sayesinde çağının Hassân'ı ve Bûsîrî'si olarak anılması⁴⁰⁵ ve eserlerinin çoğunun hadis, siyer ve şemâil konularında telif etmiş olması⁴⁰⁶ bu gerçeği destekler niteliktedir. Kolay bir üslup ve sade bir dilin tercih edildiği eserin ilk üç bahre dair beyitleri şöyledir:⁴⁰⁷

أَجَلٌ لَيْسَ لِلْهَادِي الشَّفِيعِ مُمَاتِلٌ	هُوَ الْبَحْرُ لَمْ يُعْرِفْ لَهُ قَطُّ سَاحِلٌ
فَعُولُنْ مَفَاعِيلُنْ فَعُولُنْ مَفَاعِلٌ	طَوِيلٌ نَجَادِ السَّيْفِ أَرْوَعُ بَاسِلٌ
أَيَّدَتْ خَيْرَ الْوَرَى مُعْجَزَاتُ	كُلُّهَا آيَاتُهَا بَيِّنَاتُ
فَاعِلَاتُنْ فَاعِلُنْ فَاعِلَاتُ	وَمَدِيدٌ حُكْمُهَا دَائِمَاتُ
لِلْمُصْطَفَى مِلَّةٌ دَانَتْ لَهَا الْمَلَلُ	وَشَرَعُهُ أَشْرَقَتْ مِنْ نُورِهِ السُّبُلُ
مُسْتَفْعِلُنْ فَاعِلُنْ مُسْتَفْعِلُنْ فَعِلُ	بَحْرٌ بَسِيطٌ بِهِ بَحْرُ الْوَرَى وَشَلُ

Elbette yoktur benzeri, o hidayet rehberi ve şefaathçi olanın. Sahili bilinmeyen bir denizdir o.

Fe 'ûlun mefâ'ilun fe 'ûlun mefâ'ilu. Kılıcının bağı uzundur, harikuladedir, yigittir.

Mucizeler desteklemiştir, o yaratılanların en hayırlısını. Her birinin alametleri apaçıktır.

Fâ'ilâtun fâ'ilun fâ'ilâtun. (Mucizelerin) hükmü de uzun ve devamlıdır.

Tüm dinlerin boyun eğdiği bir dini vardır Mustafa'nın. Şeriatının nuruyla aydınlanmışır

⁴⁰⁴ Ahmet Şen, "Aruza Dair Didaktik Bir Manzûme: Yusuf en-Nebhânî'nin Nazmu Evzâni'l-Buhûr fî Medhi'r-Rasûl'u", *Kafkas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16/8 (2021), 683.

⁴⁰⁵ Mücahit Küçükşarı - Murat Ak, "Bir Nebevî Medih Şairi Olarak Yûsuf en-Nebhânî ve es-Sâbikâtü'l-Ciyâd fî Medhi Seyyidi'l-'İbâd Adlı Divanındaki Hz. Peygamber Anlatımı", *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 26/2 (2022), 887.

⁴⁰⁶ Şairin eserleri için bk. M. Sait Özervarlı, "Nebhânî, Yûsuf b. İsmâil", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006).

⁴⁰⁷ Yusuf b. İsmail en-Nebhânî, *Nazmu evzâni'l-buhûr fî medhi'r-Rasûl* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, İd Mehmed Efendi, 29/3), 17b-18a.

yollar.

Müstef‘ilun fâ‘ilun müstef‘ilun fa‘ilu. Öyle engin bir denizdir ki o, mahlukatın denizi de onunla akar.

Hız. Peygamber’i metheden beyitler içermesi yönünden özgün sayılabilecek olan manzumenin, bahirlerin öğretimi açısından bir yenilik sunduğunu söylemek zordur. Zira manzumeyi, Safiyyüddîn el-Hillî’nin başlattığı geleneğe ait manzum eserlerden ayıran tek bir husus görünmektedir. O da müellifin, bahir isimlerini genelde beytin başında zikreden müelliflerden farklı olarak, beytin ikinci şatırında zikretmiş olmasıdır.

2.2.1.6. Bahirleri Ele Alan Diğer Manzum Eserler

Yukarıda ele alınan beş manzum eserin dışında aruz bahirlerini öğretmek amacıyla kaleme alınan birçok manzum eser bulunmaktadır. Genellikle küçük hacimli olduklarından dolayı neşredilmeyen bu manzum eserlerin büyük kısmı kütüphanelerde el yazması olarak yer almaktadır. Matbu ya da mahtûl olarak günümüze ulaştığı tespit edilen manzum eserlere dair bilgiler şöyledir:

1. Abdülkâhir el-Cürcânî’nin (ö. 471/1078-79) otuz iki beyitlik manzumesi. Eser, Muhammed Hasan Âli Yâsîn tarafından es-Sâhib b. ‘Abbâd’ın (ö. 385/995) *el-İknâ’ fî l-arûz ve tahrîci l-kavâfi* adlı kitabının sonuna derç edilerek neşredilmiştir.⁴⁰⁸
2. Muhammed b. İbrahim İbnu’r-Rukkâm’ın (ö. 715/1315-16) *Manzûme fî istihrâci evzânî l-bahr* isimli manzumesi. Esere ait bir nüsha, 5664/4 numarasıyla Zeytûne Camii Kütüphanesinin “Aruz” koleksiyonunda yer almaktadır.⁴⁰⁹
3. Muhammed b. Abdilkâdir en-Nâblusî (ö. 797/1395), muhtasar aruz risalesinde bahirleri işlerken, *Arûzu l-Endelüsî*’de kullanılan yöntemden yararlanarak her bir bahir için bir beyit nazmetmiştir. Risaleye ait bir nüsha, 1071 numarasıyla Rodos Fethi Paşa Vakfı Hafız Ahmed Ağa Kütüphanesinde bulunmaktadır.
4. Ali b. Muhammed b. Abdirrahmân el-Uchûrî el-Mısırî’nin (ö. 1066/1656) on beş beyitlik manzumesi. Esere ait bir nüsha, Süleymaniye Kütüphanesinin “Serez”

⁴⁰⁸ Ahmed Matlûb, *Abdülkâhir el-Cürcânî belâgatuhu ve nakduh* (Beyrut, 1973), 45.

⁴⁰⁹ Karabulut - Karabulut, *Mu‘cemu târihi t-türâsi l-İslâmî*, 4/2464.

koleksiyonunda bulunan 3272 numaralı yazma eserin 124a varağında yer almaktadır.

5. Muhammed b. Ubb b. Osman el-Müzemmirî et-Tuvâtî'nin (ö. 1160/1747) *Dürerü'n-nuhûr fî fekki'l-buhûr* isimli manzumesi. On iki beyitten meydana gelen eser, akademik bir makalede tahkik edilerek neşredilmiştir.⁴¹⁰
6. Abdullah b. Muhammed b. Âmir eş-Şebrâvî el-Ezherî'nin (ö. 1171/1758) *Nazmu esmâi buhûri 'ş-şi'r ve eczâ'ihâ* isimli manzumesi. Otuz iki beyitten meydana gelen esere ait bir nüsha, 362/2 numarasıyla Süleymaniye Kütüphanesinin “Yahya Tevfik” koleksiyonunda bulunmaktadır.
7. Yusuf b. Sâlim b. Ahmed el-Hıfnî'nin (ö. 1176/1763) otuz iki beyitlik manzumesi. Esere ait bir nüsha, Süleymaniye Kütüphanesinin “Serez” koleksiyonunda bulunan 3272 numaralı yazma eserin 84a-84b varaklarında yer almaktadır.
8. İbrahim b. Yakûb el-Gümüştanevî (ö. 1207/1793), *Zehrâtü'l-arûz* adlı risalesinde bahirleri işlerken her bir bahrin ismini ve tef'ilelerini içeren birer beyit zikretmiştir.⁴¹¹
9. Safâ Hulûsî (ö. 1995), *Fennü't-taktî 'i'ş-şi'rî ve'l-kâfiye* adlı eserinde bahirleri işlerken her bir bahrin ismine işaret ettiği birer beyit zikretmiştir.⁴¹²
10. Müellifi meçhul olan *Nazmu esmâi'l-buhûr mâ 'ade'l-mütedârek* adlı otuz beyitlik manzum eser, 217/2 numarasıyla Konya Yazma Eserler Bölge Müdürlüğü Kütüphanesinin “Bölge Yazma Eserler” koleksiyonunda yer almaktadır.
11. Aruz bahirleri üzerine kaleme alınan müellifi meçhul dört manzum eser, 02100/5, 04330, 723/10 ve 317/2 numaralarıyla Merkezü'l-Melik Faysal Kütüphanesinde bulunmaktadır.⁴¹³

⁴¹⁰ Ebû 'Âfiye el-Ceylâlî, “Dürerü'n-nuhûr fî fekki'l-buhûr li'l-Müzemmirî-dirâse ve tahkîk-”, *Mecelletü Rûfûf* 7 (2015), 36-54.

⁴¹¹ Yeşim Fettahoğlu, “İbrahim bin Ya'kûb el-Gümüştanevî'nin Zehrâtü'l-'Arûz Adlı Risalesi'nin Tahkiki”, *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi* 34 (2019), 345-354.

⁴¹² Hulûsî, *Fennü't-taktî 'i'ş-şi'rî ve'l-kâfiye*, 30-38.

⁴¹³ *Hizânetu't-turâs - Fihrisu mahtûtât*, 6/899, 7/251, 82/2, 122/353.

2.2.2. Zihafı ve İletleri Ele Alan Manzum Eserler

Aruz ilminde tef'ilelere bulaşan zihaf ve illetlerin tespiti büyük önem arz etmektedir. Zira tef'ilenin muhtelif yerlerinde meydana gelebilecek değişiklikler iyi bir şekilde bilinmezse şiirin vezni karıştırılabilir. Ayrıca zihaf ve illet kullanımlarına vakıf olmak, şaire kelime ve terkip seçiminde birtakım kolaylıklar da sağlamaktadır. Önemine binaen aruz âlimleri tarafından zihaf ve illetlerin öğrencilere daha kolay bir şekilde öğretilmesi için birçok manzum eser kaleme alınmıştır. Konunun sınırlılığından dolayı az sayıda beyit ihtiva eden bu eserler müstakıl parçalar hâlinde yazma eser kütüphanelerinde bulunmaktadır. Fakat aruza dair kaleme alınmış bazı eserlerde, zihaf ve illetler ele alındıktan sonra kolay ezberlenebilmesi için müellif tarafından, kendine ya da başka bir müellife ait olan manzumeler de zikredilmiştir.

Zihaf ve illetleri öğretmek için nazmedilen manzumelerden bazıları, tanım ve detay vermeksizin yalnızca isimlerin öğretilmesine odaklanmıştır. Fakat bu tarz manzumelere genellikle büyük hacimli eserlerde ya da küçük hacimli risalelerde rastlanmaktadır. Sözgelimi, Muhibbüddîn Ebü'l-Fazl İbnü'l-İmâm, *Tuhfetü'l-habîbi'l-melhûz* adlı aruz risalesinde zihaf ve illetleri tanımlarıyla birlikte işledikten sonra, isimlerinin kolayca ezberlenebilmesi için nazmettiği şu urcûze'ye yer vermiştir.⁴¹⁴ [Recez]

خَبْنٌ	وَوَقَصٌ	ثُمَّ	إِضْمَارٌ	وَحَيٌّ	قَبْضٌ	وَعَقْلٌ	ثُمَّ	عَصَبٌ	يَا	أَخِي
كَفٌّ	وَوَقَفٌ	كَسْفٌ	قَصْرٌ	خَبْلٌ	خَزْلٌ	وَنَقْصٌ	قَطْعٌ	حَذْفٌ	شَكْلٌ	
قَطْفٌ	وَبَتْرٌ	حَدٌّ	صَلَمٌ	شَطْرٌ	شَعْتُ	وَحَلْعٌ	جَزْءٌ	تَهَكٌ	يُسْرٌ	
ذَيْلٌ	وَرَقْلٌ	ثُمَّ	سَبْعٌ	لِلرَّمْلِ	فَدِي	ثَلَاثُونَ	أَتَتْ	مِنْ	الْعِلَالِ	

Zihaf ve illet isimlerini ihtiva etmenin yanı sıra tanımlarını da zikreden görece uzun manzumeler, çoğunlukla müstakıl manzum eserler olarak bulunmaktadır. Fakat bunlar, *el-Kasîdetü'l-Hazreciyye* ya da *el-Kâfiyetü's-şâfiye* gibi aruzun tüm konularına yer veren manzum eserlerin zihaf ve illet bölümlerini andırmaktadır. Zira bu eserler, zihaf ve illet mevzularının doğası gereğince, kendilerine özgün yeni yöntemler üretmemişlerdir. Bu sebeple de aruz bahirlerini öğretmek için kaleme alınan müstakıl manzumeler ka dar revaç bulmamışlardır.

Zihaf ve illetlerin isimleriyle birlikte tanımlarını da içeren birçok eserden belki de

⁴¹⁴ İbnü'l-İmâm, *Tuhfetü'l-habîbi'l-melhûz* (Laleli, 1963), 18b.

en meşhuru, Ezher şeyhi Demenhûrî'nin (ö. 1192/1778) *el-Muhtasaru 'ş-şâfi 'alâ metni 'l-Kâfi* adlı eserinde varit olan manzumesidir. Burada örnek teşkil etmesi için, on beş beyitten oluşan eserin müfred ve müzdevic zihafı için nazmedilen beyitlerine yer vermek mümkündür:⁴¹⁵ [Tavîl]

إِذَا رُمْتَ ضَبْطًا لِلزَّحَافِ وَعِلَّةً	فَبَادِرْ لِنَظْمٍ قَدْ أَتَاكَ مُسَلَّسًا
فَحَذْفُكَ ثَانٍ إِنْ يَكُنْ قَدْ تَحَرَّكَ	فَوَقُصْ وَإِلَّا فَهُوَ حَيْنٌ قَدْ انْجَلَا
وَإِسْكَانُهُ قَدْ لَقَّبُوهُ بِمُضْمَرٍ	وَطَيٌّ بِحَذْفِ الرَّابِعِ السَّائِكِ أَقْبَلَا
وَإِسْقَاطُ حَرْفِ خَامِسٍ إِنْ مُسَكَّنَا	فَقَبْضٌ وَإِلَّا فَهُوَ عَقْلٌ بَحْمَلَا
وَإِسْكَانُهُ عَصَبٌ وَحَذْفُكَ سَابِعَا	فَكُفَّ وَمَا يُدْعَى بِمُزْدَوِجٍ تَلَا
فَطَيٌّ وَحَبْنٌ أَصْلُهُ ثُمَّ أَوَّلُ	وَإِلْضَمَّاءُ حَزْلٌ ثُمَّ ثَانٍ تَحْصَلَا
مَعَ الْكَفِّ شَكْلٌ عَصَبٌ كَفِّ بِنَقْصِهِ	وَحُذْ عَلَلًا زَيْدًا وَنَقْصًا مُفْصَلَا

Zihaf ve illetlere hâkim olmak istediğinde, sana dizi hâlinde gelen bir nazma yönel.

Hazfettiğin ikinci harf harekeliyse buna vaks denir, değilse açık bir şekilde habn olur.

Eğer sakın kılmışsan buna da muzmar demişlerdir. Sakin olan dördüncü harfi hazfetmeyi ise tayy olarak kabul et.

Hazfettiğin beşinci harf sakınse buna kabz denir, değilse süslü bir şekilde 'akl olur.

Eğer sakın kılmışsan buna da 'asb denir. Yedinci harfi hazfetmene ise keff denir.

Ardından müzdevic zihaf olarak zikredilenler gelir.

Bunda aslolan tayy ve habnı birlikte yapmandır. Daha sonra birinci (tayy) ile ızmârı birlikte yaparsan hazl olur.

Ardından ortaya çıkan (ızmâr) ile keffi birlikte yaparsan şekl olur. 'Asb ile keff yaparsan da naks olur. Şimdi ise ayrıntılı bir şekilde ziyade ve naks illetlerini al...

Zihaf ve illetleri öğretmek amacıyla kaleme alınan birçok manzum eserden matbu ya da mahtût olarak günümüze ulaştığı tespit edilenlere dair bilgiler şöyledir:

1. Ebû Nasr el-Mahmûdî en-Nesefî'nin (ö. 519/1125) manzumesi. Esere ait bir nüsha, 5437/7 numarasıyla Mektebetü'l-Evkâfi'l-Âmme'de bulunmaktadır.⁴¹⁶

⁴¹⁵ Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Abdilmün'im b. Yusuf ed-Demenhûrî, *el-Muhtasaru 'ş-şâfi 'alâ metni 'l-Kâfi* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, Halis Efendi Kütüphanesi, 2479), 5b-6a.

⁴¹⁶ Karabulut - Karabulut, *Mu'cemu târihi 't-türâsi 'l-İslâmî*, 1/184.

2. Burhâneddîn el-Kîrâtî (ö. 781/1379) tarafından müfred zihafların ele alındığı on altı beyitlik manzum bir eser kaleme alınmıştır. Daha sonra Şihâbuddîn el-Kâzânî (ö. 1306/1889) *el-Maksûdu'l-vâfî bi'l-arûz ve'l-kavâfî* adlı eserinde, bu on altı beytin üzerine, müzdevic zihafı ele aldığı sekiz beyitlik bir tetimme yazmıştır.⁴¹⁷ Bu yirmi dört beyit tahkik edilerek akademik bir makalede yayımlanmıştır.
3. Bahrak el-Hadramî'nin (ö. 930/1524) yirmi beyitlik urcûzesi. Eser tahkik edilerek akademik bir makalede yayımlanmıştır.⁴¹⁸
4. Ahmed b. Ebîbekir en-Nesefî'nin (ö. 1007/1598) manzumesi. Esere ait bir nüsha, 851/3 numarasıyla Beyrut'ta Mektebetü'l-Câmi'a'da bulunmaktadır.⁴¹⁹
5. Kâsım b. Muhammed el-Halebî el-Bekrecî'nin (ö. 1169/1755) *Şifâ'u'l-ilel fi nazmi'z-zihâfât ve'l-ilel fi'l-arûz* isimli manzumesi.⁴²⁰ Esere ait herhangi bir nüshaya ulaşılamamıştır.
6. Ebû Muhammed el-Kürdî eş-Şehrezûrî el-Beytûşî'nin (ö. 1211/1796) manzumesi. Otuz dört beyitten meydana gelen esere ait bir nüsha, 1453/6 numarasıyla el-Mektebetü'l-Kâdiriyye'de yer almaktadır.⁴²¹
7. İbnü'l-Kattâ' es-Sıkkîlî'nin *el-Bâri* adlı meşhur eserinin sonunda işlenen zihaf ve illetler bahsi, meçhul bir müellif tarafından nazma çekilmiştir. Yirmi dokuz beyitten meydana gelen esere ait bir nüsha, 1993/2 numarasıyla Atıf Efendi Kütüphanesinin "Atıf Efendi" koleksiyonunda yer almaktadır.
8. Zihaf ve illetler üzerine kaleme alınan kırk beyitlik müellifi meçhul bir urcûze, NEKAY03547/05 numarasıyla İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesinde bulunmaktadır.

⁴¹⁷ Ömer Mâcid es-Sinevî, "Manzûmetun fi 'ileli'z-zihâf li Burhâneddîn el-Kîrâtî", *Mecelletü Revâ* 1 (20), 15.

⁴¹⁸ Selâm Rahhâl, "Urcûzetun fi'l-ilel ve'z-zihâfât li Bahrak el-Hadramî", *Mecelletü Revâ* 3 (2021), 8-12.

⁴¹⁹ *Hizânetu't-turâs - Fihrisu mahtûtât*, 81/802.

⁴²⁰ Bağdâdî, *Hedîyyetü'l-ârifîn*, 1/834.

⁴²¹ Karabulut - Karabulut, *Mu'cemu târîhi't-türâsi'l-İslâmî*, 2/1422.

SONUÇ

İslâm'ın ilk dönemlerinde başlayan ilmî çalışmalar çerçevesinde, daha önce Arap şiirinde mevcut olmayan ve “eş-şi'ru't-ta'limî” olarak adlandırılan didaktik şiir tarzı gelişmiştir. Din ve dii ilimlerinin çoğunda ortaya çıkan bu şiirlerin nazmedilme amacı, nesir yoluyla öğrenilip akılda tutulması zor olan konuların ezber yöntemiyle öğretilmesi olmuştur. Bu bağlamda başlangıç, orta ve ileri seviye olmak üzere farklı düzeylere hitap eden manzum eserler telif edilmiştir.

Dil ilimlerinin öğretiminde sıkça başvurulmuş didaktik şiir üslubu, aruz ilmini öğretmek amacıyla da kullanılmıştır. Zira aruz ilminin ele aldığı bahir, zihaf ve illet gibi konuların karmaşıklığı ve her birinin çok sayıda ıstılaha sahip oluşu, aruz âlimlerini akılda kalıcı manzumeler yazmaya sevk etmiştir. Aruz ilmi üzerine kaleme alınan manzum eserlerin çoğu, belli bir konuya hasredilmeden aruzu bütüncül şekilde ele alırken, bazıları da yalnızca belli bir konunun öğretilmesine odaklanmıştır. Aruzu bütüncül şekilde ele alan manzumelerde genellikle kafiye konuları da işlenmiştir. Tek konulu aruz manzumeleri ise bahir, zihaf ve illet konuları etrafında şekillenmiştir.

Aruz manzumelerinin genellikle çok uzun olmayan urcûzeler olarak nazmedildiği ve bu alanda yalnızca bir elfiyye kaleme alındığı görülmüştür. Bu durum, aruz ilminin nahiv ve belagat ilimlerine kıyasla daha az konuya sahip olmasından kaynaklanmıştır. Aruz ilminin söz konusu yegâne elfiyyesi ise Şa'bân b. Muhammed b. Davud el-Âsârî (ö. 828/1425) tarafından kaleme alınmıştır.

Aruz ilmine dair kaleme alınan manzum eserlerde bedî' sanatlarından sayılabilecek bazı yöntemler kullanılmıştır. Arap şiirinde lafzî sanatların kullanımının revaç bulduğu dönemlerde kaleme alınan aruz manzumelerinde kullanılan bu yöntemlerden ilki, harflerin sayısal değerlerine dayalı olan ebced sistemidir. Aruz âlimleri, özellikle bahirlerin aruz ve darb sayılarına işaret etmek için bu sistemden istifade etmiştir. Diğer bir yöntem ise beyitlerde aruz vezinlerinin meşhur şâhitlerinin tazmin edilmesi olmuştur. Manzumelerinde bu yöntemi kullanan müellifler, şâhit olarak zikredeceği beytin bir kısmını alarak kendi manzumesine derç etmiştir. Fakat her iki yöntem de manzumeleri girift hâle getirerek şerhe muhtaç bırakmıştır.

İçerdikleri rumuz ve tazminlerle karmaşık bir yapıya bürünen aruz manzumelerini izah etmek üzere çok sayıda şerh kaleme alınmıştır. Bu şerhlerde rumuzlar açıklanmış ve tazmin edilen beyitlerin tamamına yer verilmiştir. Şerhlerin yanı sıra bizzat metin

üzerinde de bazı önlemler alınmıştır. Sözelimi, manzumelere ait bazı yazma nüshalarda belli sayılara işaret eden harf ya da rumuzlar kırmızı mürekkeple gösterilmiş, bir şahitten tazmin edilen lafızların ait olduğu beyitler ise satır aralarında tamamlanmıştır.

Aruz ilminin pratik bir biçimde öğretilmesi amacıyla nazmedildiği bilinen ilk tam manzum eser, İbn Abdirabbih'in meşhur eseri *el-İkdü'l-ferîd*'de yer verdiği urcûzesi olmuştur. Sade ve anlaşılır üslubuyla dikkat çeken bu manzumede herhangi bir rumuz ve tazmine yer verilmemiş, konular yalın ve sade bir şekilde işlenmiştir.

Aruz manzumeleri arasında, üzerine çokça şerh çalışması yapılan meşhur eserlerden biri, Ziyâuddîn el-Hazrecî'nin *el-Kasîdetü'l-Hazreciyye*'sidir. Eser, ebced sistemine dayalı rumuzların kullanılması ve şahitlerin tazmin edilerek verilmesi yöntemlerini bir arada bulunduran ilk çalışmadır. Daha sonra *el-Kâfiyetü's-şâfiye* adlı manzumeyi kaleme alan Sabbân, şahitleri tazmin etme uygulamasını terk etmekle birlikte büyük oranda *el-Hazreciyye*'nin yöntemine sadık kalmıştır. Dolayısıyla Sabbân'ın, aruz manzumesi yazma konusunda Hazrecî'nin çizgisini takip ettiğini söylemek mümkündür. Ayrıca Hamdûn b. el-Hâc es-Sülemî de bu yöntem üzere eser veren isimlerden biri olmuştur. Bu eserlerin en belirgin özelliği ise manzumelerinin orta ya da ileri düzeydeki öğrencileri muhatap almasıdır.

Aruz ilmi üzerine nazmedilen meşhur manzumelerden bir tanesi, İbnü'l-Hâcib'in *el-Maksîdü'l-celîl*'idir. Üzerine birçok şerh yazılan eser, görece sade olup yalnızca şahitlerin tazmini yöntemini içermektedir. Ayrıca eserde zihaf ve illetler ayrı bir bahis olarak işlenmeyerek her bir zihaf ve illet, ârız olduğu ilgili bahrin altında zikredilmiştir. Daha sonra Sadruddîn es-Sâvî tarafından nazmedilen *el-Kasîdetü'l-hasnâ* adlı manzumede de bu yöntem aynen uygulanmıştır. Dolayısıyla es-Sâvî'nin, aruz manzumesi yazma konusunda İbnü'l-Hâcib'in çizgisini takip ettiğini söylemek mümkündür. Ayrıca Emînüddîn el-Mahallî ve Molla Gürânî'nin manzumelerinde de bu yöntemin izleri görülmektedir. Bu eserlerin en belirgin özelliği ise manzumelerinin başlangıç ve orta düzeydeki öğrencilere hitap etmesidir.

Yalnızca aruz bahirlerini öğretmeyi amaçlayan görece kısa manzumelerde, özgün yöntemleriyle çığır açan üç eserden bahsetmek mümkündür. Bunlar Ebü'l-Ceyş el-Endelüsî, Sadrüşşerîa ve Safiyyüddîn el-Hillî tarafından nazmedilen manzumelerdir. Ebü'l-Ceyş el-Endelüsî tarafından kaleme alınan ve aruz manzumelerinde ebced sistemini kullanan ilk eser olan *Arûzu'l-Endelüsî*, aruz literatüründe adeta bir otorite

hâline gelmiştir. Öyle ki eser üzerine çok sayıda şerh yazıldığı gibi, Arap ve Türk edebiyatlarında nazireler de kaleme alınmıştır. Sadrüşşerîa tarafından aruz bahirlerinin dairelerdeki teorik durumlarını örneklemek için nazmedilen beş beyitlik manzume, türünün ilk ve tek örneği olma hüviyetine sahiptir. Safiyyüddîn el-Hillî'nin her bir bahri, tef' ilelerini zikrederek öğretme yöntemi ise aruz literatüründe "mefâtîhu'l-buhûr" adıyla şöhret kazanmıştır. Daha sonra bu yöntemi takip eden onlarca manzum eser kaleme alınmıştır. Fakat bunlar içinde tematik özgünlükleri bakımından, Şihâbüddîn el-Hicâzî ile Yusuf en-Nebhânî'nin manzumeleri ayrı bir yer edinmiştir.

Sadece zihaf ve illetleri konu alan müstakil manzum eserler özgün yöntemlere sahip olmayıp hacimli aruz manzumelerindeki zihaf ve illet bahislerini andırır yapıdadır. Demenhûrî'nin zihaf ve illetlere dair nazmettiği manzumesi, bunların en meşhurlarından bir tanesidir.

Gerek aruz manzumelerinin gerekse üzerlerine yazılan şerhlerin çok sayıda yazma nüshasının, dünyanın farklı kütüphanelerinde bulunduğu görülmüştür. Bu durum, aruz ilmi öğretiminde manzum eser yazmanın yaygın bir gelenek hâlini aldığını ve bu geleneğin bir şerh kültürünü de ihtiva ettiğini göstermektedir. Bu eserler arasında halen tahkik edilmeyip neşredilmeyi bekleyen çok sayıda manzum eser ve şerh bulunmaktadır. Ayrıca yazma nüshaların katalog kayıtlarında birtakım hata ve karışıklıklar da yer almaktadır. Nitekim bir eserin, asıl müellifinden başkasına ya da şârihine nispet edilmesi gibi durumlarla karşılaşmaktadır. Bu tarz hataların tespit edilip katalog kayıtlarının gözden geçirilmesi önem arz etmektedir.

KAYNAKÇA

- Abbâs, Hâzım Kerîm. “Manzûmetu’s-Sabbân fî ‘ilmeyi’l-arûz ve’l-kâfiye li Muhammed b. Ali es-Sabbân: tahkîk”. *Mecelletü’l-Kâdisiyye li’l-‘Ulûmi’l-İnsâniyye* 22/3 (2019), 225-253.
- Abdulahadioğlu, Ahmet. “Arap Edebiyatında Didaktik Şiirin Ortaya Çıkışı ve Arap Grameri Konusunda Yazılan Başlıca Manzumeler”. *Artuklu İnsan ve Toplum Bilim Dergisi* 3/1 (2018), 20-34.
- ‘Adî b. Zeyd el-‘İbâdî. *Dîvânu ‘Adî b. Zeyd el-‘İbâdî*. thk. Muhammed Cabbâr el-Mu‘aybid. Bağdat: Şeriketü Dâri’l-Cumhûriyye, 1965.
- Ahmedî, Muhammed b. Ali b. Halef Ebu’l-Bekâ’. *Nüzhetü’n-nevâzır ve tırâzu’d-defâtir fî’t-tevassul ilâ ma’rifeti mâ havathu’d-devâir*. thk. Hüsâmüddîn Mustafa Muhammed. Alukah, ts.
- Aktaş, Osman. *Arapçada Asıl ve Fer‘ Nazariyesi*. Ankara: Fecr Yayınları, 1. Basım, 2020.
- Alhout, Munır. *el-Hazreciyye Şerhi “el-Ma’mûl fî ‘İlmi’l-‘Arûd ve’l-Kavâfi” Adlı Eserin Değerlendirilmesi ve Tahkiki*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2021.
- Âlûsî, Abdülbâkî b. Mahmud b. Abdillâh. *el-Fevâ’idü’l-Âlûsiyye ‘ale’r-Risâleti’l-Endelüsiyye*. Bağdat: Matba‘atu Dâri’s-Selâm, 1312.
- ‘Âmûdî, Mahmud Muhammed. “el-Maksîdü’l-celîl fî ‘ilmi’l-Halîl: dirâse ve tahkîk”. *Mecelletü’l-Câmi‘ati’l-İslâmiyye* 15/2 (2007), 1-21.
- Âsârî, Şa‘bân b. Muhammed b. Davud. *el-Vechü’l-cemîl fî ‘ilmi’l-Halîl*. thk. Hilâl Nâcî. Beyrut: ‘Âlemu’l-Kutub, 1. Basım, 1998.
- Atîk, Abdülazîz. *‘İlmü’l-arûz ve’l-kâfiye*. Beyrut: Dâru’n-Nehdati’l-‘Arabiyye, 1987.
- Atik Gürbüz, İncinur. “Aruz Eğitimi Üzerine Yazılmış Bir Eser: Manzûme-i Arûz”. ed. Süleyman Çaldak - İ. Halil Tuğluk. 321-331. Ankara: Adıyaman Üniversitesi Yayınları, 2010.
- Aydın, Atik. *Arap Edebiyatında Keşkül Geleneği -Bahâuddîn el-Âmilî Örneği-*. Ankara: ASBÜ Yayınları, 2024.
- ‘Aynî, Ebû Muhammed Bedrüddîn Mahmud b. Ahmed. *el-Hâvî fî şerhi Kasîdeti’s-Sâvî*. İstanbul: Atıf Efendi Kütüphanesi, Atıf Efendi, 1988.
<https://portal.yek.gov.tr/works/detail/375512>
- ‘Aynî, Ebû Muhammed Bedrüddîn Mahmud b. Ahmed. *el-Hâvî fî şerhi Kasîdeti’s-Sâvî*

- fî 'ilmi'l-arûz*. thk. Mahmud Muhammed el-‘Âmûdî. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1. Basım, 2025.
- Bağcı, Abdullah Esat. *İbnu'l-Hâcib ve Eseri Emâli'l-Mufasssal'ın Nahiv İlmindeki Yeri*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2016.
- Bağdâdî, İsmâil Paşa. *Hediyyetü'l-‘ârifîn esmâü'l-müellifîn ve âsârü'l-musannifîn*. 2 Cilt. İstanbul: Matba‘atu Vekâleti'l-Ma‘ârif, 1951.
- Bağdâdî, İsmâil Paşa. *Îzâhu'l-meknûn fi'z-zeyl 'alâ Keşfi'z-zunûn*. thk. Şerafettin Yaltkaya - Kilisli Rıfat Bilge. 2 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-‘Arabî, ts.
- Bakırcı, Selami - Çöğenli, M. Sadi. “el-Endelüsî ve Aruzla İlgili Eseri (Arûzu'l-Endelüsî)”. *EKEV Akademi Dergisi* 9/25 (2005), 265-284.
- Bâ‘âmîr, Sabâh Yahya İbrahim. *el-Vâfî fi'ilmeyi'l-arûz ve'l-kavâfî li 'Ubeydillâh b. Abdilkâfî b. Abdilmecîd el-'Ubeydî (min ulemâ'i'l-karni's-sâmin)*. Mekke: Câmi‘atu Ümmi'l-Kurâ, Yüksek Lisans Tezi, 1419.
- Berzencî, Muhammed Ma‘rûf b. Mustafa b. Ahmed en-Nûdehî. *Manzûmetu'd-durreti'l-arûziyye*. Erbil: Mektebu't-Tefsîr, 1. Basım, 2004.
- Bezci, Ramazan. *Muhammed Emin ez-Zilevî ve Divanı*. Çanakkale: Paradigma Akademi, 2022.
- Brockelmann, Carl. *Târîhu'l-edebi'l-'Arabî*. çev. Abdulhalîm en-Neccâr. 6 Cilt. Kahire: Dâru'l-Ma‘ârif, 5. Basım, 1977.
- Câhız, ‘Amr b. Bahr b. Mahbûb Ebû Osman. *el-Beyân ve't-tebyîn*. 3 Cilt. Beyrut: Dâru ve Mektebeti'l-Hilâl, 1423.
- Cevherî, Ebû Nasr İsmail b. Hammâd. *Arûzu'l-varaka*. thk. Sâlih Cemâl Bedevî. Mekke: Matbû‘atu Nâdî Mekketi's-Sekâfî, 1985.
- Ceylâlî, Ebû ‘Âfiye. “Dürerü'n-nuhûr fî fekki'l-buhûr li'l-Müzemmirî-dirâse ve tahkîk-”. *Mecelletü Rufûf* 7 (2015), 36-54.
- Çetin, Nihad M. “Arûz”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 3/424-437. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Çetin, Nihad M. “Bahir”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 4/484-486. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Çetin, Nihad M. *Eski Arap Şiiri*. İstanbul: Kapı Yayınları, 3. Basım, 2021.
- Dayf, Şevkî. *eş-Şi'ru'l-ğınâî fi'l-emsâri'l-İslâmiyye fi'l-Medîne*. Kahire: Dâru'l-Fikri'l-‘Arabî, 1. Basım, ts.
- Demenhûrî, Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Abdilmün‘im b. Yusuf. *el-Muhtasaru's-şâfî alâ metni'l-Kâfî*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, Halis

- Efendi Kütüphanesi, 2479. <https://nek.istanbul.edu.tr/ekos/AY/nekay02479.pdf>
- Demirayak, Kenan. “Osmanlı Dönemi Arap Edebiyatında Tarih Düşürme Şiirleri ya da Şiirle Tarih Düşürme”. *Şarkiyat Mecmuası* 25 (2014), 87-124.
- Deyyâb, Muhammed. *Târîhu âdâbi'l-lugati'l-'Arabiyye*. BAE: Müessesetü Hindâvî, 2021.
- Dişci, Halis. “Risâletü'l-Gufrân Bağlamında Fizikötesi Yolculuk ve İmru'ül-Kays”. *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* 24/2 (2024), 408-425.
- Durmuş, İsmail. “İstişâd”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 23/397-398. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Durmuş, İsmail. “Şiir”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 39/144-154. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Durmuş, İsmail. “Tef'ile”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 40/273-274. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.
- Durmuş, İsmail. “Zihaf ve İlet”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 44/402-405. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Durmuş, İsmail - Çelebi, Muharrem. “Müselles”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32/84-85. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Ebü Cahcûh, Hadr Muhammed. “Muhtasaru Ebi'l-Ceyş el-Mağribî el-Endelüsî fî 'ilmi'l-arûz”. *Âfâku's-Sekâfe ve't-Turâs* 100 (2017), 135-160.
- Ebü'l-Alâ el-Maarî, Ahmed b. Abdillâh b. Süleyman. *el-Fusûl ve'l-ğâyât fî temcîdi'l-lâh ve'l-mevâ'iz*. Beyrut: Dâru'l-Âfâki'l-Cedîde, ts.
- Ebü'l-Ceyş el-Endelüsî, Ebû Muhammed Abdullâh b. Muhammed. *Arûzu'l-Endelüsî*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Mahmud Efendi, 6200. <https://portal.yek.gov.tr/works/detail/260575>
- Eminoğlu, Ali. *Moritanya Arap Edebiyatı İbn Râzike ve Şiirleri*. Konya: Yediveren Kitap, 2023.
- Enîs, İbrahim. *Mûsîka 'ş-şi'r*. Kahire: Mektebetü'l-Anclevo el-Mısriyye, 2. Basım, 1952.
- Ezherî, Muhammed b. Ahmed. *Tehzîbü'l-luga*. 8 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-'Arabî, 1. Basım, 2001.
- Fehd Ebû Hadra. *Dirâsât fî 'ş-şi'r ve'l-arûz*. Menşûrâtı Mecelleti Mevâkîf, 2004.
- Fendik, Edward. *İktifâu'l-kanû' bimâ hüve matbû'*. Mısır: Matba'atü't-Te'lîf (el-Hilâl), 1896.
- Fettahoğlu, Yeşim. “İbrahim bin Ya'kûb el-Gümüşhanevî'nin Zehretü'l-'Arûz Adlı Risalesi'nin Tahkiki”. *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi* 34 (2019), 340-361.

- Fidan, İbrahim. *Osmanlı Dönemi Arap Şairlerinden İbnu'n-Nakîb el-Huseynî ve Şiirleri*. Ankara: Gece Kitaplığı, 1. Basım, 2016.
- Fîrûzâbâdî, Mecdüddîn Ebû Tâhir Muhammed b. Ya'kûb. *el-Kâmûsu'l-muhît*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 8. Basım, 2005.
- Güceyüz, İsa. *Fahreddîn Râzî'de Dil İlimleri*. Ankara: Fecr Yayınları, 2025.
- Güzelhisârî, Muhammed b. Hamza Aydınî. *Risâle fî 'ilmi'l-'arûz*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Kılıç Ali Paşa, 667.
- Hafâcî, Muhammed Abdülmun'im. *el-Binâu'l-fennî li'l-kasîdeti'l-'Arabiyye*. Kahire: Dâru't-Tıbbâ'ati'l-Muhammediyye, ts.
- Halebî, Tâhir b. el-Hasen b. Habîb. "er-Ravdu'l-muravvad fî 'ilmi'l-arûz". ed. Hadr Muhammed Ebû Cahcûh. *Merkezu Cem'iyeti'l-Mâcid li's-Sekâfe ve't-Turâs* 32/124 (2023), 127-163.
- Halîl b. Ahmed, Ebû Abdurrahmân el-Ferâhîdî. *Kitâbu'l-'ayn*. thk. Mehdî el-Mahzûmî - İbrahim es-Sâmerrâî. 8 Cilt. Beyrut: Dâru ve Mektebetu'l-Hilâl, 1988.
- Halîm-i Şîrvânî. *Arûz-ı Halîmî*. Süleymaniye Kütüphanesi, Damad İbrahim Paşa, 1151/5. <https://portal.yek.gov.tr/works/detail/232996>
- Hanefî, eş-Şeyh Celâl. *el-Arûz: tehzîbuhu ve i'âdetü tedvînih*. Bağdat: Matba'atü'l-Ânî, 1978.
- Hârizmî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Yusuf el-Kâtib. *Mefâtîhu'l-'ulûm*. thk. Abdülemîr el-Âsım. Beyrut: Dâru'l-Menâhil, 1. Basım, 2008.
- Hasenî, Abdülhayy b. Fahriddîn. *Nüzhetü'l-havâtır ve behcetü'l-mesâmi' ve'n-nevâzır*. 8 Cilt. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1. Basım, 1999.
- Hasenî, Behîce Bâkır. "Urcûze fî'l-arûz li müellifin mechûl". *Mecma'u'l-Lugati'l-'Arabiyye* 47/4 (ts.), 847-862.
- Ahmed el-Hâşimî. *Cevâhirü'l-belâga fî'l-me'ânî ve'l-beyân ve'l-bedî'*. Beyrut: el-Mektebetü'l-'Asriyye, ts.
- Hâşimî, Ahmed. *Mîzânü'z-zeheb fî sinâ'ati şî'ri'l-'Arab*. BAE: Müessesetü Hindâvî, 2016.
- Hazrecî, Abdullah b. Muhammed Ziyâuddîn. *el-Kasîdetü'l-Hazreciyye*. Manisa: Manisa Kütüphanesi, Manisa İl Halk Kütüphanesi, 1198/3. <https://portal.yek.gov.tr/works/detail/93987>
- Hazrecî, Abdullah b. Muhammed Ziyâuddîn. "Metnu'l-Hazreciyye". *Mecmû'un min mühimmâti'l-mutûni'l-musta'mele*. 295-300. Mısır: el-Matba'atü'l-İlmiyye, 1. Basım, 1313.

- Herevî, Muhammed el-Emîn. *el-Fütûhâtu'r-rabbâniyye 'ale'l-Kasîdeti's-Sabbâniyye*. Beyrut: Dâru Tavki'n-Necât, 1. Basım, 2016.
- Herevî, Muhammed el-Emîn. *el-Makâsidü'l-celiyye 'ale'l-Kasîdeti'l-Hazreciyye*. Cidde: Dâru'l-Minhâc, 1. Basım, 2016.
- Hulûsî, Safâ. *Fennü't-taktî'i's-şi'rîve'l-kâfiye*. Bağdat: Mektebetü'l-Müsennâ, 5. Basım, 1977.
- Hüseyin, Abdülazîz b. Süleyman b. Hüseyin. *en-Nazmu'l-melîh*, 2022.
- Hüseyin Berekât. "el-Maksîdû'l-celîl fî 'ilmi'l-Halîl li İbni'l-Hâcib". *Mecelletü Ma'hedi'l-Mahtûtâti'l-'Arabiyye* 58/2 (2014), 85-177.
- Hüseyin, Muhammed Mahrûs. *Metnü's-şâfi fî 'ilmeyi'l-arûz ve'l-kavâfi*. Mısır: Matba'atu'l-İ'timâd, 1920.
- İbn Abdîrabbih, Ebû Ömer Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Habîb el-Kurtubî el-Endelüsî. *el-İkdu'l-ferîd*. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-'İlmiyye, 1. Basım, 1404/1983.
- İbn Abdîrrezzâk, Hasan b. İsmail. *Mi'yâru'l-leâlî fî'l-arûz ve'l-kavâfi*, 1434.
- İbn Cinnî, Ebu'l-Feth Osman b. Cinnî el-Mevsilî el-Bağdâdî. *Kitâbu'l-arûz*. thk. Ahmed Fevzî el-Heyb. Kuveyt: Dâru'l-Kalem, 1. Basım, 1407/1987.
- İbn Fâris, Ebû'l-Hüseyn Ahmed. *es-Sâhibî fî fikhî'l-lugati'l-'Arabiyye ve mesâ'ilihâ ve süneni'l-'Arab fî kelâmihâ*. Muhammed Ali Beyzûn, 1. Basım, 1997.
- İbn Hallikân, Ebu'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed. *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâu ebnâi'z-zamân*. 7 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, 1900.
- İbn Hamdûn, Muhammed et-Tâlib. *Şerhu Maksûrati Hamdûn b. el-Hâc fî 'ilmeyi'l-arûz ve'l-kâfiye*. thk. el-Bukây Abdullah. *Mecelletü's-Sekâfeti'l-Mağribiyye*, 1. Basım, 2022.
- İbn Kâsım, Abdülazîz b. İbrahim. *ed-Delîl ile'l-mutûni'l-'ilmiyye*. Riyad: Dâru's-Samî'î, 1. Basım, 2000.
- İbn Manzûr, Ebû'l-Fazl Muhammed. *Lisânu'l-'Arab*. 15 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, 3. Basım, 1414/1993.
- İbn Reşîk el-Kayrevânî, Ebû Ali el-Hasen el-Ezdî. *el-'Umde fî mehâsini's-şi'r ve âdâbih*. 2 Cilt. Dâru'l-Cîl, 5. Basım, 1401/1981.
- İbn Sellâm el-Cumahî, Ebû Abdullah Muhammed. *Tabakâtu fuhûli's-şu'arâ*. thk. Mahmud Muhammed Şâkir. 2 Cilt. Cidde: Dâru'l-Medenî, 1974.
- İbn Vâsıl el-Hamevî, Muhammed b. Sâlim. *ed-Dürrü'n-nadîd fî şerhi'l-Kasîd*. thk. Muhammed 'Âmir Ahmed Hasan. Minye, 1987.

- İbnü'd-Demâmînî, Ebû Abdillâh Bedrüddîn Muhammed b. Ebî Bekr b. Ömer el-Mahzûmî el-İskenderî. *el- 'Uyûnü'l-ğâmize 'alâ habâya'r-Râmize*. thk. el-Hassânî Hasan Abdullâh. Kahire: Mektebetü'l-Hâne'î, 1. Basım, 1973.
- İbnü'l-Hâcib, Ebû 'Amr Cemâlüddîn Osman b. Ömer. *el-Kasîdetü'l-lâmiyye fî'l-arûz*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, Halis Efendi Kütüphanesi, 3547. <https://nek.istanbul.edu.tr/ekos/AY/nekay03547-05.pdf>
- İbnü'l-Hâcib, Ebû 'Amr Cemâlüddîn Osman b. Ömer. *el-Maksîdü'l-celîl fî 'ilmi'l-Halîl*. İstanbul: Köprülü Kütüphanesi, Fazıl Ahmed Paşa, 1613. <https://portal.yek.gov.tr/works/detail/362343>
- İbnü'l-Hâik el-Hemdânî, Ebû Muhammed el-Hasen b. Ahmed b. Ya'kûb. *Sıfatı cezîrati'l- 'Arab*. Leiden: Brill, 1884.
- İbnü'l-Hatîb, Abdüllatîf b. Ali b. İbrahim. *Şerhu't-Teysîri'd-dâfi 'li'd-dâhiye fî tahsîli 'ilmeyi'l-arûz ve'l-kâfiye*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Serez, 3872. <https://portal.yek.gov.tr/works/detail/383029>
- İbnü'l-İmâm, Muhibbüddîn Ebü'l-Fazl Muhammed b. Ahmed. *Tuhfetü'l-habîbi'l-melhûz bi 'ilmeyi'l-mîzân ve'l- 'arûz*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Laleli, 1963. <https://portal.yek.gov.tr/works/detail/300103>
- İbnü'l-Kıftî, Ebü'l-Hasen Cemâlüddîn Ali b. Yusuf b. İbrahim b. Abdilvâhid eş-Şeybânî. *İnbâhu'r-ruvât 'alâ enbâhi'n-nuhât*. thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrahim. 4 Cilt. Kahire: Dâru'l-Fikri'l- 'Arabî, 1982.
- İbnü't-Türkmânî, Ebu'l-Abbâs Tâcüddîn Ahmed b. Osman b. İbrahim. *Şerhu Kasîdeti İbni'l-Hâcib fî 'ilmi'l-arûz ve 'ilmi'l-kavâfi ve 'uyûbi's-şi'r*. thk. Mahmud Muhammed el- 'Âmûdî. Gazze: Matba'atu'l-Mikdâd, 1. Basım, 2004.
- İhsân Abbâs. *Târîhu'l-edebi'l-Endelüsî (asru't-Tavâ'if ve'l-Murâbitîn)*. Beyrut: Dâru's-Sekâfe, ts.
- İsa, Fevzi Sa'd. *el-Arûzu'l- 'Arabî ve muhâvelâtu't-tatavvur ve't-tecdîd fîh*. İskenderiyye: Dâru'l-Ma'rifeti'l-Câmi' iyye, 1998.
- İsfahânî, eş-Şeyh Ebu'l-Mecd Muhammed er-Rızâ en-Necefî. *Edâ'u'l-mefrûd min şerhi Urcûzeti'l-arûz*. thk. eş-Şeyh Mecîd Hâdizâde. Kum: el-Mektebetü'l-Edebiyyetü'l-Muhtassa, 1. Basım, 1428.
- İsnevî, Cemâlüddîn Abdürrahîm b. el-Hasen b. Ali. *Nihâyetü'r-râğîb fî şerhi Arûzi İbni'l-Hâcib*. thk. Şa'bân Salâh. Beyrut: Dâru'l-Cîl, 1. Basım, 1989.
- İyişenyürek, Orhan. "Muhammed es-Sabbân'ın Arap Diline Katkıları". *Arap Dilinin Gelişim Serüveni* 1. ed. Ahmet Yıldız. 249-275. Konya: Palet Yayınları, 2022.

- Kalkaşendî, Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Ali. *Subhu'l-a'şâ fî sinâ'ati'l-inşâ*. 15 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, ts.
- Karabulut, Ali Rıza - Karabulut, Ahmet Turan. *Mu'cemu târîhi't-türâsi'l-İslâmî fî mektebâti'l-âlem - el-mahtûtât ve'l-matbû'ât*. 5 Cilt. Kayseri: Dâru'l-Akabe, 1. Basım, 2001.
- Kâtib Çelebi, Mustafa b. Abdullâh Hâcî Halîfe. *Keşfü'z-zunûn 'an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*. 2 Cilt. Beyrut: Müessesetü't-Târîhi'l-Arabî - Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 1941.
- Kâtib Çelebi, Mustafa b. Abdullah Hâcî Halîfe. *Süllemü'l-vusûl ilâ tabakâti'l-fuhûl*. thk. Mahmud Abdülkâdir el-Arnâ'ût. 5 Cilt. İstanbul: IRCICA Kütüphanesi, 2010.
- Kehhâle, Ömer Rızâ. *Mu'cemu'l-müellifîn*. 15 Cilt. Beyrut: Mektebetü'l-Müsennâ - Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, ts.
- Kılıç, Hulusi. "İbnü'l-Hâcib". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 21/55-58. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Kılıçlı, Mustafa. "Hillî, Safiyyüddin". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 18/41-44. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Kılınç, Nesibe. *Osmanlı Dönemi Arap Edebiyatında Bir Eğitim Yöntemi Olarak Didaktik Şiir*. Malatya: İnönü Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2024.
- Köksoy, Mesut. "Sadrüşşeri'a el-Asgar'ın Arûz'a Dair Manzûmesinin İncelenmesi". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 23/2 (2023), 855-882.
- Kudâme b. Ca'fer, Ebü'l-Ferec. *Nakdü's-şi'r*. İstanbul: Matba'atü'l-Cevâ'ib, 1. Basım, 1302.
- Kutlar Oğuz, Fatma Sabiha. *Türk Edebiyatı Eserler Sözlüğü*. Erişim 26 Şubat 2025. <http://tees.yesevi.edu.tr/madde-detay/es-safiye-fi-l-aruz-ve-l-kafiye-molla-gurani>
- Küçüksarı, Mücahit. *Osmanlı Dönemi Arap Şairlerinden İbrâhîm es-Sefercelânî ve Şiirleri*. Konya: Çizgi Kitabevi, 2017.
- Küçüksarı, Mücahit - Ak, Murat. "Bir Nebevî Medih Şairi Olarak Yûsuf en-Nebhânî ve es-Sâbikâtu'l-Ciyâd fî Medhi Seyyidi'l-İbâd Adlı Divanındaki Hz. Peygamber Anlatımı". *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 26/2 (2022), 881-902.
- Kümillâî, Muhammed Hıfzurrahmân b. Muhibburrahmân. *el-Büdûru'l-madiyye fî terâcimi'l-Hanefiyye*. 23 Cilt. Kahire: Dâru's-Sâlih, 2. Basım, 2018.
- Luvîs Şeyho, Rızkullâh b. Yûsuf b. Abdilmesîh b. Yakûb el-Yesûî. *İlmü'l-edeb el-cüz'ü'l-evvel: 'ilmu'l-inşâ ve'l-arûz*. Beyrut: Matba'atü'l-Âbâi'l-Yesû'îyyîn, 2. Basım, 1897.

- Mahallî, Emînüddîn Muhammed b. Ali. *el-Cevheratü'l-ferîde fî kâfiyeti'l-kasîde*. thk. Şa'bân Salâh. Kahire: Dâru's-Sekâfeti'l-'Arabiyye, 1. Basım, 1990.
- Mahallî, Emînüddîn Muhammed b. Ali. *el-'Unvân fî ma'rifeti'l-evzân*. thk. Hüsâmüddîn Mustafa Muhammed. Alukah, 2015.
- Mahallî, Emînüddîn Muhammed b. Ali. *Şifâu'l-ğalîl fî 'ilmi'l-Halîl*. thk. Şa'bân Salâh. Beyrut: Dâru'l-Cîl, 1. Basım, 1991.
- Mahmud Mustafa. *Ehdâ sebîl ilâ 'ilmeyi'l-Halîl*. Riyad: Mektebetü'l-Ma'ârif, 1. Basım, 2002.
- Matlûb, Ahmed. *Abdülkâhir el-Cürcânî belâgatuhu ve nakduh*. Beyrut, 1. Basım, 1973.
- Meczûb, Abdullah b. et-Tayyîb b. Ahmed b. Muhammed. *el-Mürşid ilâ fehmi eş'ârî'l-'Arab*. 5 Cilt. Kuveyt: Dâru'l-Âsârî'l-İslâmiyye, 1989.
- Meşhedânî, Muhammed Mevlûd Halef. "İbn Abdîrabbih arûziyyen". *Mecelletü'l-Âdâb* 54 (2001), 56-78.
- Mohammadi, Mohammad. *Osmanlı Dönemi Arap Şairlerinden Şihabuddin İbn Matuk el-Huvezi ve Şiiri*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Doktora Tezi, 2023.
- Mostarî, Mahmud b. Halîl. *Fehmu'l-elma'î fî îdâhi'l-Endelusî*. thk. Mesut Köksoy. İzmir: Duvar Yayınları, 2024.
- Mufaddal ed-Dabbî, Ebü'l-Abbâs Mufaddal b. Muhammed b. Ya'lâ ed-Dabbî el-Kûfî. *el-Mufaddaliyyât*. thk. Ahmed Muhammed Şâkir - Abdusselâm Muhammed Hârûn. Kahire: Dâru'l-Ma'ârif, 6. Basım, ts.
- Muhibbî, Muhammed Emîn b. Fazlillâh b. Muhibbiddîn ed-Dımaşkî. *Hulâsatu'l-eser fî a'yâni'l-karni'l-hâdî 'aşer*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, ts.
- Mühelhil b. Rebî'a. *Dîvânu Mühelhil b. Rebî'a*. ed-Dâru'l-Âlemiyye, ts.
- Nebhânî, Yusuf b. İsmail. *Nazmu evzânî'l-buhûr fî medhi'r-Rasûl*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, İd Mehmed Efendi, 29/3. <https://portal.yek.gov.tr/works/detail/625994>
- Nîcerî, Abdullah b. Fevdâ. *Fethu'l-latîfî'l-vâfî bi 'ilmeyi'l-arûz ve'l-kavâfî*. ed. Abdurrahmân Ömer Bagârâvâ. Abdul-Rahman Umar Bagarawa and His Father, 1. Basım, 2015.
- Osmânî, Şemsüddîn Muhammed b. Muhammed ed-Delcî. *Ref'u hâcibi'l-'Uyûni'l-ğâmize an künûzi'r-Râmize*. thk. Ahmed İsmail Abdülkerîm. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1. Basım, 2011.
- Özalp, Mehmet Sıdık - Taşdelen, Hasan. "Arap Edebiyatında Lâmiyye Literatürü". *Balıkesir İlahiyat Dergisi* 12 (2020), 193-222.

- Özbalıkçı, Mehmet Reşit. “Naht”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32/310-311. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Özdemir, Abdurrahman. “Aruz İlmi”. *İslâm Medeniyetinde Dil İlimleri: Tarih ve Problemler*. ed. İsmail Güler. 357-424. İstanbul: İSAM Yayınları, 1. Basım, 2015.
- Özdemir, Tuba. *Endülüs Arap Edebiyatında İbn ‘Abdirabbih’in Yeri el-‘İkdü’l-Ferîd Örneği*. Çanakkale: Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2020.
- Özen, Şükrü. “Sadrüşşerîa”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 35/427-431. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.
- Özervarlı, M. Sait. “Nebhânî, Yûsuf b. İsmâil”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32/471-472. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Öztürk, Mevlüt. *İbnu’t-Tayyib eş-Şerakî ve Şiirleri*. Konya: Aybil Yayınları, 2019.
- Pekparlatır, Selçuk. *Osmanlı Dönemi Şairlerinden Yûsuf el-Esîr ve Şiiri*. Konya: Palet Yayınları, 2019.
- Rahhâl, Selâm. “Urcûzetun fi’l-‘ilel ve’z-zihâfât li Bahrak el-Hadramî”. *Mecelletü Revâ* 3 (2021), 8-12.
- Sabbân, Ebü’l-İrfân Muhammed b. Alî. “Manzûmetu’s-Sabbân”. *Mecmû’un min mühimmâti’l-mutûni’l-musta‘mele*. 300-304. Mısır: el-Matba‘atü’l-‘İlmiyye, 1. Basım, 1313.
- Sabbân, Ebü’l-İrfân Muhammed b. Ali. *Şerhu’l-Kâfiyeti’ş-şâfiye fi ‘ilmeyi’l-arûz ve’l-kâfiye*. Kahire: el-Matba‘atü’l-Meymeniyye, 1325.
- Sadrüşşerîa es-Sânî, ‘Ubeydullah b. Mes‘ûd el-Buhârî el-Mahbûbî. *Buhûru’l-usûl*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya, 4795-042. <https://portal.yek.gov.tr/works/detail/206919>
- Safedî, Ebu’s-Safâ Salâhuddîn Halîl b. İzziddîn Aybeg b. Abdillâh. *el-Vâfi bi’l-vefeyât*. thk. Ahmed el-Arnâ’ût, Türkî Mustafa. 29 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi’t-Turâs, 1420/2000.
- Safiyüddîn el-Hillî, Ebü’l-Mehâsin Abdülazîz b. Serâyâ b. Alî et-Tâî. *Dîvânu Safiyüddîn el-Hillî*. Beyrut: Dâru Sâdır, ts.
- Sâlimî, Nûreddîn Abdullah b. Hamîd. *Fâtihu’l-arûz ve’l-kavâfi*. thk. ‘Âmir b. el-Mur es-Subhî. Baseera, 2. Basım, 2014.
- Sarıkaya, Muammer. *Muhsin al-Kayseri’nin “Şarh Aruz al-Andalüsi” Adlı Eserinin Edisyon Kritiği ve Tercümesi*. Kırıkkale: Kırıkkale Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 1998.

- Sâvî, Sadruddîn Muhammed b. Rûkniddîn Muhammed b. Osman. *el-Kasîdetü 'l-hasnâ' el-meşhûra bi's-Sâviyye ve Arûzi's-Sâvî*. thk. Hüsâmu'ddîn Mustafa Muhammed. Alukah, 2016.
- Sebtî, Ebu'l-Kâsım Muhammed b. Ahmed eş-Şerîf. *Şerhu'l-Kasîdeti'l-Hazreciyye fi'l-arûz ve'l-kavâfi*. thk. Muhammed Heysem Gurre. Dimaşk: Dâru'l-Beyrûtî, 1. Basım, 2007.
- Semah, David. “‘Alâ hâmişi Arûzi Ebi'l-Ceyş el-Endelüsî”. *el-Kermil - Ehbâs fi'l-luga ve'l-edeb* 2 (1981).
- Serkîs, Yusuf İlyân. *Mu'cemu'l-matbû'âtî'l-'Arabiyye ve'l-mu'arrabe*. 2 Cilt. Kahire: Matba'atu Serkîs, 1928.
- Shamsy, Ahmed. *İslâm Klasiklerini Yeniden Keşfetmek*. çev. Ayşe Mutlu Özgür. İstanbul: Ketebe, 1. Basım, 2023.
- Sinevî, Ömer Mâcid. “Manzûmetun fî 'ileli'z-zihâf li Burhâneddîn el-Kîrâtî”. *Mecelletü Revâ* 1 (20), 14-31.
- Sîsî, Ahdî İbrahim. “Kalâidü'n-nühûr min cevâhiri'l-buhûr li'l-Hicâzî: dirâse ve tahkîk”. *Mecelletü Külliyyeti'l-Âdâb - Câmi'atü Tantâ* 30 (2017), 523-593.
- Söylemez, Muhammed Ali. *el-Hatîb et-Tebrîzî ve el-Vâfi fi'l-Aruz ve'l-Kavâfi Adlı Eseri*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2021.
- Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî. *Buğyetu'l-vu'ât fî tabakâtî'l-luğaviyyîn ve'n-nuhât*. thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrahim. 2 Cilt. Beyrut: el-Mektebetu'l-'Asriyye, ts.
- Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî. *Nazmü'l-'ikyân fî a'yânî'l-a'yân*. ed. Philip K. Hitti. New York: el-Matba'atü's-Sûriyyeti'l-Amerikiyye, 1927.
- Şâvî, Abdülhâdî Abdurrahmân Ali- - 'Azârî, 'Akîl Câsim Dehş. “Şerhu risâleti Ebi'l-Ceyş el-Ensârî el-müsemmat 'el-Arûzu'l-Endelüsî' li'l-Allâme Abdilmuhsin el-Kayserî: tahkîk”. *Mecelletü Merkezi Dirâsâtî'l-Kûfe* 45 (2017), 149-206.
- Şen, Ahmet. “Aruza Dair Didaktik Bir Manzûme: Yusuf en-Nebhânî'nin Nazmu Evzânî'l-Buhûr fî Medhi'r-Rasûl'ü”. *Kafkas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16/8 (2021), 680-691.
- Şenterînî, Ebu'l-Hasen Alî b. Bessâm el-Endelüsî. *ez-Zehîra fî mehâsini ehli'l-cezîra*. thk. İhsân Abbâs. 8 Cilt. Tunus: ed-Dâru'l-'Arabiyye, 1978-1981.
- Tâcu'ddîn es-Sübkî, Abdulvehhâb b. Takiyyuddîn. *Tabakâtu's-Şâfi'iyeti'l-kubrâ*. thk. Mahmud Muhammed et-Tenâhî, Abdulfettâh Muhammed el-Hulv. 10 Cilt. Hicr,

2. Basım, 1413.

Tâhâ Hüseyin. *Min hadîsi 'ş-şî'r ve'n-nesr*. BAE: Müessesetü Hindâvî, 2013.

Tâhirülmevlevî. *Edebiyat Lügatı*. İstanbul: Enderun Kitabevi, 1994.

Tarafe b. el-'Abd, Ebû 'Amr Süfyân b. Sa'd el-Bekrî el-Vâilî. *Dîvânü Tarafe b. el-'Abd*. thk. Mehdi Muhammed Nâsirüddîn. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 3. Basım, 2002.

Taşköprizâde, Ahmed b. Mustafa. *Miftâhu's-sa'âde ve misbâhu's-siyâde*. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1. Basım, 1985.

Tebrîzî, Ebû Zekerîyyâ Yahya b. Ali b. Muhammed el-Hatîb. *el-Kâfî fî'l-arûz ve'l-kavâfî*. thk. el-Hassânî Hasan Abdullah. Kahire: Mektebetu'l-Hâneci, 3. Basım, 1994.

Tirmânîni, Ahmed b. Abdilkerîm b. İsa. *Miftâhu kunûzi'l-Kâfiyeti's-şâfiye fî'ilmî'l-arûz ve'l-kâfiye*. Suudi Arabistan: Muhammed b. Suûd Üniversitesi Kütüphanesi, 3853.

Topuzoğlu, Tevfik Rüştü. "el-Hazreciyye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 17/146. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.

Topuzoğlu, Tevfik Rüştü. "Mütedârek". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32/182-183. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.

Topuzoğlu, Tevfik Rüştü. "Recez". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 34/509-510. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.

Tural, Hüseyin. *Arap Edebiyatında Arûz*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 1. Basım, 2011.

Turşidî, Ahmed Neynesûr Sindî. *el-İbdâ'u'l-vâfî şerhun'alâ Manzûmeti İbni's-Sabbân fî'ilmeyi'l-arûz ve'l-kavâfî*. Maktabah Nusantara, ts.

Tüccar, Zülfikar. "Sabbân". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 35/335-336. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.

Türkî, Abdullah b. Abdulmuhsin. *el-Mezhebü'l-Hanbelî dirâse fî târihihi ve simâtihi*. 2 Cilt. Müessesetü'r-Risâle, 1. Basım, 2002.

Uzun, Mustafa İsmet. "Ebced". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10/68-70. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.

Van Dyck, Cornelius Van Alen. *Muhîtu'd-dâire fî'ilmeyi'l-arûz ve'l-kâfiye*, 1857.

Weil, Gotthold. "el-Arûz". *Mûcezu Dâ'ireti'l-ma'ârifî'l-İslâmiyye*. Merkezü's-Şârika li'l-İbdâ'i'l-Fikrî, 1998.

Yağcı, Furkan. *Cezayir'in İlyada'sı Mufdi Zekerîyyâ ve Devrimin Poetikası*. Konya: Çizgi Kitabevi, 2024.

Yalçın, Muhammed Hamidullah. "İbn 'Abdirabbih ve el-'İkd Adlı Eserinin Arûz İlmi ile

- İlgili Bölümünün İncelenmesi”. *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12/1 (2025), 485-512.
- Yavaş, Fatih. “Bir Urcûze Örneği Olarak Ebü’l-Abbâs el-Hilâlî’nin Nasihatnamesi”. *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* 24/2 (2024), 466-493.
- Yavaş, Fatih. *Şair Olarak Muhyiddin İbnü’l-Arabî*. Konya: Palet Yayınları, 2023.
- Yâzicî, Habîb b. Nâsîf b. Abdullah. *el-Lâmi ‘a fî şerhi’l-Câmi ‘a*. Beyrut: el-Matba‘atü’l-Vataniyye, 1869.
- Ya‘kûb, Emîl Bedî‘. *el-Mu‘cemu’l-mufasssal fî ‘ilmi’l-arûz ve’l-kâfiye ve fûnûni’ş-şî‘r*. Beyrut: Dâru’l-Kutubi’l-‘İlmiyye, 1. Basım, 1991.
- Yıldız, Ahmet. “Modern Arap Edebiyatında Tenâs: Mahmûd Sâmî el-Bârûdî Örneği”. *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* 21/1 (2021), 459-487.
- Yılmaz, İbrahim. *Arap Edebiyatında Arûz*. Ankara: Araştırma Yayınları, 1. Basım, 2009.
- Zemahşerî, Ebu’l-Kâsım Mahmud b. Ömer. *el-Kıstâs fî ‘ilmi’l-arûz*. thk. Fahrüddîn Kabâve. Beyrut: Mektebetü’l-Ma‘ârif, 2. Basım, 1989.
- Ziriklî, Hayruddîn b. Muhammed b. Muhammed b. Ali b. Fâris. *el-A‘lâm*. Beyrut: Dâru’l-‘İlm li’l-Melâyîn, 2002.
- Hizânetu’t-turâs - Fihrisu mahtûtât*. Merkezü’l-Melik Faysal, ts.
- Şerhu arûzi’s-Sadrişşerîa*. Bursa: Bursa İnebey Kütüphanesi, Ulucami, 2880/3. <https://portal.yek.gov.tr/works/detail/39124>
- Şerhu’l-ebyâti’l-hamseti’l-mensûbe ilâ Sadrişşerîa fî esmâi’l-buhûr ve’l-arûz*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Mehmed Arif-Mehmed Murad, 049-03. <https://portal.yek.gov.tr/works/detail/304229>